

МИКОЛАЇВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені В.О.СУХОМЛИНСЬКОГО

На правах рукопису

Кардаш Ірина Миколаївна

УДК 410+491.79+372.651

**ТВОРЧИЙ РОЗВИТОК ФІЛОЛОГІЧНОЇ СПАДЩИНИ О.ПОТЕБНІ
В СУЧАСНІЙ ЛІНГВОДИДАКТИЦІ**

13.00.02 – теорія і методика навчання (українська мова)

Дисертація

на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук

Науковий керівник

Богущ Алла Михайлівна

доктор педагогічних наук, професор,

дійсний член АПН України

Миколаїв – 2009

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ I. Передумови становлення особистості О.Потебні як ученого...	9
1.1. Соціально-політичні умови становлення особистості О.Потебні.....	9
1.2. Характеристика періодів наукової творчості О.Потебні.....	15
1.3. Лінгвістичний аспект діяльності вченого	22
1.4. Філософсько-психологічні погляди О.Потебні	40
Висновки з першого розділу.....	58
Розділ II. Педагогічні та лінгводидактичні погляди О.Потебні.....	61
2.1. Взаємозв'язок етичного й естетичного в навчанні мови.....	61
2.2. Феномен “образне мовлення” у педагогічній спадщині О.Потебні	78
2.3. Місце фольклору в процесі навчання рідної мови.....	94
Висновки з другого розділу.....	11
Розділ III. О.Потебня і сучасність.....	3
3.1. Розвиток ідей О.Потебні в сучасній лінгводидактиці.....	11
3.2. Місце вчення О. Потебні в сучасній педагогічній практиці...	6
3.3. Упровадження ідей О.Потебні в навчально-виховний процес вищих навчальних закладів.....	11
Висновки з третього розділу.....	6
Висновки.....	12
Список використаних джерел.....	6
Додатки.....	16
	2
	17
	2

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена концептуальними положеннями Національної доктрини розвитку освіти України у ХХІ столітті. У сучасних умовах розвитку українського суспільства необхідним є формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації, розвиток гуманітарного мислення, глибоке вивчення, критичне осмислення і творче використання національного духовного здобутку минулого для розуміння новітніх феноменів і процесів у соціокультурній сфері. Сучасна лінгводидактика, розширюючись і поглиблюючись у своєму розвитку, залучає нові факти, які раніше не були об'єктом вивчення, тому значна частина творчих поглядів видатних персоналій уперше стає об'єктом педагогічних досліджень. Це стосується постаті Олександра Опанасовича Потебні, філологічна спадщина якого є джерелом для виявлення його лінгводидактичних ідей та обґрунтування внеску в розвиток лінгводидактики.

Наукові інтереси О.Потебні надзвичайно різноманітні. Він був не лише мовознавцем, але й ученим-ерудитом у царині літературознавства, фольклористики, естетики, який висловив чимало слушних думок і щодо загальних проблем культури, одним з перших почав розробляти проблеми закономірностей розвитку та еволюції мислення, психології творчості, людської свідомості, впливу мови на розвиток нації. Плідні розмірковування ученого з приводу походження міфології, людського спілкування, утворення та функціонування мистецтва, формування поетичних образів, розкриття природи символів. Та передусім він був лінгвістом. Основні його праці присвячені дослідженню актуальних для свого часу проблем науки про мову. Розгляд цих проблем О.Потебня засновував на засадах своєї мовної теорії, у якій пов'язав методологію філософії з мовою.

Філософську спадщину науковця досліджували Ф.Березин, І.Богачевська, Р.Будагов, Ю.Вільчинський, М.Скорик, К.Чехович. Мовознавчі та літературознавчі проблеми наукових праць О.Потебні привертала увагу таких дослідників, як І.Айзеншток, О.Білодід, Л.Булаховський, В.Виноградов, М.Гланц, В.Гутякулова, Л.Зубкова, С.Кримський, Ю.Мінералов, О.Пресняков, М.Сумцов, С.Сухих, В.Франчук. До етнологічних, культурологічних аспектів спадщини науковця зверталися М.Скорик, Л.Довбня, Н.Жайворонок, А.Колодна, В.Маслова, М.Чобітко та ін. Психолінгвістичні погляди науковця розглядали М.Мацейків, В.Селянин, О.Снітко, І.Фізер. Естетичні погляди О.Потебні досліджували В.Єфимець, М.Тенянюк, Ю.Тенянюк. Фольклористична спадщина мовознавця привертала увагу М.Дмитренко, Т.Лукінової. Останнім часом до творчого доробку видатного мовознавця звертаються українські педагоги (В.Вихрущ, Л.Вовк, Є.Коваленко, Н.Побірченко, Н.Зайченко). Натомість слід зазначити, що творчий доробок О.Потебні вивчений ще недостатньо. Ученого не часто згадують серед видатних методистів-мовників. І хоча проблеми викладання мови не привертала його увагу, однак у процесі вивчення мовних явищ О.Потебня не міг не торкнутися проблем розвитку та засвоєння мови. Тому нове ґрунтовне висвітлення і використання філологічної спадщини вченого в сучасній лінгводидактиці важливе насамперед для навчання й розвитку рідної мови дітей.

Водночас, лінгводидактична спадщина О.Потебні та визначення її місця у сучасній практиці навчання рідної мови в закладах освіти на етапі розбудови національної освіти в Україні залишилося поза увагою спеціальних досліджень і вимагає пошуків свого вирішення. Протиріччя, що виникло між величезним потенціалом наукової спадщини науковця і обмеженим її використанням, відсутністю системного аналізу лінгводидактичної спадщини О.Потебні, пошуком форм і напрямів актуалізації творчого розвитку її в сучасній освітянській практиці зумовило

вибір теми дисертаційного дослідження: **“Творчий розвиток філологічної спадщини О.Потебні в сучасній лінгводидактиці”**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, програмами. Дисертаційне дослідження є складовою частиною планів і програм науково-дослідної діяльності університету і виконано згідно з держбюджетною темою “Освітні технології”, що виконувалася за замовленням Міністерства освіти і науки України (державний реєстраційний №0101U003759) кафедрою освітніх технологій Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського. Автором досліджувалися напрями і форми творчого розвитку філологічної спадщини О.Потебні в сучасній лінгводидактиці. Тема дисертації затверджена Вченою радою Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського (протокол № 8 від 01 березня 2004 року) й Радою з координації психолого-педагогічних досліджень АПН України (протокол № 1 від 25 січня 2005 року).

Мета дослідження: визначити, проаналізувати та науково обґрунтувати напрями і форми творчого розвитку філологічної спадщини О.Потебні в сучасній лінгводидактичній практиці закладів освіти.

Завдання дослідження:

1. Вивчити і систематизувати наукову, філософську, філологічну та лінгводидактичну спадщину О.Потебні відповідно до соціально-історичних умов того часу.
2. Уточнити періоди та етапи розвитку наукових поглядів О.Потебні.
3. Визначити місце філологічної спадщини О.Потебні в лінгводидактичній теорії і практиці сучасних закладів освіти.
4. Виявити показники і рівні обізнаності студентів з філологічною спадщиною О.Потебні.
5. Виокремити напрями актуалізації творчого розвитку філологічної спадщини О.Потебні в сучасній освітянській практиці.

Об'єкт дослідження – філологічна спадщина О.Потебні.

Предмет дослідження – напрями і форми творчого розвитку філологічної спадщини О.Потебні в сучасній лінгводидактиці.

Методи дослідження: теоретичні – вивчення й аналіз філософських, психолого-педагогічних, лінгвістичних, лінгводидактичних праць вітчизняних і зарубіжних авторів, підручників, програм, методичних посібників з проблеми дослідження; емпіричні – анкетування вихователів дошкільних закладів, учителів початкової та середньої школи, студентів вищих навчальних закладів; статистичні – кількісний і якісний аналізи одержаних результатів про використання філологічної спадщини О.Потебні у практиці закладів освіти.

Базою дослідження виступили Миколаївський державний університет імені В.О.Сухомлинського і Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського. Усього в пошуково-розвідувальному експерименті взяли участь 220 студентів спеціальностей “Дошкільне виховання”, “Початкове навчання”, “Українська мова та література”.

Джерельною базою дослідження слугували праці О.Потебні (монографії, наукові статті, листи, рецензії); публікації дослідників його життя і творчості; автореферати, дисертаційні дослідження, монографії, публікації.

Наукова новизна дослідження. Уперше вивчено, систематизовано, науково обґрунтовано лінгводидактичну спадщину О.Потебні; визначено її місце на етапі розбудови національної освіти в Україні; виявлено та обґрунтовано напрями (широка пропаганда лінгводидактичних ідей О.Потебні в періодичних та фахових виданнях України; ознайомлення педагогів з науковою спадщиною О.Потебні в інститутах післядипломної освіти; доповнення наявних програм і підручників з лінгводидактики початкової школи науковими положеннями лінгводидактичної спадщини О.Потебні; розробка і публікація навчально-методичних посібників як для студентів різних спеціальностей, так і для педагогів шкіл і дошкільних закладів щодо використання лінгводидактичної спадщини О.Потебні;

запровадження студентських потєбніанських читань державного масштабу) і форми (спецкурс, гурток, конференції, педагогічна практика, курсові, дипломні та магістерські роботи за творчістю О.Потєбні) актуалізації творчого розвитку філологічної та лінгводидактичної спадщини О.Потєбні в сучасній освітянській практиці; уточнено періоди (перший – з 1850 до 1870 рік – розробка філософсько-психологічної теорії мови на базі критичного осмислення ідей німецьких філософів-романтиків, період накопичення етнографічного та філологічного матеріалу, вражень, ідей, задумів, формування спрямованості світогляду вченого, його позиції гуманіста й демократа; другий – з 1870 до 1891 року – наукова діяльність у сфері граматики і фонетики, діалектології російської, української та інших слов'янських мов і психології словесно-художньої творчості) та етапи становлення наукової спадщини вченого; одержали подальшого розвитку підходи до розвитку і впровадження історико-педагогічного наукового досвіду в лінгводидактичну теорію і практику.

Практична значущість дослідження пов'язана з можливістю використання його основних теоретичних положень для подальших наукових пошуків вивчення історико-мовного досвіду лінгводидактичної та педагогічної науки України, а саме: мова – засіб спілкування; взаємозв'язок мовної, мисленнєвої і мовленнєвої діяльності, думки і слова; закономірності засвоєння значення слова і розуміння мови дитиною, формування мовних узагальнень; розвиток поетичного слуху в дітей; шлях формування понять: довкілля – уявлення – образ – слово – поняття – пізнання; фольклор і художня література як засоби розвитку мовлення дітей.

Розроблено спецкурс “Використання спадщини О.Потєбні в сучасній лінгводидактиці” для студентів філологічного та педагогічного факультетів. Основні положення дисертації і висновки можуть бути використані у процесі викладання лекційних курсів лінгвістичного та лінгводидактичного циклів у вищих навчальних закладах (філологічні і педагогічні (початкові класи і дошкільна освіта) факультети), у системі післядипломної освіти; в роботі

студентських наукових гуртків і факультативів; в оновленні навчальних програм, планів курсів, бібліографічних баз для підготовки педагогічних кадрів в умовах сучасної модернізації освіти в Україні.

Основні положення, результати дослідження впроваджувались у практику роботи Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського (акт № 01/554-1 від 18.06.2008), Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського (акт № 1675 від 10.09.2008), Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (акт № 01-08/465 від 11.04.2008), Херсонського державного університету (акт № 476/18-07 від 05.06.2008) та в роботу курсів підвищення кваліфікації вчителів української мови та літератури середніх шкіл при Миколаївському обласному інституті післядипломної педагогічної освіти (акт № 750/16-11 від 16.09.2008).

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження доповідалися на міжнародній “Передшкільна освіта: проблеми та перспективи” (Миколаїв, 2008); всеукраїнських “Оновлення змісту та форм дошкільної і початкової освіти України” (Миколаїв, 2003), “Модернізація вищої освіти України: історія, досвід, перспективи” (Київ-Миколаїв, 2005), “Дошкільне дитинство: інноваційний досвід освіти, проблеми, традиції та перспективи” (Переяслав-Хмельницький, 2008) науково-практичних конференціях; на всеукраїнських науково-практичних читаннях студентів і молодих науковців (Одеса, 2005, 2006, 2007).

Публікації. Результати дослідження висвітлено у 15 одноосібних публікаціях автора (з них 9 – у наукових фахових виданнях).

Структура й обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (213 найменувань) і 5 додатків. Робота містить 13 таблиць, що обіймають 9 сторінок основного тексту. Загальний обсяг дисертації складає 178 сторінок. Обсяг додатків – 36 сторінок.

РОЗДІЛ І

ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ О.ПОТЕБНІ ЯК УЧЕНОГО

1.1. Соціально-політичні умови становлення особистості О.Потебні

Серед кращих представників вітчизняної інтелігенції, видатних філологів другої половини XIX ст., наукова спадщина яких привертає все більше уваги, Олександр Опанасович Потебня на одному з перших місць. Його висловлювання цитуються майже в усіх сучасних дослідженнях з мовознавства і літературознавства, його праці набувають усе ширшої світової популярності, а ідеї і гіпотези виявилися актуальними й корисними для розвитку сучасної філологічної науки.

Слід відзначити, що творча спадщина О.Потебні вивчена ще недостатньо. Окремі його роботи відомі лише вузькому колу спеціалістів. Нове ґрунтовне висвітлення і популяризація поглядів ученого на мову і літературу з наукових позицій сьогодення слугуватиме кожному, хто цікавиться проблемами розвитку мови і літератури.

У вітчизняній лінгвістичній науці вченого визнано славетним представником філософського напрямку. Це був мислитель, який від явищ мови піднімався до вищих питань філософії, поезії, мистецтва, історії, суспільного життя. Наукові інтереси О.Потебні надзвичайно різноманітні. Його увагу привертала питання лінгвістики, етнографії, народної творчості, теорії літератури. Та передусім він був лінгвістом. Основні його праці присвячені дослідженню актуальних для свого часу проблем науки про мову. Описова й історична фонетика, теоретична і порівняльна морфологія, порівняльно-історичний синтаксис, діалектологія, етимологія, семасіологія, мова художньої літератури, проблеми загального мовознавства – ось ті сфери лінгвістичної науки, теоретичному піднесенню яких сприяли праці О.Потебні, в історичному розвитку яких він залишив глибокий зміст.

Поряд із теоретичними проблемами мовознавства, фольклористики, етнографії учений приділяв багато уваги опрацюванню важливих питань теорії літератури. Осмислюючи специфічні особливості мистецтва слова, його внутрішні закони, учений розглядав їх у широкому контексті загальних закономірностей розвитку людської культури. Його праці “Із записок з теорії словесності”, “Лекції з теорії словесності” вагомо вплинули на розвиток вітчизняного літературознавства. Низку теоретичних положень вчення О.Потебні про художню мову розвинули такі вчені, як В.Виноградов, Ю.Тинянов, М.Бахтін, М.Булаховський, О.Білодід та ін. Посилився інтерес до нього як теоретика літератури. Теорія образності О.Потебні, його вчення про поетичне мислення, специфіку художньої діяльності привертає увагу теоретиків літератури, естетиків, мовознавців, психологів, соціологів.

Він створив філологічну концепцію, глибоко матеріалістичну і діалектичну за своєю суттю та перспективою. Учений підійшов до мови і поетичної творчості як до безперервної історично детермінованої діяльності, зумів показати їх у русі від минулого до сучасного і майбутнього і водночас побачив її конкретну своєрідність, системно-типологічні принципи в кожній точці руху.

Відзначимо значні заслуги О.Потебні і в історії слов'янської культури. Опрацювавши багато фактів, учений висловив глибокі думки про єдність і духовну спорідненість слов'янських культур. Олександр Потебня уже в ранньому віці відчув потяг до народного слова. “Необхідно пізнати рідну мову, українську пісню, – напише він в одному з листів до свого приятеля, – бо все пізнання національного живе в українській пісні та його мові” [202, с.20]. Про що й свідчать перші його записи українських народних пісень, опубліковані анонімно під назвою “Українські пісні, видані коштом О.С.Балліної” (1863). В іншому листі до чеського славіста А.Патере вчений писав, що обставинами його життя зумовлене те, що вихідним пунктом його наукових пошуків, подекуди помітно, інколи непомітно для інших, була українська мова й українська народна словесність. Якби цей вихідний пункт і

пов'язані з ним глибинні почуття до народних переказів не були “мені дані від народження і якби я виріс поза зв'язком із живою його легендою, то, здається мені, навряд чи я став би займатись наукою” [119, с.93].

Першою книгою, завдячуючи якій майбутній дослідник помітив і відчув як живильну власне мовну стихію, був збірник “Южнорусских народных песен” професора російської мови А.Метлинського, українофіла.

Середина минулого століття – це був період, коли після тривалої перерви почали дбати про поповнення університетів новими викладацькими силами. Упродовж тридцяти років О.Потебня займався викладацькою діяльністю. Учні й послідовники О.Потебні одностайно характеризують його як людину твердих демократичних поглядів і переконань, відзначають, що його наукові висновки народжувались у тісному зв'язку з прогресивними течіями суспільної думки.

На відміну від брата Андрія, підпоручика, відомого революціонера, одного із діячів “Землі і волі”, соратника І.Герцена і М.Огарьова, члена Таємного Комітету польських офіцерів, що ставили собі за мету разом з польськими революціонерами вести непримиренну боротьбу з російським царатом, шлях О.Потебні до українства проліг через науку. І тут він мусив уникати “недремлющего” ока своїх же колег. Учинок брата, який глибоко проникся вільнодумними ідеями герценівського “Колокола”, кинув тінь на подальшу кар'єру вченого. Всі роки він був під негласним наглядом поліції, хоча прямих доказів проти нього не було. Як пише Я.Айзеншток, підозри в українофільстві продовжували тяжіти над О.Потебнею, подекуди вони затихали і майже зовсім не давали про себе знати, а потім зненацька спалахували і набували більш або менш гучного резонансу [2, с.200].

Зберігаючи пам'ять про загиблого брата, науковець з великою симпатією і повагою ставився до людей, які виступали проти соціальної несправедливості, виражали волелюбні настрої. В юності він мав чимало знайомих і друзів у колах, близьких до редакції “Современника”, “Землі і волі” й інших революційних організацій. Для О.Потебні, як і для багатьох

передових людей того часу, служіння рідному народу, боротьба за його краще майбутнє стали традицією, заповітом на все життя.

Як справжній учений Олександр Опанасович був передусім людиною справи і вкрай скептично ставився до ліберального фразерства будь-якого роду. Він ніколи не афішував свої демократичні погляди, а намагався безустанною працею стверджувати їх у науці. Один із колег ученого по Харківському університету, академік М.Сумцов, пригадував, що “Потебня неодноразово висловлював думку, що в російській науці й літературі багато відкривається таких сил, якими, з різних причин, суспільство не скористалось, і сам Потебня був дуже скромним, стриманим, ухилявся від популярності, але ніхто і ніщо в нашому глухому провінційному житті не закликала його до широкої суспільної діяльності: навпаки, обставини так склалися, що кабінетна самотність і суворе, аскетичне ставлення до навколишнього світу були для Потебні єдино можливим існуванням, і лише в чистій галузі науки могли розкриватися чудові грані його глибоко людської душі: почуття справедливості, бажання правди, пошуки істини і добра” [182, с.192].

Дослідників спадщини науковця вражає доказова матеріалістична діалектика багатьох його гіпотез і висновків. Як і більшість відомих учених того часу, він приходив до матеріалістичних висновків стихійно, головним чином завдяки безпосередньому вивченню фактів мови, фольклору і літератури, на основі осягнення закономірностей їх розвитку і не завжди був послідовний у їх матеріалістичному осмисленні. Відтак історична обмеженість світогляду Олександра Опанасовича призвела до суперечностей в його концепціях. При підході до складних проблем художньої творчості, до взаємозв'язків слова, думки і образу глибоке матеріалістичне їх розуміння уживалось у нього з такими традиційними формулюваннями і застереженнями, котрі могли тлумачитись у суб'єктивно-реалістичному дусі, уводити вбік від правильних рішень.

Учений, безсумнівно, відчував ідейну суперечливість окремих своїх посилянь і висновків, тому навряд чи випадковим було його тяжіння до постійного опертя на фактичний матеріал, прагнення підтвердити кожний свій висновок максимальною кількістю прикладів. Вважаємо, що такі його фундаментальні праці, як “Із записок з російської граматики”, “Пояснення малоруських і споріднених народних пісень” великою кількістю і різноманітністю текстів можуть сперечатися з будь-якою хрестоматією з історії мови або з усної народної творчості.

Розглядаючи найскладніші явища мови і літератури, О.Потебня здебільшого прагнув зрозуміти і уявити їх в усій багатогранній цілісності, в історичному русі. Звідси така велика кількість уточнень і застережень у манері його викладання. Проблеми, які, на думку вченого, ще не могли мати свого остаточного розв’язання, висвітлювалися ним так, що читачеві надавалася можливість для самостійного судження. Гранична наукова сумлінність і скрупульозність стилю О.Потебні призводила до того, що він постійно прагнув “до максимальної точності, дбайливо відшукуючи найбільш еквівалентні думки, способи вираження; але водночас вони нерідко звучать як недомовлені до кінця, бо автор відчуває, що не вичерпав усього, що може служити для характеристики поняття або явища, і не хоче надавати повного округлення тому, що цілком не охоплено його думкою” [34, с.35]. О.Потебня часто не дає цілком закінчених думок, а “ніби надає своєму читачеві зауваження, “замітки”, стимулює його думку до творчості в тому напрямку ідей, який бере свій початок в авторі і має бути, згідно з основною концепцією Потебні, творчо продовжений у читачі” [34, с.36].

Відзначимо, що справжнє визнання прийшло до вченого лише після опублікування його фундаментальної праці “Із записок з російської граматики” (1873-1874), де він блискуче підтвердив багато своїх гіпотез аналізом колосальної кількості фактів історії російської, української й інших слов’янських мов.

Критично відкидаючи принцип формального підходу до розвитку мови, О.Потебня показав, що вона змінюється в залежності від розвитку і ускладнення духовного життя суспільства, що цей процес вимагає більш розвинутих можливостей висловлювання. Останнє ж, у свою чергу, веде до еволюції синтаксису з більш чіткою виразністю членів речення і водночас викликає зрушення і зміни в морфології. Отже, науковці справедливо вважають, що О.Потебня одним із перших розробив історичний синтаксис слов'янських мов.

О.Потебня як науковець далеко випередив своїх сучасників, хоча й не був дуже популярний за життя. Учений писав не для широкого загалу. Як зазначає В.Лиманський, він працював на поширення знань, на просування науки вперед, на висвітлення темних і на прокладання нових шляхів наукового знання [92, с.57].

Не можна обминути й ставлення ученого до Т.Шевченка. На перший погляд, важко звільнитися від подиву, чому серед праць видатного українського філолога ніщо не присвячене геніальній постаті Т.Шевченка. Адже не міг О.Потебня навіть на початку свого наукового злету обминути його увагою, а тим більше в розквіті його таланту. Дослідники творчості вченого зазначають, що він захоплювався поезією та громадською діяльністю Тараса Григоровича, виступав у Харкові у 20-ті роковини смерті великого поета (1881р.) з доповіддю про його творчість. Водночас зазначимо, що О.Потебня творив у часи валуєвського указу 1863 року та Ємського акту 1876 року, які забороняли визнавати українську мову мовою і категорично забороняли друкувати цією мовою будь-що, тим паче все, що стосується буремної і революційної поезії опального поета, то стає зрозумілим, що шлях Олександра Опанасовича був повністю закритий. Лише українські пісні, яким не надавали політичного значення, ще можна було цитувати українською мовою. “І з якою насолодою Потебня це робить! Трагедія Шевченка, трагедія українського народу була також трагедією великого мовознавця”, – зазначає О.Кононенко [84, с.157].

Аналіз життєвого і творчого шляху вченого дозволив нам виокремити соціально-педагогічні умови тогочасся, які вплинули на становлення особистості О.Потебні як науковця:

- соціально-політичне середовище, в якому він жив і з якого вийшов;
- суспільно-політичний рух 50-х років XIX ст. за реформування освіти, навчання дітей рідною мовою;
- національний рух в українських землях, українські духовно-педагогічні традиції;
- система педагогічної освіти, в умовах якої здійснювалося його навчання, оволодіння фундаментальними знаннями слов'янських мов, формування його особистості;
- викладацька діяльність ученого;
- становлення вітчизняного мовознавства;
- наукові пошуки й активна діяльність О.Потебні з метою створення власної філологічної концепції.

1.2. Характеристика періодів наукової творчості О.О.Потебні

Після закінчення в 1856 році історико-філологічного факультету Харківського університету вся майбутня діяльність О.Потебні, як зазначає І.Шаров, чітко розмежовується на два основні життєві періоди. Перший – з 1856 до 1865 рік – дослідження мови у зв'язку з опрацюванням філософсько-психологічної теорії мови, що ґрунтується на ідеях німецьких філософів-романтиків – здебільшого В.Гумбольдта і Г.Штейнталя [85, с.59], психологічних дослідників І.Гербарта і Г.Лотце, а також представників класичної німецької філософії, зокрема І.Канта. Другий – з 1865 до 1891 року – наукова діяльність у сфері граматики і фонетики російської, української та інших слов'янських мов із застосуванням новітніх досягнень індоєвропеїстики [210, с.328].

Якщо на першому етапі творчості виразно домінувала міфічна теорія на терені етнографії і фольклору, то на другому – дедалі більше стають

помітними наукова обережність і брак радикальних висновків, зумовлений фактичними обставинами його життя, при величезному матеріалі, що сам за себе “промовляє”, будить думку й освітлює шлях до істини. Характерно, що саме тут “міцні думки і заховано в лінгвістичних творах О.Потебні, міцні як щодо філології, так і ґрунтовно обґрунтованого націоналізму” [181, с.3].

Початок 60-х років у житті й творчості Олександра Опанасовича можна назвати періодом накопичення етнографічного та філологічного матеріалу, вражень, ідей, задумів. Особливої уваги заслуговують його листи до І.Белікова. “Наші діди й батьки, – писав учений, – були міцні у своїй народності невільно, самі того не усвідомлюючи: вони могли ще пишатись українцями; ми вже можемо бути міцні тільки усвідомленням своєї особливості. На нас очікує небезпека, шукаючи свою народну особливість, знаходимо не те, що хочемо, але чисте, правдиве прагнення завжди виведе на правильний шлях” [130, с.123-124]. За цими рядками прочитується і оригінальна особливість дослідника і глибокий, не просто патріотичний – синівський інтерес О.Потебні до вивчення народності загалом і української зокрема.

У ті часи гострі дискусії викликало питання про місце українців у системі слов'янської спільноти. Офіційна російська наука не визнавала українців окремим народом, тоді як українські вчені (серед них М.Максимович і М.Костомаров) відстоювали з філологічного, етнографічного, фольклорного та історичного погляду положення про те, що український є таким самим особливим слов'янським народом, як і російський, польський, чеський чи болгарський.

У листі до відомого російського вченого і громадського діяча О.Піпіна О.Потебня зазначав: “Перший мій друкований твір (магістерська дисертація) “О некоторых символах в славянской народной поэзии”, написаний під впливом твору “Об историческом значении русских народных песен” [М.] Костомарова, з яким, утім, я у вступному читанні (перед захистом дисертації), ненадрукованим, полемізував. Другий друкований мій твір –

“Мысль и язык” у Журналі Міністерства народної освіти за 1862 або 1861г. – взагалі, під впливом [В.] Гумбольдта й [А.] Шлейхера, заключає у собі кілька сторінок, якими я еще маю намір скористатися” [115, с.53].

Відомо, що початок діяльності вченого припадає на 60-ті роки ХІХ століття – на час, коли відбувалася активізація соціальних рухів супротив реакційним проявам самодержавства. На загальній хвилі підйому суспільної самосвідомості формувалася спрямованість світогляду вченого, його позиція гуманіста й демократа. У цей самий час в Україні поширювався вплив західних ідей, зокрема представників німецького ідеалізму І.Канта, Й.Фіхте, Ф.Шеллінга. Доступними стають роботи В.Гумбольдта, що мали вирішальне значення для формування наукових поглядів О.Потебні. Він вивчає романтичну систему В.Гумбольдта, асоціативну психологію І.Гербарта, Г.Лотце, психологічне мовознавство Г.Штейнталя, об’єднує їх, і це дозволило йому виступити фундатором нового напрямку в мовознавчій науці.

Глибоке й зацікавлене вивчення й осмислення вищезначених теоретичних джерел забезпечило формування і майбутній розвиток особливих поглядів ученого, що певним чином позначилися на постановці й розв’язанні низки філософських та естетичних проблем. Цьому, безумовно, сприяло і зарубіжне відрядження ад’юнкта за рішенням історико-філологічного факультету на засіданні від 28 березня 1862 року [206, с.443] (з серпня 1862 до серпня 1863 року – Німеччина, Чехія, Австрія). Свої наукові дослідження він розпочав з відповідей на запитання, яке свого часу було порушено в німецькій філософії та мовознавстві, – про відношення мови до мислення.

До перших наукових доробок ученого належать: найперша наукова праця, написана, як твердив сам учений, під впливом М.Костомарова – магістерська дисертація “Про деякі символи у слов’янській народній поезії” (1860р.); найзнаменитіша праця “Думка і мова” (1862р.), яка витримала вже шість видань, проте й досі не перекладена українською мовою; “Про зв’язок деяких уявлень у мові” (1864р.); “Про повноголосся” (1864р.); “Про звукові

особливості російських говірок з додатком зразків менш відомих малоросійських говірок” (1865р.); “Про звукові особливості руських наріч” (1865р.); “Про міфічне значення деяких обрядів і повір’їв” (1865р.) Ця праця подана як докторська дисертація для захисту, але детально і гостро розкритикована його покровителем П.Лавровським і залишилась незавершеною [130, с.125]. Загальний тон його рецензії настільки був різкий, що викликав сумнів в об’єктивності автора [94, с.60].

Суворі в багатьох моментах не зовсім обґрунтована критика рецензента вразила О.Потебню, і він відреагував на неї статтею-відповіддю, яка, однак, надрукована не була (зберігається в архіві вченого) [94, с.61]. Далеко не в усьому видалася переконливою рецензія П.Лавровського і сучасникам ученого. Так, І.Срезневський, наприклад, у “Записке о трудах профессора А.А.Потебни”, представленій в Академію наук у зв’язку з присудженням О.Потебні Ломоносівської премії, згадавши про “Разбор” Лавровського, підкреслював: “Тільки час і наступні дослідження багатьох діячів можуть показати, що саме з міркувань О.Потебні повинно і вважається здобутком науки” [94, с.61].

Зазначені перші праці О.Потебні дали певні підстави дослідникам його діяльності вести мову про вплив на нього ідей міфологічної школи. Однак згадані праці – велика за обсягом і важлива за змістом частина наукової спадщини вченого. Уже самий факт звернення його до відповідної тематики далеко не випадковий: занадто велике місце займали досліджувані О.Потебнею фольклорні, етнографічні та інші явища в житті слов’янина ХІХ століття, і, головне, занадто багато могло дати їх вивчення для розуміння різних боків історії духовної культури давніх слов’ян.

Отже, як бачимо, на початку своєї наукової діяльності дослідник переважно займався широким колом питань походження мови, співвідношення мови почуттів і мови думки, кинув загальний погляд на слов’янську давнину у світлі даних мови, етнографії та фольклору. Тому в першому періоді творчості О.Потебні ми виокремили кілька етапів: перший –

накопичення матеріалу, вражень, ідей, задумів, фольклорні експедиції, боротьба за навчання рідною мовою (1850 – 1861); другий – викладацька діяльність на посаді ад'юнкта кафедри російської словесності (1861-1862); третій – активна наукова діяльність, вихід перших друків творів (“Про деякі символи у слов'янській народній поезії”, “Думка і мова”) (1861-1862); четвертий – стажування за кордоном (1862-1863); п'ятий – удосконалення педагогічної майстерності вченого (робота на посаді доцента кафедри російської словесності) та інтенсивні наукові пошуки (праці “Про зв'язок деяких уявлень у мові”, “Про повноголосся”, “Про звукові особливості руських нарічч” та ін.) (1863-1865). Далі вчений свідомо звертається до уважного і копіткого аналізу конкретних часткових фактів слов'янських, а також балтійських мов.

З кінця 60-х років учений зосередився на роботі над новою докторською дисертацією “Із записок з російської граматики”, яку захистив у 1874 році. Зазначимо, що то була капітальна, суто лінгвістична праця, яка зробила переворот у вітчизняній філології. Думки, висловлені у цій монографії, згодом увійшли і до курсів шкільних граматик. Паралельно виходять праці “Про долю і споріднені з нею істоти”, “Про купальські вогні і споріднені з ними уявлення”, обидві – 1867 року, а також “Замітки про малоруське наріччя” (1871р.); “До історії звуків руської мови” (1-4, 1871-1883рр.); “Малоруська народна пісня за списком XVI ст. Текст і примітки” (1877р.), на працю П.Житецького “Нарис звукової історії малоросійського наріччя” (1878р.).

Уже в 70-ті роки О.Потебня своїми поглядами і оригінальними науковими ідеями, що ґрунтувалися на великому фактичному матеріалі, стає відомим не тільки в Росії, але й за її межами. А в 1877 році він стає членом чеського Королівського товариства наук у Празі [99, с.83]. Нагороджений Уваровськими медалями в 1878 й 1879 роках за аналіз праць лінгвістичного та етнографічного характеру. О.Потебня – дійсний член Товариства любителів російської словесності (1875), член Товариства любителів

природознавства, антропології і етнографії (1891) при Московському університеті. Незадовго до смерті йому було присуджено Золоту Костянтинівську медаль Російського географічного товариства (1891).

У 80-ті роки з-під пера мислителя вийшли численні праці із загального мовознавства, фольклористики, літературознавства й етнографії, низка досліджень про виникнення мови, в галузі діалектології, фонетики, граматики й етимології української та російської мов. Серед них заслуговують на особливу увагу фундаментальні: двотомник “Пояснення малоросійських і споріднених народних пісень” (1883-1888рр.) та чотири томи “Із записок з російської граматики” (перші два томи видані в 1874 і 1888рр., останні – посмертно, в 1899 і 1941рр.)

Починаючи з 1879 року, з першого ж номера першого тому, в “Русском филологическом вестнике” друкуються “Этимологические заметки” О.Потебні (остання стаття з цього циклу, датована 1891 роком, опублікована в “Живой старине”). Деякі розробки тут визначаються винятковою насиченістю цінними етнографічними відомостями, даними з діалектів, семантичними паралелями.

Уже після його смерті з'явилися книги “Из лекций по теории словесности. Басня. Пословица. Поговорка” (1894р.), “Мова і народність” (1895р.), “Із записок з теорії словесності” (1905р.), “Про націоналізм” (1905р.). 1914 року видані праці про творчість двох великих російських письменників другої половини ХІХ ст. – Л.Толстого та Ф.Достоевського, “Лист до Єлени Штейн” (1927р.), “Загальна літературна мова і місцеві наріччя” (1962р.).

Блискуче поєднання етимологічного, фольклористичного й історичного підходів демонструє його коментарій до “Слова о полку Ігоревім. Текст і примітки” (1877р.). [150]. Слід зазначити за його редакцією також твори Г.Квітки-Основ'яненка (т.1-4, 1887-1890рр.); П.Гулака-Артемівського (1888р.); І.Манжури (1889, 1890рр.). З передмовою вченого оприлюднені “Малоросійські домашні лікувальні порадики ХVІІІ ст.” (1890р.).

Л.Булаховський підкреслював, що “не випадково при цьому більше за інші галузі привертали його до себе синтаксис і семантика: саме тут він відчував себе близьким до думки, до духу, відчував можливість, що аналіз часткового, яке завжди уявлялось йому психічно змістовним, дасть нову силу узагальненням, концепціям синтетичного характеру, про значення яких він ніколи не забував як про доконечне і необхідне завдання науки” [34, с.9; 97, с.61].

Отже, цей період творчості О.Потебні був найбільш плідним. Виокремимо основні етапи цього періоду. Перший етап – робота над докторською дисертацією “Із записок з російської граматики”, захист докторської дисертації (1870-1874); міжнародне визнання О.Потебні як науковця – обрання членом Королівського товариства наук у Празі, нагородження Уваровськими медалями, обрання член-кореспондентом Петербурзької академії наук (1874-1880); численні праці із загального мовознавства, фольклористики, літературознавства, етнографії, граматики та етимології (1880-1891).

Немає сумніву, що наукова спадщина О.Потебні й сьогодні не втратила свого значення. Ідеї гуманізму й просвітительства, розуміння необхідності формувати гармонійно розвинену, вільну людину – ось те основне коло питань, відповіді на які видатний мислитель намагався дати у своїх працях. Зазначимо, що творчість О.Потебні заслуговує на подальше вивчення, з максимальним використанням не тільки теоретичних положень і конкретних здобутків ученого, а й самого комплексного методу дослідження, заснованого на якнайширшому залученні до порівняльно-історичного аналізу лексики слов'янських мов, даних етнографії та фольклористики.

Як бачимо, офіційне визнання харківського вченого Потебні Олександра Опанасовича відбулося при його житті. А ще одна грань таланту, на нашу думку, несповна оцінена: він був видатним педагогом і звісно методистом. Це був саме Вчитель, у найвищому розумінні цього слова. Вчитель, який приніс на кафедру всього себе, всю багатолітню роботу думки,

всі свої невичерпні знання, любов до істини, філософське світобачення і, що найдорожче, суто юнацьке піднесення, одухотворення, які відразу ж передавалися слухачам. “Три роки, слухаючи лекції, – напише згодом його учень Л.Шепетович, – я на кожній лекції мав враження, неначе його слухав уперше. Це були знамениті імпровізації, пов’язані в низку свіжих думок і глибоких спостережень справжнього філософа” [211, с.72; 99, с.83]. А відома українська діячка Х.Алчевська, колишня студентка великого мовознавця, згадувала, що О.Потебня “приваблював до себе найпалкіші симпатії молоді, і, коли він говорив нам про історичне минуле нашої батьківщини, про нашу пісню, про нашу поезію й закликав нас вивчати її, любити її, ми із захопленням слухали його цілими годинами, і я впевнена, що кожний з нас клявся в душі в ці хвилини присвятити цій батьківщині всі свої сили, віддати їй усе життя” [130, с.121].

Отже, аналіз філологічної і педагогічної спадщини вченого дозволив нам дещо уточнити такі періоди його життєтворчості і наукової діяльності:

– перший – з 1850 до 1870 рік – розробка філософсько-психологічної теорії мови на базі критичного осмислення ідей німецьких філософів-романтиків, період накопичення етнографічного та філологічного матеріалу, вражень, ідей, задумів, захист докторської дисертації, формування спрямованості світогляду вченого, його позиції гуманіста й демократа;

– другий – з 1870 до 1891 року – наукова діяльність у сфері граматики і фонетики, діалектології російської, української та інших слов’янських мов і психології словесно-художньої творчості.

1.3. Лінгвістичний аспект діяльності вченого

Історія світової філологічної науки знає чимало глибоких досліджень і відкриттів на шляху проникнення у творчі секрети мистецтва слова і розуміння його глибинної суті. Однак видається, ближче, ніж інші, до розкриття природи слова і образу підійшов О.Потебня. Багато його ідей виявляються вельми актуальними для осмислення кардинальних проблем

мовознавства, для сучасного наукового підходу до життя слова і образу в художній літературі.

Відзначимо, що Олександр Опанасович Потебня – єдиний визначний український мовознавець позаминулого століття, який вирізнявся серед учених-сучасників надзвичайною широтою наукових інтересів та енциклопедизмом знань. Багатоаспектна проблематика, розроблена ним у працях “Думка і мова”, “Слово і міф”, “Із записок з російської граматики”, “Естетика і поетика”, знайшла відображення у положеннях філософсько-лінгвістичної концепції наукової школи “потебніанства”. О.Потебня стояв біля витоків сучасних підходів до історичної граматики, історичної діалектології, семантології, етно- і соціолінгвістики, фонетики. Сприймаючи світ через призму мовної картини, він побачив у міфі, фольклорі, художній літературі похідні щодо мови моделюючі системи. Підкреслимо, що лише через сто років подібні ідеї знайшли своє відображення у дослідженнях представників тартусько-московської школи семіотики. Фактично всі визначні філологи ХХ століття, які досліджували питання поетичної мови, так чи так спиралися на концепції О.Потебні, враховували його дослідження і висновки. У працях Л.Щерби, О.Пешковського, Г.Винокура, В.Виноградова, Л.Булаховського, О.Білецького, І.Білодіда, О.Чичеріна і багатьох інших раз по раз зустрічаються посилання на О.Потебню, відбувався плідний розвиток його гіпотез. Так, Ю.Тинянов зазначає: “Значущим питанням у галузі вивчення поетичного стилю є питання про значення і смисл поетичного слова. О.Потебня надовго визначив шляхи розробки цього питання теорією образу, взявшись за розробку конкретної проблеми “аналізу специфічних змін значення й смислу слова в залежності від самої віршової конструкції” [187, с.22]. Ю.Тинянов, по суті, і виступив послідовником О.Потебні. Те саме можна сказати, наприклад, і про О.Чичеріна. Розробивши проблеми композиції і синтаксичної будови художньої мови, О.Чичерін, тією самою мірою, що й Ю.Тинянов, тільки в іншій сфері, продемонстрував, що загальні висновки О.Потебні правильні, але шляхи, якими художній образ

створюється, складні та різноманітні [208, с.79-88]. Тому що для О.Потебні “поезія є перетворення думки... за допомогою конкретного образу, вираженого в слові, інакше: вона є створення порівняльно широкого значення за допомогою одиничного складного (на відміну від слова) обмеженого словесного образу (знаку)” [139, с.59]. Як саме у слові, мові відбувається створення цього широкого значення, як саме відбувається перетворення думки – про це йдеться у працях О.Чичеріна, Ю.М.Тинянова, М.Бахтіна та ін.

Оскільки О.Потебня був відомий переважно як лінгвіст, то і центральною проблемою для нього була “думка і мова”. Розвиваючи ідею В.Гумбольдта про те, що мова є дещо постійне, те, що в кожному мить зникає, що вона є не справа, не мертвий твір, а діяльність, вічно повторюване зусилля зробити членоподільний звук виразом думки, ґрунтуючись на уявленні про те, що мова є знак, що означає явище й акт пізнання людиною довкілля, учений прослідковує, як саме відбувається це пізнання, як будуються та утворюються поняття [47]. Він уважав, що при виникненні слова ознака-уявлення виступає як засіб порівняння того, що знову пізнається, і раніше пізнаного. Коли дитина круглий абажур називає кавунчиком, знаком значення виступає значення попереднього слова, але не все це значення, а лише одна ознака – округлість – як основа для порівняння абажура та кавуна, як загальне між ними, як представник чуттєвого образу. Тим самим “у слові також відбувається акт пізнання” [135, с.17], у якому особливу роль відіграє уявлення. Через уявлення те, що пізнається, пояснюється уже пізнаним [153, с.306], і “тільки уявлення викликає подальші, виключно людські перетворення чуттєвого образу” [153, с.147]. Зауважимо, що ці перетворення були пізніше виокремлені Л.Г.Зубковою [62, с.234]. До них належать:

1) об’єднання ознак, комплексно поданих у чуттєвому образі, встановлення їх внутрішнього зв’язку, групування навколо уявлення як центру образу і тим самим відокремлення цього об’єкта думки від інших

[153, с.186, 302];

2) усвідомлення єдності комплексно поданих ознак [148, с.215];

3) свідоме узагальнення та класифікація спостережуваних явищ. Будь-яке слово узагальнює, і мовознавець показує механізм узагальнення. "...В уявленні усунуто все, крім того, що чомусь виявилось несуттєвим. Ця обставина полегшує узагальнення" [148, с.215]. О.Потебня пише: "Неважко вивести з розбору слів будь-якої мови, що слово власне виражає не всю думку, що береться за його зміст, а тільки одну її ознаку. Образ столу може мати багато ознак, але слово *стіл* означає тільки простлане (корінь *стл*, той самий, що й у дієслові *стлать*), і тому воно може однаково означати всілякі столи, незалежно від їхньої форми, величини, матеріалу" [153, с.114].

Отже, як бачимо, важливою проблемою для ученого стає етимологічна. Вона допомагає сформулювати головні аспекти теорії, пов'язані з питанням мисленнєвої діяльності людини. "Отже, у слові *є*, – підсумовує мовознавець, – два змісти: один, який ми назвали об'єктивним, а тепер можемо назвати найближчим етимологічним значенням слова, завжди заключає у собі лише одну ознаку; другий – суб'єктивний зміст, у якому ознак може бути багато. Перший – знак, символ, що замінює для нас другий" [153, с.83]. Це – з погляду утворення понять. Відповідно до такого погляду О.Потебня й виділяє у слові його зовнішню форму – звук, форму внутрішню – етимологічне значення та власне значення.

За його словами, найближче значення – народне, а найдалше, яке в кожного різне щодо якості і кількості елементів, – особисте. Якщо виключити друге суб'єктивне значення слова, то в кожному слові, на думку вченого, залишиться тільки звук, тобто зовнішня форма, і етимологічне значення, яке теж є формою, але тільки внутрішньою. Але незважаючи на те, що теорія внутрішньої форми слова займає у загальнолінгвістичній концепції О.Потебні дуже важливе місце, все ж слід зауважити, що в його науковій спадщині немає досить чіткого, цілісного, повного і єдиного визначення внутрішньої форми слова.

Як саме відбувається утворення поняття? – запитує учений і відповідає: за принципами аналогії та асоціації, а потім – злиття. Науковець стверджує, що спочатку людина співвідносить нове явище або предмет із уже відомими їй явищами або предметами за аналогією або асоціацією, які, у свою чергу, залежать від того, як людина уявляє їх. Саме в цьому смислі етимологічне значення, внутрішня форма “показує, як уявляється людині її власна думка”, і саме в цьому смислі внутрішня форма є уявленням. Але слова в їх сучасному значенні асоціації зі своїми вихідними практично не зберігаються у нашій свідомості. Слово, зауважує О.Потебня, “забуває” свою внутрішню форму або своє уявлення – і це є закон розвитку мови. Слово втрачає прямий зв’язок з ознакою, що лежить у його основі, і стає самостійним, тобто поняттям у кінцевому підсумкові своєї еволюції. “Значення слова прагне до поняття як до своєї межі” [180, с.11], – стверджує мовознавець. Це і є злиття, за О.Потебнею.

Усі ці питання цікавили мовознавця з погляду вчення психології про мисленнєву діяльність людини, яка пізнає світ. Тому він указує, що “розумове прагнення людини задовольняється не самим образом, а ідеєю, тобто сукупністю думок, що пробуджуються образом та відносяться до нього як до джерела” [143, с.154], наука і практичне мовлення мають справу із поняттям, що є “складене з об’єктивованих уже у слові ознак образу” [143, с.166].

Питання про слово, його значення, структуру і граматичну форму посідає важливе місце в науковій спадщині О.Потебні. У вітчизняній лінгвістичній літературі 50-70-х років XIX століття проблема слова не була вирішена, незважаючи на те, що вона була мало не центральною у працях К.Аксакова, М.Некрасова, Ф.Буслаєва, В.Даля та ін. Навіть єдиної думки в поглядах на слово як об’єкт морфологічного і синтаксичного дослідження не було. І тому цілком закономірним і природним є те, що саме з проблеми слова О.Потебня розпочинає теоретичний вступ до своєї праці “Із записок з російської граматики”: “Що таке слово? Визначення окремого слова як

єдності членороздільного звука і значення, мабуть, не відповідає звичному твердженню, що “одне й те саме слово не тільки в різні часи або за різними наріччями одної й тої самої мови”, але й в одному й тому самому наріччі у певний період “має різні значення” (Буслаєв, Гр., § 112)”. Говорячи так, уявляємо слово незалежним від його значень, тобто під словом розуміємо лише звук, причому єдність звука і значення буде не більше єдності дупла і птаха, який у ньому гніздиться. Між тим членороздільний звук без значення не називаємо словом, такий звук є штучний фонетичний препарат, а не слово” [136, с.13]. Отже, О.Потебня спростовує визначення слова як єдності членороздільного звука і значення, подане Ф.Буслаєвим.

Слід зазначити, що далеко не всі гіпотези і висновки О.Потебні, які формувалися більше ста років тому, можуть бути прийнятими для нашого часу. У своєму підході до питань психології мовлення і художньої творчості він поділяв подекуди ідеалістичні помилки. Так, заперечуючи об’єктивне існування загальних понять, О.Потебня не визнавав взагалі ніяких об’єктивних аналогів для наявних у свідомості загальних понять, допускаючи тільки існування конкретних речей і вважаючи, що загальні поняття є лише ідеальними конструктами розуму. Виходячи з такого розуміння, мовознавець заперечував об’єктивний характер загальних значень слів, спільних для різних випадків слововживання. На його думку, в кожному випадку вживання слова в мовленні йдеться про щораз нове слово, тотожне лише за звучанням до всіх інших слів з тим самим звучанням, ужитих в інших актах мовлення. “Слово, – пише О.Потебня, – справді існує тільки тоді, коли воно вимовляється” [153, с.105]. “Найменша зміна у значенні слова робить його іншим словом. Таким чином, користуючись виразом “багатозначність слова”, як багатьма іншими неточними виразами, ми зробимо цей вираз нешкідливим для точності думки, якщо будемо знати, що насправді є тільки однозвучність різних слів, тобто та властивість, що різні слова можуть мати одні й ті самі звуки” [136, с.15-16]. На думку С.Сухих, теза про нове народження слова при кожному новому його вживанні – один із головних

парадоксів О.Потебні [183, с.15-16]. Оцінка та розуміння слова ставляться ним у залежність від конкретної мовленнєвої ситуації, від контексту. При їх зміні, при будь-якому, навіть найменшому зрушенні у значенні слово стає іншим словом. “Всякий раз, коли ми вживаємо слово, воно є тільки в одному значенні. Слово як акт думки має неодмінно тільки одне значення” [3, с.312].

“Насправді є тільки однозвучність різних слів” [135, с.15], – тобто те, що лінгвісти називають полісемією, з точки зору цієї тези О.Потебні, є омонімія. Для ілюстрації цієї думки проф. В.Харцієв наводив такий приклад: коли ми вимовляємо слово “підощва”, то, якщо мова йде в одному випадку про підощву взуття, у другому – ступні, у третьому – гори, в четвертому – про шматочок шкіри і т.ін., то в кожному з цих випадків “підощва” не одне слово з різними значеннями; в усіх подібних випадках “підощви” – це різні слова [203, с.166-167].

Такий погляд означає заперечення основної властивості слова бути засобом узагальнення однорідних чи семантично близьких конкретних уявлень і формування загальних понять. Подібно до цього, О.Потебня заперечував можливість загального поняття речення на різних етапах розвитку мови, твердячи, що “історія мови, взятої на значному протязі в часі, повинна давати низку визначень речення” [203, с.83]. При такому підході не беруться до уваги ті об’єктивні відношення подібності і відмінності у структурі і функціях різних конкретних предметів, за якими ці предмети групуються в різні за обсягом і характером об’єктивно наявні класи однорідних предметів, відображувані в загальних поняттях. Таке розуміння природи загальних понять набуло ідеалістичного характеру, оскільки в такому разі допускається можливість формування у свідомості важливої категорії ідей, не залежного від об’єктивної дійсності. Отже, в галузі слововживання концепція О.Потебні відкривала широкий простір для суб’єктивно-ідеалістичного тлумачення лексичних значень як відірваних від виробленої суспільством лексико-семантичної системи мови і пов’язаних у кожному окремому випадку вживання слова лише з суб’єктивною свідомістю

окремого носія мови. Як підкреслює І.Білодід, “саме уявлення О.Потебні про слово є суб’єктивно-ідеалістичним” [16, с.89]. У цьому світлі перейнята від В.Гумбольдта формула О.Потебні, за якою “усіляке розуміння є водночас нерозуміння, усіляка згода в думках – водночас незгода” [153, с.140], вимагає особливо обережного ставлення. На думку С.Сухих, “у центрі уваги О.Потебні – не стільки комунікативна функція мови (яку він, безумовно, не заперечує), скільки смислопороджувальна, смислоутворювальна його функція; розуміння слова як творчого акту пізнання і мовлення” [183, с.16].

Отже, дослідник уважав мовлення індивідуально-неповторним актом духовної творчості, надто переоцінював його роль, залишаючи поза увагою суспільну основу значень слова в семантичній системі мови.

Одним із найістотніших недоліків методологічного підходу О.Потебні до розуміння суті мови, характерним для всього психологічного напрямку в мовознавстві ХІХ століття, на думку О.Мельничука, було недостатнє врахування зумовленості мовних функцій і мовного розвитку потребами суспільної практики, намагання пояснити всі основні властивості мови як суспільного явища іманентними законами її розвитку або загальнолюдськими і національними особливостями психіки. Звідси характерне для О.Потебні, як і для В.Гумбольдта, перебільшення ролі конкретної мовної структури у формуванні національних особливостей світогляду різних народів, неправильне розуміння значення двомовності в житті народів, необґрунтоване твердження про шкідливість для інтелектуального розвитку індивіда вивчення другої мови в ранньому дитячому віці тощо [103,с.13]. Зауважимо, що ці проблеми, які підлягали критиці в теорії О.Потебні, є дискусійними і в сьогоденній науці.

Водночас, якщо розглянути всю філологічну концепцію науковця у цілому, досягнути її матеріалістичний раціоналізм, її глибину і пафос невтомного наукового пошуку в підході до основних проблем мови, фольклору та літератури, до осмислення закономірностей її розвитку, відразу ж буде зрозумілим, чому видатні вчені – сучасники О.Потебні – припускали,

що його відкриття матимуть для філологічної науки значення, аналогічне теорії Дарвіна про походження видів для природознавства.

Обравши предметом дослідження складні проблеми співвідношення думки і слова, розробивши свою оригінальну концепцію ідейної й естетичної змістовності художньої мови, мовознавець зумів знайти відповіді на багато запитань, що й досі нас хвилюють. У результаті глибокого і копіткого аналізу численних фактів з історії мови, фольклору і літератури він прагнув обґрунтувати одне із найважливіших своїх положень про те, що слово виникає і живе як поетичний образ. “Кожне слово наскільки сягає наш досвід, неодмінно проходить через той стан, у якому це слово є поетичний твір” [134, с.114].

Виокремлюючи одну з основних функцій мови – семантичну і розглядаючи мову як форму існування думки, що знаменує собою перехід від несвідомості до свідомості, як могутній засіб розвитку думки та історичний фактор її подальшого вдосконалення, у праці “Слово і міф” О.Потебня зазначає, що мова – це система засобів видозміни чи творення думки, а не вираження вже готової, сталої, внаслідок чого розуміння полягає не в передаванні думки, а її збудженні [149, с.227]. Як бачимо, вчений підходить до суті процесу розуміння, прямо вказуючи на мисленневотворчий потенціал мови. Розуміння – це процес декодування здобутої інформації. У ході спілкування людина не привласнює чужу думку, а дешифрує її, співвідносячи з власною системою найбільш загальних понять і відношень. На його думку, розуміння здійснюється в актах внутрішнього мовлення суб’єкта і розкриває йому мотиви, цілі та зміст звернутої до нього дії іншої людини. Мовленнєве спілкування тільки збуджує розумову діяльність слухача, в результаті якої у нього формується і формулюється нова, інша, неповторна думка. Тоді, підсумовує мовознавець, слово є настільки засобом розуміти іншого, наскільки воно є засобом розуміти самого себе. Не можна зрозуміти певне явище чи процес, не маючи конкретного багажу знань, попереднього досвіду й хоча б елементарних уявлень, як ними оперувати. У

цьому зв'язку О.Потебня наголошує: “Сила людської думки не в тому, що слово викликає у свідомості попередні сприймання (це можливо і без слів), а в тому, як саме воно змушує людину користуватись скарбами свого минулого” [145, с.97]. Отже, за О.Потебнею, генетично мова є однією з форм мислення, що з'являється на певному ступені його розвитку і знаменує собою становлення людської свідомості, оскільки свідома розумова діяльність поза мовою неможлива. “Мова – це необхідна умова думки окремої особи навіть у цілковитій самотності, бо поняття утворюється тільки за допомогою слова, а без поняття неможливе справжнє мислення” [145, с.27].

Зауважимо, що для О.Потебні думка до слова і думка у слові – це різні думки. Думка до слова – це ще тільки “ембріон” думки, її не можна зрозуміти ані самому носію, якщо вона не вийшла у “світле поле свідомості”, ані іншому, якщо вона не виражена словом або іншим способом. “Назавжди темними залишаються для нас ті особливості нашого душевного життя, які ми не виразимо ніякими засобами... Засобом при цьому, як і при розумінні іншого, буде звук, який виявляє для того, хто говорить, його власну думку” [153, с.113].

Тому думка у слові – це інша, більш досконала, ніж “дословесна”, більш розвинена думка, думка в її повному вираженні. Причому слово не просто “оформлює” думку. Так, дослідник С.Сухих вважає головним для розуміння праць О.Потебні засвоєння думки про те, що слово не можна вважати вираженням уже готової ідеї: “На слово не можна дивитись як на вираження вже готової думки. Навпаки, слово є вираження думки лише настільки, наскільки воно служить засобом до її створення” [183, с.183]. Слово, за О.Потебнею, – засіб створення думки з нових вражень за допомогою раніше сприйнятого [183, с.7].

Мова, вважав учений, є засобом пізнання людиною світу і самої себе, а тому й засобом спілкування. Гносеологічна функція мови докладно проаналізована О.Потебнею у праці “Думка і мова”. “Мова – це засіб не стільки виражати вже готову істину, скільки – відкривати раніше невідому”

[168, с.27], – стверджує автор, доводячи, що мова є одним із найпотужніших факторів наближення і досягнення об'єктивної думки, тобто істини. Мова існує у формі творчості, діяльності, спрямованої до пізнання. В іншій науковій праці “Слово і міф” учений підмічає, що жодна міра людського знання неможлива без слова [149, с.227].

У своєму системному аналізі мови вчений не ігнорує експресивної функції мови, адже для нього мова – насамперед компонент духовного життя народу, універсальний спосіб вираження внутрішнього світу людини. Відштовхуючись від лінгвістичної теорії, О.Потебня розглядав питання поезики та естетики. Найважливіші його ідеї у цьому відношенні ґрунтуються на лінгвістичних категоріях. Поетичність мови дослідник розглядає через призму символізму, знаходить наявність у художньому творі тотожних слову “стихій”: 1) зміст (чи ідея), що відповідає чуттєвому образу чи розвинутому з нього поняттю; 2) внутрішня форма, образ, що вказує на зміст і відповідає уявленню; 3) зовнішня форма, у якій об'єктивується художній образ [145, с.128]. Символізм для О.Потебні – це творча робота думки, процес видозмінення, точка переломлення, переплетіння між природою та її відображенням у художньому осмисленні.

Дослідження О.Потебні у сфері символіки мови та художньої творчості, створення ним оригінальної “лінгвістичної поезики” не тільки прокладало міст від загального мовознавства до теорії літератури і сприяли становленню цілої так званої “психологічної школи” послідовників мовознавця, (Д.Овсянико-Куликовський, В.Харцієв, Б.Лезін, О.Ветухів та ін.), яка зробила помітний внесок у розробку проблем психології творчості, художньої образності, взаємозв'язку мови та літератури, а й привернули увагу теоретиків символізму А.Білого, В.Іванова, В.Брюсова, що розглядали думки та ідеї ученого як теоретичну платформу символізму.

О.Потебня завжди прагнув підійти до мови і літератури як до живих, рухомих явищ, як до “постійної роботи духу” [47]. Учений розвинув свою оригінальну концепцію про неподільність усіх структурно-утворювальних

факторів мови і літератури із загальним рухом людської думки в її історичному розвитку. Звідси глибокий історизм усіх філологічних побудов О.Потебні.

Філологічна концепція О.Потебні охоплює багато різних питань [73,с.214]. “Історія мови в О.Потебні, – згадує М.Халанський, – була разом історією думки, історією культури” [126, с.11]. Учень ученого О.Горнфельд дещо уточнює та конкретизує цю характеристику, вказуючи, що для О.Потебні було методологічно важливо поєднувати аналіз конкретних та загальних явищ, переходити від простих форм до більш складних. “Визначаючи мистецтво як мислення в образах, – пише М.Горнфельд, – він викладав довгу та складну історію мови; слово є в цій історії продуктом послідовних переходів думки, де кожний перехід був створенням нового образу: історія мови ставала історією мистецтва, і поетичний вираз був не матеріалом, не прикрасою мови, а самостійною, елементарною, найпростішою формою художньої творчості. Як природничі науки, розкладаючи складні явища на прості або вибираючи для дослідження з системи явищ найменш складні, досягли великих результатів, так у цій галузі використання методів дослідження елементарних форм привело до блискучого успіху” [126, с.18].

Досліджуючи історію мови, О.Потебня дійшов висновку, що виникнення мови зумовлюється потребами первісної людини, які ще інстинктивно спонукають діяльність уявлення. Вигуки-жести відповідають пристрастям людини та є засобом спілкування первісної людини. Мовознавець зазначає, що мова жестів в історії людства зберігалась досить довго як головний засіб спілкування й обміну інформації, але через причини розвитку матеріальної діяльності мусила поступитися місцем мові членороздільних звуків, що стала всебічно прогресувати. У міру того, як жести поставали більш довершеними, природний голос змушений теж був урізноманітнити свої модуляції. На думку вченого, саме мова жестів містила в собі зародок майже всіх словесних мов і всіх мистецтв, які слугують

проявом думок.

Отже, за О.Потебнею, слово фіксує особливості матеріального і духовного життя народу в його історичному розвитку. Слово необхідне для духовної діяльності людини, щоб людина набула свідомості, стала свідомою. Тоді питання про походження мови, зауважує він, стане питанням про явища душевного життя, що передують мові, про закони її виникнення і розвитку, про вплив її на духовну діяльність, закони якої, як зазначає учений, єдині для усіх часів і народів; не в цих законах відмінність між нами і першими людьми, а в наслідках їхньої діяльності, бо прогрес передбачає дві дієві сили, з яких одна – закони духовної діяльності, величина постійна, а друга – наслідки цієї діяльності – змінна. Якщо ми здатні визначати закони прогресу мови, дослідити, як вона змінюється протягом століть під впливом діючої на неї думки, як поступово зростає змінний фактор у прогресі мови, тобто знайдемо постійні відношення між сформованою масою мови і новими актами творчості, – підкреслює О.Потебня, – то і в цих останніх, що притаманні нам самим, ми можемо знайти риси, спільні для нас і людей, які першими оволоділи мовою [78, с.86-87].

Аналізуючи ці погляди О.Потебні, Ю.Шевельов підсумовує: “Отже, в історії мови, у психологічних спостереженнях над сучасними процесами мовлення – ключ до того, як здійснювалися ці процеси на початку життя людини... Закони розвитку мови в окремій людині відносяться до індивідуальної психології, а закони мови, як народного творіння, що відкриваються мовознавством, вимагають доповнення з боку нового ще відділу психології, змістом якого має бути дослідження відношень індивідуального розвитку до народного” [120, с.36-37], – ось ті шляхи досліджень, якими повинно було йти сучасне мовознавство і на які він сам став на початку своєї наукової діяльності, вважаючи їх єдино правильними у пошуках істини. Як індивідуальна психологія, вважав учений, розкриває не тільки загальні для всіх закони духовного життя, а й різноманітність і оригінальність індивідуумів, так психологія народів

повинна показати національні відмінності в мові внаслідок загальних законів життя народу. Такий шлях науки уявлявся мовознавцю найкращим, бо передбачав повагу до народностей і їхніх мов [120,с.87]. “Єдина ознака, за якою ми пізнаємо народ, при тому нічим не підмінна і кінцева, – це єдність мови... Національна свідомість є великим історичним двигуном, тому що вона – це той зв’язковий, що творить єдність цього народу. Так що визнання національної приналежності стає стимулом єднання у середині цієї народності” [120, с.118].

Фундаментальні дослідження історії мови та народної поезії, які провів О.Потебня, свідчать про те, що в мові живе багато фольклорних образів, що вони продовжують жити і “використовуватись” навіть тоді, коли їх походження забувається. Цілісність і глибина фольклорних поетичних образів завжди будуть служити для письменників зразком почуття міри, джерелом художнього досвіду. Ця думка проходить через усі праці вченого та поглиблюється ним при кожному зіставленні фольклорних і літературних творів. На велику увагу в цьому відношенні заслуговує спроба О.Потебні прокоментувати “Слово о полку Ігоревім”, по-своєму пояснити деякі його темні місця. І хоча не всі пошуки мовознавця виявились безперечними, вважаємо, що він раніше та переконливіше за багатьох зумів виявити зв’язки “Слова” з фольклорною поетикою, побачити в його поетичній структурі концентрований вираз образності народної мови. Це засвідчують слова О.Потебні про те, що “Слово о полку Ігоревім” глибоко національне, фольклорне і за змістом, і за формою, що це цілісний твір, який може в цьому відношенні суперничати із будь-яким шедевром народної поезії. “Ми не знаємо, – заявив дослідник, – іншого давньоруського твору, настільки проникнутого народно-поетичними стихіями” [150, с.2].

Відавши на початку своєї наукової діяльності данину переважно широким питанням походження мови, етнографії та фольклору, співвідношення мови почуттів і мови думки, О.Потебня зосереджується на історії мови, її діалектів, питаннях історичного синтаксису слов’янських мов,

етимології.

О.Потебня значне місце відводив питанням фонетики української мови, зокрема в колі його уваги була історія різноманітних фонетичних явищ спільнослов'янського і давньоруського періодів, української літературної мови та українських діалектів.

Так, фонетику української мови вчений здебільшого досліджував у порівняльно-історичному аспекті на широкому і багатому фактичному матеріалі української мови та її діалектів із залученням численних даних слов'янських, балтійських та інших індоєвропейських мов. Висновки автора завжди були глибоко аргументованими і переконливими. Значну увагу приділяв дослідник вивченню фонетичних процесів, спільних для східнослов'янських мов, а саме: утворення повноголосся, зміна початкового *je*, сполучення глухих *ъ, ь* з плавними, історичні зміни в системі приголосних української мови, виділення складів у слові та інші проблеми – все це було в колі його лінгвістичних інтересів.

Уважаючи, що “душу” мови становить її граматична будова, О.Потебня чи не найбільше сил віддав науковій розробці проблем історичної граматики східнослов'янських і всіх слов'янських мов. Користуючись величезним і різноманітним мовним матеріалом, майстерно застосовуючи до вивчення мовних явищ порівняльно-історичний метод, виявляючи заглиблення у мовні факти з виразно відчутними елементами діалектики, мовознавець із проникливою глибиною визначив основні граматичні поняття і принципи наукового дослідження граматичних категорій, граматичних форм, слова і речення [73, с.216].

Вважаємо, що головною, чи не найважливішою сферою наукової діяльності О.Потебні був історичний синтаксис східнослов'янських мов, вивченню якого присвячена його згадувана вже велика розвідка “Із записок з російської граматики” [135].

Історичний синтаксис дослідник розумів як учення про семантику форм слів, словосполук і речень за різних періодів розвитку мови в

зіставленні з відповідними синтаксичними фактами споріднених мов. У науковій розробці питань слов'янського синтаксису, на думку академіка В.Виноградова, О.Потебня висунув два нових принципи дослідження: 1) принцип історичної мінливості синтаксичних категорій і – відповідно – принцип історизму в осмисленні сучасної синтаксичної системи; 2) принцип структурного взаємозв'язку всіх основних граматичних категорій – слова, частини мови, члена речення і речення [38, с.332-333].

Головна ідея праці “Із записок з російської граматики” – це думка науковця про історичну змінність граматичної будови мови, структури речення і словосполучення, про рухливість граматичних форм і категорій. За словами О.Потебні, речення є основною одиницею мови, що виражає і оформлює думку, структурною основою і водночас вихідним пунктом для історичного розвитку граматичної будови мови. Структура речення є історично змінна. Тому речення, уважав він, треба вивчати як щодо його формально-граматичної структури, так і з погляду його історичного розвитку [135, с.71-129].

О.Потебня вважав, що граматичні категорії і форми виникають і розвиваються у реченні, що вони створюють і змінюють речення. У зв'язку з розвитком речення та його членів виникають і змінюються частини мови, залежно від виконуваних ними синтаксичних функцій [135, с.71-129].

Отже, за О.Потебнею, відношення, у яких бере участь слово, визначаються найближчими значеннями, що характеризують його як складовий елемент речення. Зауважимо, що такий підхід до слова цілком співзвучний із сучасними уявленнями, згідно з якими функції певних мовних одиниць, їх синтагматичні та парадигматичні зв'язки можуть бути визначені лише відносно одиниць вищого рівня. Відмінність потебнянської концепції у тому, що в ній ураховується також історичний (генетичний) план – зв'язок цього стану мови із попереднім.

Застосовуючи порівняльно-історичний метод у вивченні слов'янського синтаксису, дослідник зробив низку важливих наукових відкриттів, що

створили епоху в розвитку слов'янського мовознавства: його вчення про розкладання складеного присудка, про походження і розвиток дієприслівників з давніх коротких активних дієприкметників, втрату і заміну інших непрямих відмінків, походження і розвиток деяких типів безособових конструкцій, розвиток складнопідрядного речення та ін.

Важливе місце у дослідженнях О.Потебні посідала розробка акцентологічних проблем слов'янських мов. На основі різних слов'янських джерел О.Потебня намагався простежити еволюцію наголосу і зіставити акцентологічні системи слов'янських мов. Найважливіші результати цього дослідження викладені вченим у праці “Ударение” [152], де розглядається наголос при відмінюванні та дієвідмінюванні, визначаються деякі загальні закономірності відмінні риси наголосу у слов'янських мовах. Як зазначає О.Дудка, згадана праця для сучасної української акцентології важлива “насамперед багатим ілюстративним матеріалом ХІХ ст., що є підґрунтям для вивчення становлення українського літературного наголосу” [55, с.85]. На думку М.Булахова, О.Потебня “перший у слов'янському мовознавстві висунув морфологічний критерій для визначення відмінностей в акцентуванні відповідних форм і категорій слов'янських мов та довів, що слов'янські мови мають власні акцентологічні системи, обумовлені, з одного боку, історичними закономірностями, а з іншого – характером сучасної морфологічної системи та словотворення” [31, с.57].

Ідеї О.Потебні були пов'язані з певним етапом в історії науки. Вони стали “переосмисленням у філологічному аспекті культурно-історичних принципів і методів” [35, с.251]. Але в кінці ХІХ століття ім'я ученого виявилось тісно пов'язаним із “психологічним напрямом” у філології; це зробили учні мовознавця [157, с.125]. Боротьба навколо потебніанства, яка велась у літературознавстві до початку 1930-х років, була, по суті, боротьбою навколо психологічної школи, в рамки якої О.Потебня, однак, явно “не вкладався”. І це зрозуміло. О.Потебня намагався дослідити закономірності розвитку мови в нерозривній обумовленості цього розвитку процесом

мислення. Його цікавило, як у мовній діяльності народу здійснюється синтез пізнання і мистецтва і, отже, як людина освоює світ. Метод ученого передбачав розглядання у нерозривній єдності проблем культурно-історичних, загальнофілологічних, тобто лінгвістичних, фольклористичних і літературознавчих одночасно. Не випадково про О.Потебню у сучасній філологічній науці неодмінно згадують, якщо йдеться не тільки про психологічний, але й про міфологічний, культурно-історичний та порівняльно-історичний напрями у філології.

Отже, праці вченого можна назвати синтетичними, оскільки вони містять відкриття, що належать філології у цілому. Це його ідеї про мовну діяльність людини як про творче пізнання світу та про споконвічну “художність” цього процесу; це думка про принциповий історизм процесу мислення та про його безперервність. Фундаментальне підґрунтя мають і власне теоретико-літературні погляди О.Потебні. Це твердження про принципову багатозначність художнього образу, внутрішню місткість його емоційного та понятійного змісту. Це й інша думка: зміст художнього словесного твору обумовлений межами зображальних можливостей слова і його природою. Це, нарешті, думка про нерозмірність плану вираження і плану змісту (аналогійна нерозмірність значення і внутрішньої форми слова), яка створює змістово й емоційно місткий смисл твору. Актуальними для сучасної теорії літератури стають інші положення загальної концепції О.Потебні: проблеми знакової природи символу в образі, співвідношення міфологічного і власне поетичного мислення тощо. Сукупність цих ідей, обґрунтована закономірностями мисленнєвої діяльності людини, встановила значення О.Потебні для сучасного літературознавства [111, с.21]. Його працями було закладено фундамент теорії літератури – теоретичну поетику.

Зауважимо, що філологічні погляди О.Потебні є вельми актуальними сьогодні в реформуванні навчально-виховного процесу в освітніх закладах, оскільки виховання особистості започатковується із засвоєння дітьми духовних надбань рідного народу, насамперед рідної мови, усної народної

творчості, звичаїв і традицій рідного краю. Взагалі, мова, за О.Потебнею, це не механічний інструмент, що стоїть поза нами, не лише система засобів пізнання. Мова – це передусім шлях творення естетичних і моральних ідеалів. Отже, духовний розвиток дитини нерозривно пов'язаний з розвитком її мовних здібностей, і кожному віку відповідають свої вимоги, нехтування якими негативно впливає на навчання та виховання підростаючого покоління.

З лінгвістичних поглядів О.Потебні впливають важливі теоретичні положення, на яких ґрунтується сучасна лінгводидактика, а саме:

- мова – засіб спілкування;
- взаємозв'язок мовної, мисленнєвої і мовленнєвої діяльності, думки і слова;
- закономірності засвоєння значення слова і розуміння мови дитиною, формування мовних узагальнень;
- розвиток поетичного слуху в дітей;
- шлях формування понять: доквілля – уявлення – образ – слово – поняття – пізнання;
- фольклор і художня література як засоби розвитку мовлення дітей.

1.4. Філософсько-психологічні погляди О.Потебні

На початку 60-х років ХХ століття науковий світ уже визначив Олександра Потебню як філософа. Його вважають засновником філософсько-лінгвістичної концепції – “потебніанства” [88, с.327]. Центральна праця ученого “Із записок з російської граматики” відіграла величезну роль в обґрунтуванні історичного мовознавства, в розвитку граматичної теорії російської мови. О.Потебня одним з перших у Росії поставив на ґрунт точного фактологічного дослідження розробку питань історичного мислення у його зв'язку з мовою, намагався встановити загальні семантичні принципи осмислення людиною основних категоріальних відношень дійсності [78, с.216].

Громадсько-політичні погляди вченого характеризуються утвердженням ідей демократичних перетворень суспільства на принципах політичної та національної рівності, критикою ідеології націоналізму і шовінізму. Вчений добре знав українську філософську спадщину, особливо захоплювався творами Григорія Сковороди, які часто цитував напам'ять. Його навіть називали “другим Сковородою”. Вивчення й осмислення першоджерел сприяло формуванню, так би мовити, на українському ґрунті власних філософських поглядів ученого [78, с.217].

У середині ХХ століття у вітчизняній літературі з'являються праці Ф.Березина [15], А.Колодної [82; 83], С.Кримського [88] та ін. про філософську концепцію та окремі філософські погляди О.Потебні. За традицією, що склалась у філософській літературі радянської доби, офіційна наука змушена була здійснювати здебільшого пошуки матеріалістичної лінії або ідеалістичних збочень у роздумах О.Потебні. Так, на думку А.Колодної, погляди О.Потебні в цілому “мають переважно ідеалістичний характер”, а “специфічною особливістю його ідеалізму в розумінні суспільного розвитку є перебільшення ним ролі мови в цьому процесі” [83, с.9]. Ю.Вільчинський зазначає, що до недавнього часу загальний зміст цих пошуків зводився приблизно до такої думки: коли О.Потебня рухавсь у руслі емпіричному, займався практичною граматиною, він був на висоті, але як тільки переходив до теоретичних узагальнень, то плутався, був суперечливим, припускався помилок. Вважалося, далеко не всі думки, що сформувались у середині і в другій половині ХІХ століття у його загальних теоретико-пізнавальних та естетичних поглядах, можуть знайти визнання з марксистсько-ленінського погляду. Як бачимо, висновок цілком відповідав духу марксистсько-ленінської філософії як “єдино правильного вчення”. Зрозуміло, що за радянські часи О.Потебню у такому ключі досліджували і подавали не як філософа, а як мовознавця, який “блукав” і “відхилявся” у своїх теоретичних роздумах [37, с.19-20].

В історико-філософській літературі того часу не було єдності щодо визначення сутності філософської концепції О.Потебні. Ю.Вільчинський вважає, що залежно від коливання політичного маятника світоглядні позиції ученого або цілком відкидались як суб'єктивно-ідеалістичні, або, навпаки, підтягалися до рівня сучасної на той час діалектико-матеріалістичної думки. У результаті, філософська концепція подавалася не як щось ціле, а як певний набір суперечливих, а подекуди таких, що взаємовиключають одне одного, положень [37, с.20-21]. Загалом “потебніанству”, що розвивалося не тільки в руслі мовознавства, але й у філософії, на думку С.Кримського, були притаманні коливання між матеріалізмом та ідеалізмом [88, с.327]. Іншими дослідниками (А.Колодна, О.Пресняков) переконливо обстоюється думка про те, “що філософським поглядам мислителя, незважаючи на окремі ідеалістичні збочення, властива насамперед матеріалістична спрямованість” [82, с.151]. В.Франчук доводить, що в розв'язанні деяких особливо складних проблем лінгвістично-філософського характеру вченому не пощастило до кінця послідовно провести матеріалістичне розуміння взаємозв'язків мови, мислення та суспільної діяльності. Це виявилось у певному перебільшенні самостійності сфери мови щодо сфери мислення [201, с.40]. Як бачимо, світоглядна амплітуда Олександра Потебні, що відображена, коливається від суб'єктивного ідеалізму аж до “майстра діалектичного матеріалізму” [101, с.7].

Отже, вважаємо, що сьогодні відчувається потреба до цілісного осмислення філософської концепції. Переконані, що незважаючи на її фрагментарність, розпорошеність за різними науковими працями та рецензіями, ця концепція має глибоку внутрішню логіку, методологічну вагу.

О.Потебня, як засновник наукового вивчення історії української мови, розглядав її як історію думки, де історія думки постає як історія культури. Він наполягав, що серцевиною культури завжди є мистецтво як мислення в образах або образне мислення [155, с.182]. У міфах, з яких вийшли мистецтво, релігія, філософія, зацікавлення О.Потебні викликали не стільки

їх реконструкція, скільки історичний розвиток народної думки, її подальша доля. Основний сенс своїх наукових пошуків він убачав у прагненні зрозуміти, звідки і куди йде людство у своєму духовному зростанні [136, с.503].

У другій половині XIX століття все активніше відчувається вплив Заходу, зокрема поширення ідей таких представників німецького ідеалізму, як І.Канта, І.Фіхте, Ф.Шеллінга, перекладаються твори В.Гумбольдта. Відзначимо, що саме останній мав величезний вплив на О.Потебню, адже витоки мовної філософії українського мислителя можна шукати в романтично-ідеалістичній системі поглядів В.Гумбольдта [47]. Відомо, що найхарактернішим для німецького мислителя був інтерес до культури як органічної цілості, до “духу” народів, що діють в історії. Вершина його наукової діяльності – мовознавчі праці, в яких витоки порівняльного мовознавства були невід’ємними від філософії мови і культури (“Про правильне вивчення мов...”, “Про відмінність будови людських мов” і т. ін). Підкреслюючи творчу природу мови, В.Гумбольдт розглядав її у тісному зв’язку із діяльністю як мислення конкретного індивіда, так і народу в цілому. Наслідуючи І.Канта і Г.Гегеля, німецький лінгвіст вважав мову виявом “абсолютної ідеї”, що існує незалежно від об’єктивної матеріальної дійсності. Мова – це “дух”, притаманний людині через її особливу природу. Історія людства – найвищий прояв “абсолютного духу”, “абсолютної ідеї”. Мова народу, нації – творення духу народного, його форма і засіб формування [47, с.303]. У вітчизняній традиції О.Потебня був одним із найглибших інтерпретаторів ідей видатного вченого. Проте слід зазначити, що в його праці “Думка і мова” розділ, присвячений В.Гумбольдту, є лише викладом деяких положень німецького мислителя, що супроводжується невеликими коментарями. О.Потебня продовжив традиції філософії В.Гумбольдта, розвинув його думку про творчу діяльність мислення, що втілюється у мові і, у свою чергу, зазнає впливу мови.

Зауважимо, що ідейна еволюція О.Потебні відбивала передові традиції попереднього етапу розвитку науки й філософії в Україні. Привертає увагу велика й цікава проблема ідейних контактів ученого із Г.Сковородою, якого він цінував, безпосередньо до нього звертався і втілював цілу низку його ідей [78,с.217]. “Один з пунктів відбиття традицій Г.Сковороди у творчості О.Потебні, а саме, ідея про особливу роль слова в житті суспільства і людини, вочевидь, може служити відправним пунктом аналізу цього впливу”, – вважають О.Білодід та С.Кримський [19, с.7].

У працях Г.Сковороди зустрічається ідея розгляду слова як особливого світу. У цьому світі, підкреслював філософ, є ті самі елементи, що й в людському універсумі: матеріальне, духовне, почуттєво-образне. У контексті цих ідей можна розглянути вчення О.Потебні про внутрішню форму слова. Поняття внутрішньої форми слова бере свої витoki в античній філософії (Платон). Вперше в новітні часи цей термін запропонував В.Гумбольдт у своєму “Естетичному досвіді”, лише згодом він поширює цей термін і на мовну сферу, де під ним розуміє інтелектуальний бік мови взагалі. Отже, запозичене у В.Гумбольдта, в О.Потебні воно суттєво трансформувалося та інтерпретувалося.

Розглядаючи мовні одиниці як акт мислення, у якому мовна форма виступає “посиланням на значення” [134, с.327], О.Потебня обґрунтував вчення про “внутрішню форму” слова. Згідно з цим ученням, поряд зі знаковою оболонкою і абстрактним значенням, слово має “внутрішню форму”, тобто уявлення, образ цього значення. Внутрішнє протиріччя між такими чуттєвими образами і абстрактними значеннями визначає, на думку вченого, генезис мовно-сислової діяльності. Ці основні положення вчення про “внутрішню форму” слова викладені в роботі “Думка і мова ” і т.ін.

У праці “Думка і мова” О.Потебня подає низку визначень внутрішньої форми слова: “найближче етимологічне значення слова, спосіб, яким відображається зміст” [142, с.160], “відношення змісту думки до свідомості; внутрішня форма показує, як уявляється людиною її власна думка” [142,

с.98], “образ, який вказує на зміст, що відповідає уявленню” [142, с.164] тощо. Отже, сукупність цих визначень загалом дозволяє витлумачити внутрішню форму як іманентну властивість мови, що за допомогою слова виражає і означає новий зміст або вироблену модель, іншими словами, мовну формулу, за якою з участю попередніх слів та їх значень відбувається народження нових слів і значень. Кожного разу цей механізм здійснює рух, коли необхідно уявити, зрозуміти й закріпити в індивідуальній свідомості нове явище, тобто виразити словом новий зміст.

На думку О.Потебні, мова – це засіб упорядкування навалу вражень і збуджень, що їх людина дістає від довкілля. Слово є “вираженням думки настільки, наскільки слугує засобом до її створення; внутрішня форма, єдиний об’єктивний зміст слова, має значення тільки тому, що видозмінює й удосконалює ті агрегати сприйняття, що знаходять у душі” [144, с.29]. Звідси – три аспекти слова: форма, значення і внутрішня форма, які є ідентичними структурі таких словесних композицій, як міф, фольклор і поетична творчість. “У слові, – зазначає учений, – ми розрізняємо: зовнішню форму, тобто членоподільний звук, зміст якого об’єктивується за допомогою звука, і внутрішню форму або найближче етимологічне значення слова, той спосіб, яким висловлюється зміст... Ті самі стихії є і у творах мистецтва” [142, с.160]. Такого розуміння внутрішньої форми слова не зустрічається ні в В.Гумбольдта, ні в Г.Штейнталя.

Отже, філософська концепція О.Потебні дає можливість виділити у слові три основні елементи, яким відповідають також і відповідні три елементи будь-якого поетичного твору:

1) єдності членоподільного звука, тобто зовнішньої форми слова, відповідає зовнішня форма поетичного твору, – з тією різницею, що у складному творі стає зрозумілою не тільки звукова, а й взагалі словесна, повнозначна у всіх своїх частинах форма. Зовнішня форма є умовою його сприйняття і водночас відмінністю поетичного твору від інших творів мистецтва;

2) уявленню у слові – в поетичному творі відповідає образ або, якщо воно більш складне, певна сукупність, низка образів. Поетичний образ може отримати ту саму назву, яка відповідає образу у слові, а саме: уявлення, знак, символ, внутрішня форма, засіб порівняння;

3) значенню слова відповідає значення поетичного твору, яке слід було б назвати ідеєю [148, с.228].

Видатний учений у своїх наукових розвідках виходить від самих початків витвору слова і зауважує, що смисловий образ не з усією повнотою своїх прикмет зафіксувався у зовнішній формі слова, а лише з однією своєю прикметою і то тією, яка найбільше привертала до себе увагу людини. Саме ця одна прикмета образу, що фіксується у слові, стає для свідомості заступником цілого образу і посередником між звуком і змістом слова.

Слово, як показує аналіз соціально-філософської концепції О.Потебні, зроблений Ю.Вільчинським, розкрило перед людиною подальші можливості розвитку духу. Саме через слово людина зробила помітний поступ від поодиноких вражень, що їх черпала з довкілля, до вищих форм духовного життя, а саме – до створення понять і категорій [37, с.42].

Відтак, філософія мови О.Потебні – це чітке науково-психологічне пізнання самої суті слова та його зв'язку з процесом мислення, розуміння відношення думки і слова. Зазначаючи, що “слово власне виражає не всю думку, а тільки одну його ознаку” [143, с.74], О.Потебня розвиває філософські погляди Г.Гегеля про тотожність справжньої думки та предмета і співвідношення з ними слова як продукту справжнього мислення [44, с.303]. Спираючись на філософський аналіз мови О.Потебні, Ю.Вільчинський доходить висновку, що відношення слова до думки на різних ступенях розвитку людини є різним. Найвищий ступінь душевного розвитку первісної людини характерний уже тим, що слово є засобом синтезу тих елементів душевного життя у вищі форми мислення, які були підготовлені словом [37, с.46-47].

Але це відношення змінилося. “Правда й те, – пише О.Потебня, – що не всіляка думка, доступна людині, висловлюється або може висловлюватися словом. Є цілі ділянки людського мислення, які стоять поза межами мови чи понад нею, як, наприклад, задум, план, ідея митця чи ремісника, які можуть бути виражені лише певним сполученням форм, кольорів, звуків. Але і ця ділянка, яку не можна невимовити в мові, підготовлюється мовою” [207, с.51]. Отже, мова – це діяльність людини, висунута на перше місце серед усіх інших специфічно людських видів діяльності. Виникнення слова було зумовлене як природною необхідністю, так і свідомим задумом людини, – подібно до того, як це має місце при виникненні творів мистецтва.

Учений переконаний, що слово для того, хто його промовляє, є основним засобом об’єктивування думки [154, с.182]. О.Потебня наполягає: ”За допомогою слова людина дізнається про те, що вже було в її свідомості. Вона одночасно творить новий світ із хаосу вражень і збільшує свої сили для розширення меж цього світу” [144, с.134-135]. Отже, слово є засобом перетворення вражень для витворення нової думки. Адже між перетворенням і творенням немає суперечності: творчість природи є ніщо інше як перетворення, і будь-яка людська творчість є також видозміненням уже наявних елементів. Мову вчений розглядає як ”систему засобів, що видозмінюють створення думки; її неможливо зрозуміти як вираження уже готової думки” [144, с.138]. Відомо, що думка виникає в особі, яка мислить, хоч і не без впливу на неї інших осіб; звідси доходимо висновку, що слово і взагалі мова необхідні передусім тому, хто говорить, мовцю.

Одним із напрямів наукової діяльності О.Потебні було дослідження проблем, пов’язаних з особливостями розвитку різних народів. Учений був добре обізнаний з тогочасними концепціями західноєвропейських філософів М.Міллера, А.Шлейхера, Г.Штейнталя та активно вступав з ними в полеміку з питань розвитку народностей і їх мов. У працях “Мова і народність”, “Думка і мова” він обстоював ідеї рівноправності народів, їхніх культур і мов, виступав проти націоналізму. Учений уважав, що “...дві порівнювані

мови можуть мати однаковий ступінь досконалості при глибокій відмінності своєї будови” [143, с.180]. Цим висловлена пошана до різних мов і визнання їх здатності піднятися до високого рівня розвитку.

Зауважимо, що для поглядів О.Потебні характерна була віра в невичерпні можливості розвитку культури кожного народу. “Немає мови чи говірки, що не були б здатні стати знаряддям невизначально різноманітної глибокої думки”, – писав він [201, с.17]. У своїй праці “Мова і народність” учений відкидає погляд про можливість злиття народів та їхніх мов. “Розповсюдження культури одного народу на інший видається нам об’єднанням лише до того часу, доки ми витаємо на холодних висотах абстракції... Вплив усілякої дрібниці мови на думку у своєму роді єдиний і нічим не замінний” [154, с.257-258].

Відзначимо, що Олександр Опанасович поняття “народ” пов’язував не з державною приналежністю чи державною незалежністю, а з певним вищим самостійним і культурним життям. Не за єдністю походження і не за зовнішньою схожістю типів, наголошував він, ми називаємо народ народом [153, с.278]. Народна єдність вочевидь визначається не географічною єдністю території, не державною чи релігійною єдністю, не схожістю зовнішнього способу життя, їжі, одягу, характеру осель, побуту і звичаїв, не ступенем економічного, юридичного, наукового і художнього розвитку. Він зауважував: ”Досить посилання на відсутність цих єдностей у будь-якого з великих народів. Якщо це так, то єдиною ознакою, за якою ми називаємо народ, і водночас єдиною, нічим не замінною ознакою та обов’язковою умовою існування народу є єдність мови, або мовна єдність” [141, с.161].

Тому найголовнішим чинником, що впливає на формування етносу, учений називав свідомість: людина усвідомлює, що вона належить до певного етносу, і всі члени цього етносу усвідомлюють, що вони становлять етнічну спільність, відмінну від інших етнічних спільнот. Для усвідомлення окремішності народу найголовнішу роль, за його словами, відіграє мова. Вона поєднує людей більше, ніж класова, партійна, релігійно-конфесійна

належність, більше, ніж історія народу, а подекуди, навіть більше, ніж етнічне походження. Син датчанина і німкені, але російський учений, творець тлумачного словника російської мови В.Даль писав: “Ні прозвання, ні віросповідання, ні сама кров предків не робить людину належністю тієї чи іншої народності... Хто якою мовою думає, той до того народу належить” [85, с.318]. Такої самої думки дотримувався й О.Потебня: “Єврея, цигана, татарина, німця, зросійщених настільки, що мовою їхньої заповітної думки стала російська мова, ми не можемо зарахувати ні до якого народу, крім російського” [129, с.186]. Підтвердженням цього можуть стати приклади Марка Вовчка, Юрія Клена (Бургардта), Василя Вишиваного (австрійця Вільгельма фон Габзбурга), Софії Русової та ін., які не мали в собі жодної краплини української крові, але українська мова духовно поєднала їх з українським народом.

Отже, сутність народу полягає у його свідомості. Люди можуть уживати будь-яку мову, але вона не в змозі змінити їх належність до певного народу, бо є лише засобом оформлення думок [73, с.214].

О.Потебня підкреслював, що духовний розвиток людини нерозривно пов’язаний із розвитком її мовних здібностей, причому в кожному віці можна визначити своєрідні вимоги, занедбувати які означає грішити проти гігієни духу і тіла, а коли це діється у широких розмірах (під виглядом, наприклад, інтернаціоналізації) – призводить до повільної деградації цілої нації. Інтернаціоналізація обертається тотальною дегенерацією. Ось формула, яка є основою національних відносин: “Послідовний націоналізм є інтернаціоналізм... послідовний націоналізм не хоче влади, підтримуваної насильством, і тому не має зацікавленості у збереженні невігластва й убогства, в недопущенності людей до джерела знань...” [151, с.239].

Нормальний розвиток мови, як одного з найголовніших елементів національності, за О.Потебнею, – одна із основних передумов здорового розвитку цілої нації. Мова є своєрідним синтезом усього національного, фокусом його бачення. Мова оживляє світ, концентрує енергію світу. І тому

розслаблення чи активізація національного організму відбувається через слово [145, с.118].

Не залишив поза увагою учений і особливості етнічної самосвідомості в різних соціальних верств населення. Представників певного народу “пов’язує єдність елементарних прийомів мислення...”, однак “освічена людина незрівнянно витриваліша у своїй народності, ніж проста” [145, с.120]. Останнє явище вченим пов’язується з освітою, що здатна розширити межі усвідомлення своєї залежності до певного народу. О.Потебня зазначав, що процес розвитку цивілізації залежить від розвитку освіти [75, с.23]. Тому подальший розвиток цивілізації приведе не до злиття народів, а навпаки, буде сприяти їх зміцненню. Отже, суспільний прогрес тісно пов’язаний з процвітаням окремих народів: “У напряду до майбутнього загальнолюдськість у розумінні схожості може тільки зменшуватись” [154, с.284].

Поняття “народність” Олександр Опанасович використовує у розумінні матеріальної, економічної, культурної й мовної спільності людей, що склалась упродовж історії. Після родини й племені народність – друга форма історичної спільноти. Як відомо, вона передує нації, але О.Потебня ще не проводить між поняттям “народність” і “нація” чіткої лінії. “Народність, – пише дослідник, – відрізняється від ідеї національності. Але ці поняття настільки пов’язані один з одним, що потребують ретельного розмежування” [145, с.209]. За вченим, народність – це сукупність ознак, якими один народ відрізняється від іншого [145, с.221].

Про глибоку переконаність О.Потебні у своїх поглядах свідчить його принципова позиція щодо проблем, пов’язаних із розвитком української мови. Науковець визначав наявність як російської, так і української мов, по суті, виступивши проти офіційної версії, що “никакого малорусского языка не было и быть не может”. “Я українець, але я і росіянин”, – наголошує видатний мовознавець [120, с.38]. Саме в розвитку національної мови, культури бачив дослідник майбутнє людства.

О.Потебня доводить думку про те, що характер народу впливає на становлення його мови так само, як форми правління та географічні умови впливають на характер людей. Тому, він був переконаний, щоб мати уявлення про мову людини, варто дослідити особливості її характеру, і навпаки, оскільки кожна мова відбиває специфіку вдачі певного народу, який нею розмовляє. А характер народів легше дослідити, на думку О.Потебні, бо він виявляється більш відкрито, наочно, ніж характер окремих осіб.

Мистецтво, наука та інші феномени культури народу є розпредмеченням рис національного характеру та духу народу. Учений відзначив обставини, які сприяють розвиткові національних талантів, геніїв. Серед сукупності об'єктивних культуротворчих детермінант він особливо виділяє чинник досконалості мови. Саме за наявності такого чинника мова набуває твердих принципів і абсолютних, залишкових форм та спроможна сприяти народженню нових поглядів, розширенню сфери розумової діяльності нації.

Мова – це не просто засіб передавання й означення готової, сформованої думки, а й інструмент її створення. Розглядаючи мови як глибоко відмінні системи прийомів мислення, О.Потебня довів, що мовна інтернаціоналізація, уніфікація неминуче призведе до дегенерації мисленнєвої здатності народу, втрати народом духовної самостійності. Водночас збереження своєї мовної будови гарантує збереження оригінального стилю і логіки національного мислення. А спостереження у галузі будови української мови допоможуть, на думку Ю.Вільчинського, усвідомити національну своєрідність народу, яка може “вийти” з темних глибин етнічного підсвідомого. Тому цілком слушно Олександр Опанасович пов'язує основний зміст поняття “нації” з її “містичним ядром”, тим підсвідомим етносу, з якого виростають різні зовнішні прояви національного життя [37, с.74-75].

Отже, О.Потебня, помічаючи звичайно незаважувані зв'язки розвитку національної мови і загальної життєздатності, всебічної продуктивності нації,

був переконаний, що без ґрунтового знання української мови всі намагання українців будуть побудовані на піску, без свідомого зусилля з боку самих українців “ми не витворимо сильного духом і спроможного на державотворення народу”. Треба зробити рідну мову знаряддям для розвитку всієї духовної енергії нації, закликав учений, оскільки поза власною мовою український народ залишається кволим етнографічним матеріалом, який не здатний до повнокровного усамостійненого життя, залишається відкритим полем експансії інших культур і народів [75, с.23].

Прагнучи виявити і пізнати духовну квінтесенцію епохи, О.Потебня-філософ спирався на широкий контекст філософських першоджерел, багатий етнографічний матеріал, вагомі історичні розвідки, наукову полеміку свого часу, що в сумі дало оригінальну понятійну версію і цілісну філософську концепцію.

Філософське значення теоретичної спадщини О.Потебні, на думку Ю.Вільчинського, полягає у тому, що головною ідеєю, яка гіпотетично була висловлена ще в позаминулому столітті, є думка про те, що початком і основою духовного життя народу є мова, яка і зумовлює існування певних етнічних спільнот на певній території. Найвищим завданням мовознавства як науки є вивчення напрямів народної думки, зумовлених мовою, власне, того, чим один народ відрізняється від іншого. Отже, мова є історичною формою народного духу, де слово служить лише точкою або пунктом опертя думки. Цей напрям передбачає розкриття своєрідності власне українського бачення світу й певним чином збігається з вивченням історії розвитку національної самосвідомості, її філософських підстав [37, с.110].

Усталені на міцних підвалинах історії думки, соціально значущі погляди на національне питання склалися в О.Потебні в цілісну систему. Він виступав у своїх твердженнях як теоретик цього питання на тлі філософії мови і у зв'язку з ним, що в українській традиції це було вперше.

Одним із перших учений близько підійшов до матеріалістичного розуміння генезису людського мислення як продукту діяльності другої

сигнальної системи і праці. “Людина, – писав він, – перевершує тварин, з одного боку, словом, тобто знаряддям, яке вона створила собі для вдосконалення думки, з другого – машиною, тобто тим, що, крім органів своїх, що були дані їй природою, вона створює для дій своїх нові органи, знаряддя, починаючи з палиці, підойми” [140, с.112]. Як бачимо, ця його думка близька до відомої тези про те, що історія людини є насамперед історією вдосконалення продуктивних сил.

У 60-х роках ХІХ століття О.Потебня висуває положення про єдність свідомості й мови. Застосовуючи історичний принцип не лише до зовнішніх форм, а й до внутрішньої будови мови, він робить першу і єдину у своєму роді блискучу спробу на величезному матеріалі накреслити основні етапи розвитку мовної свідомості східнослов'янських народів. Проаналізувавши великий мовний матеріал, прагне розкрити історичне становлення і зміну різних форм мислення – міфологічного, наукового і поетичного.

Словесно-образне мислення учений називає поетичним, розуміючи його як творче, як мислення образами. Воно характерне для народних пісень, прислів'їв, приказок, міфів, літературної творчості. У живописі, скульптурі й музиці мислення також образне, але виявляється не словами, а відповідними кольорами, формами, звуками. Мистецтво, як і слово – не стільки вираження, скільки засіб творення думки [153, с.187]. Зауважимо, що саме на цьому вченні розвинулися основні положення психолінгвістики.

О.Потебню приваблює психологічна природа не лише окремої творчої індивідуальності, а й колективної художньої творчості. У народній творчості дослідник цінує і те, що стосується мистецтва, і те, що може бути віднесене до науково-образної і практичної думки. Вивчаючи народну творчість, він прагне пізнати її у зв'язку з обрядами і звичаями, з реальним життям. “Соки минулого, живучи в народному світогляді, живлять душу сучасної людини, в тому числі і найвищі прояви її творчого інтелекту. У митця, який втрачає живі зв'язки з народом, є одна дорога – творчий занепад” [153, с.240-241].

Учений не обійшов і такої центральної проблеми психології, як розвиток свідомості і самосвідомості. Розглядаючи суб'єкт і об'єкт у єдності, він стверджував, що свідомість виникла відразу у двох формах – у формі предметної свідомості і самосвідомості. Вже маленькі діти, маніпулюючи предметами і спостерігаючи за змінами в зовнішньому світі, що виникають у результаті її діяльності, пізнають не лише ці предмети, а й самих себе. Вони поступово приходять до усвідомлення як своїх дій з предметами, так і того, що причиною цих дій є вони самі. Вироблення уявлення про себе є актом свідомості, що неможливий був би без мови [76, с.86].

Отже, перш ніж з'явиться самосвідомість, повинен виникнути і розвинутиися її об'єкт – думка, що відображає реальний світ. Людина протиставляє себе реальному світові через мову. Тобто слово об'єктивує думку, ставить її перед нами, стає тим, без чого неможлива свідомість. “...Слово потрібно духовній діяльності для того, щоб вона могла стати свідомою, і з'являється тоді, коли є вже всі інші умови переходу до свідомості” [153, с.69], тобто коли є “1) нижчі, вихідні форми думки у вигляді чуттєвих образів, 2) вигуки як перша група членороздільних звуків та 3) суспільство” [62, с.223].

Утворення слова проходить кілька етапів, які мовознавець простежує зокрема, на прикладі дитячого мовлення. “Насамперед – просте відображення почуття у звуку, таке, наприклад, як у дитини, яка під впливом болю мимовільно видає звук *вава*. Потім – утворення звука; тут здається не необхідним, щоб дитина помітила, яка саме дія здійснить її звук; досить їй почути свій звук *вава* від іншого, щоб пригадати спочатку свій попередній звук, а потім уже біль і предмет, що її спричинив” [153, с.113]. Характеризуючи цей етап, дослідник підкреслює: “Асоціація сприйняття предмета й звука, що замінює безпосередній рефлексивний рух голосових органів таким, у якому вимова звука відповідає його образу в душі, є однією з необхідних умов створення слова” [153, с.111]. Нарешті, третій етап – “створення змісту думки у звуку, який не може обійтися без розуміння звука

іншим. Щоб утворити слово з вигуку *вава*, дитина повинна помітити, що мати, наприклад, почувши цей звук, поспішає прибрати предмет, що спричинив біль” [153, с.113-114].

Слово, як засвідчує аналіз соціально-філософської концепції О.Потебні, розкрило перед людиною подальші можливості розвитку духу. Саме через слово людина зробила помітний доступ від поодиноких вражень, що їх черпала з довкілля, до вищих форм духовного життя, а саме – до витворення понять і категорій [78, с.218].

Коли слово почало виконувати функцію знака, що відображав якийсь предмет, тоді всі подальші спостереження того самого або подібного предмета людина могла означити тим самим словом. Свідомість чітко зафіксувала відношення тотожності між теперішнім і давнішим образом. Встановлення відношення між цими двома станами душі вимагає їх порівняння. О.Потебня наголошує, що “в один момент свідомість може утримувати лише одне зображення, але, хоча свідомість і не вміщує у собі рівночасно не лише багато, але навіть двох членів порівняння, який перебуває поза свідомістю, помітно впливає на той, який є у свідомості... Кожний член у ряді зображень разом з собою вносить до свідомості результат усіх попередніх” [144, с.119-120]. Таке порівняння двох станів душі – свідомості і схоплення їх відношення за допомогою слова – це вже початок активності людського мислення, початок того, що І.Кант називав апперцепцією. Це є початок людського мислення, суть якого полягає у формуванні суджень на понятійних засадах [37, с.42].

У своєрідність психіки, вважав О.Потебня, можна проникнути через мову в її повсякденному функціонуванні, через живе мовлення. Та мова, яку прийнято називати “рідною” (мова сім’ї, родини, що засвоюється з дитинства і стала органом думки, якою говорять із самим собою), стає водночас і органом національної психіки, духовності.

Отже, вчення О.О.Потебні відкриває нові грані в людській психіці, закладає основи психологічного напрямку в науці про мову і літературу,

створює цілісну теорію, основні положення якої були сприйняті і розвинуті його учнями і послідовниками: Д.Овсянико-Куликовським, А.Ветуховим, В.Харцієвим, Б.Лезіним та ін. [76, с.88-89].

Шлях сучасного оновлення історико-філологічного українознавства та лінгводидактики полягає, на думку українських учених, зокрема Ю.Вільчинського, у переведенні теоретичного пізнання й осмислення на рівень культури, що зумовлює суттєву трансформацію у нашому баченні як минулого, так і майбутнього [37, с.109]. Сьогодні, виходячи з плюралістичного розуміння способу буття філософії, усвідомлюючи наявність різноманітних типів філософування, намагаємося скерувати свій науковий пошук відповідно до національно притаманних особливостей специфічного типу мислення української культури.

Проблема аналізу філософської традиції у творчості О.Потебні має фундаментальне значення для усвідомлення і оцінки того грандіозного синтезу лінгвістичної концепції історичної граматики, порівняльно-історичного мовознавства взагалі, вивчення східнослов'янських мов, філології, фольклористики, естетики, психології, логіко-гносеологічних принципів прогресивної філософії і демократичних суспільних ідеалів, який пов'язаний із потебніанством.

Розгляд потебніанства, на думку О.Білодіда і С.Кримського, – це насамперед аналіз систем співвідношення мови й історичної дійсності в соціальних параметрах особистості і народу, вивчення семантичних принципів вичленення основних філософсько-лінгвістичних категорій усвідомлення дійсності, діалектики мовно-мисленнєвої діяльності й еволюції її граматичних структур, розкриття мови як творчого процесу в контексті культури, психології особистості, історії народів [19, с.4]. Такий інтегральний підхід до теорії мови та її філософсько-методологічного розгортання був пов'язаний не тільки з видатними науковими досягненнями, що увійшли до золотого фонду світової лінгвістики, але й з не менш важливим процесом творчого пошуку, пафосом шукань, на шляху яких

О.О.Потебні доводилося долати або навіть заходити у складні суперечності, альтернативи, зустрічатися з нерозв'язаними проблемами і навіть помилками [19, с.5-6].

Використавши західноєвропейську лінгвістичну традицію, О.Потебня створив самостійну концепцію мови як творчої діяльності, що вимагає подолання будь-якої машинності і є сферою самотнього утвердження людського, в тому числі індивідуально-психологічного, начала. Водночас, переоцінюючи активність пізнання, він стверджував, що пізнання олюднює емпіричні дані, створює мисленнєвий образ відповідно до потреб суб'єкта. “Уявити собі, – пише О.О.Потебня, – таке творіння думки іншими, ніж творіння “за образом і подобою своєю”, ніж внесенням у пізнаване властивостей того, хто пізнає, ми не маємо сили” [136, с.588].

У філософській концепції Олександра Потебні, крім категорій мови і мислення, першорядне значення мають і такі категорії, як “народ”, “народність”, “національний” і “націоналізм”. Тому проаналізовані тут соціально-філософські та психологічні аспекти роздумів видатного українського мислителя мають сьогодні виняткове значення не лише для українського мовознавства, а й для розвою української державності як єдиної природної підвалини у здійсненні національної ідеї. Крім того, саме з філософських та психологічних поглядів О.Потебні можна сформулювати важливі методологічні концепти розбудови лінгводидактичної науки. На наш погляд, методологією лінгводидактики можуть слугувати такі положення:

- єдність свідомості, мови і мислення;
- взаємозв'язок діяльності і мови;
- взаємозв'язок слова, поняття, національних традицій;
- закономірності становлення звуку в дітей;
- закономірності оволодіння словом, поняттям у дитячому віці;
- усвідомлення дитиною мови і мовних значень;
- мова як засіб розвитку в дітей національної психіки (менталітету) та духовності.

Висновки з першого розділу

Олександр Опанасович Потебня у вітчизняній лінгвістичній науці є славетним представником філософського напрямку. Його наукові інтереси надзвичайно різноманітні. Це був мислитель, який від явищ мови піднімався до вищих питань філософії, поезії, мистецтва, історії, суспільного життя. Увагу видатного мовознавця привертала питання лінгвістики, етнографії, народної творчості, теорії літератури, але насамперед він був лінгвістом. Його основні праці “Думка і мова”, “Із записок з російської граматики”, “Із лекцій з теорії словесності” та ін. присвячені дослідженню актуальних проблем науки про мову.

Становленню О.Потебні як науковця сприяли такі соціально-педагогічні умови: соціально-політичне середовище, в якому він жив, з якого вийшов учений; суспільно-політичний рух 50-х років XIX ст. за реформування освіти, навчання дітей рідною мовою; національний рух в українських землях, українські духовно-педагогічні традиції; система педагогічної освіти, в умовах якої здійснювалося його навчання, оволодіння фундаментальними знаннями слов'янських мов, а також формування особистості науковця; викладацька діяльність ученого; становлення вітчизняного мовознавства; наукові пошуки та активна діяльність О.Потебні з метою створення власної філологічної концепції.

Усю творчість мовознавця можна поділити на два періоди: перший – з 1850 до 1870 рік – розробка філософсько-психологічної теорії мови на базі критичного осмислення ідей німецьких філософів-романтиків, період накопичення етнографічного та філологічного матеріалу, вражень, ідей, задумів, формування спрямованості світогляду вченого, його позиції гуманіста й демократа; другий – з 1870 до 1891 року – наукова діяльність у сфері граматики і фонетики, діалектології російської, української та інших слов'янських мов і психології словесно-художньої творчості.

У першому періоді творчості О.Потебні виокремлено кілька етапів: перший – накопичення матеріалу, вражень, ідей, задумів (1856 – 1861);

другий – викладацька діяльність на посаді ад’юнкта кафедри російської словесності (1861-1862); третій – вихід перших друкованих творів (“Про деякі символи у слов’янській народній поезії”, “Думка і мова”) (1861-1862); четвертий – стажування за кордоном (1862-1863); п’ятий – удосконалення педагогічної майстерності вченого (робота на посаді доцента кафедри російської словесності) та інтенсивні наукові пошуки (праці “Про зв’язок деяких уявлень в мові”, “Про повноголосся”, “Про звукові особливості руських наріч” та ін.) (1863-1865).

Основними етапами другого періоду вважаємо такі: робота над докторською дисертацією “Із записок з російської граматики”, захист докторської дисертації (1870-1874); міжнародне визнання О.Потебні як науковця – обрання членом Королівського товариства наук у Празі, нагородження Уваровськими медалями, обрання членом-кореспондентом Петербурзької академії наук (1874-1880); численні праці із загального мовознавства, фольклористики, літературознавства, етнографії, граматики та етимології (1880-1891).

Проблема аналізу філософської традиції у творчості О.Потебні має фундаментальне значення для усвідомлення і оцінки того грандіозного синтезу лінгвістичної концепції історичної граматики, порівняльно-історичного мовознавства взагалі, вивчення східнослов’янських мов, філології, фольклористики, естетики, психології, логіко-гносеологічних принципів прогресивної філософії і демократичних суспільних ідеалів, який пов’язаний із потебніанством.

Методологією лінгводидактики можуть слугувати положення, висунуті О.Потебнею, а саме: єдність свідомості, мови і мислення; взаємозв’язок діяльності і мови; взаємозв’язок слова, поняття, національних традицій; закономірності становлення звука в дітей; закономірності оволодіння словом, поняттям у дитячому віці; усвідомлення дитиною мови і мовних значень; мова як засіб розвитку в дітей національної психіки (менталітету) та духовності; мова – засіб спілкування; взаємозв’язок мовної, мисленнєвої і

мовленнєвої діяльності, думки і слова; закономірності засвоєння значення слова і розуміння мови дитиною, формування узагальнень; розвиток поетичного слуху в дітей; шлях формування понять: довкілля – уявлення – образ – слово – поняття – пізнання; фольклор і художня література як засоби розвитку мовлення дітей.

Вчення О.О.Потебні, що поєднувало в собі досягнення лінгвістики, філософії, психології, було вагомим внеском у розвиток мовознавства загалом і лінгводидактики зокрема. Ідеї Потебні про походження мови, організаційну єдність форм думки та її мовного вираження, роль рідної мови в розвитку народів та у вихованні та навчанні підростаючих поколінь, розробка вченим питань походження і розвитку української та інших слов'янських мов не втратили своєї наукової значущості для сьогодення. Лінгвістичні погляди Потебні мали значний вплив на розвиток багатьох галузей науки у другій половині XIX століття, зокрема на становлення і розвиток лінгводидактики, і зберігають свою актуальність і в наш час.

Матеріали цього розділу відображено у таких публікаціях:

1. Кардаш І.М. Історія мови у філологічній спадщині О.О.Потебні / І.М.Кардаш // Наука і освіта. – Одеса, 2004. – №8-9, листопад-грудень. – С.214-216.
2. Кардаш І.М. Соціально-філософська концепція мови О.О.Потебні / І.М.Кардаш // Наука і освіта. – Одеса, 2004. – №8-9, листопад-грудень. – С.216-219.
3. Кардаш І.М. Питання психології мови в науковій спадщині О.О.Потебні / І.М.Кардаш // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського: Зб. наук. пр. – Одеса, 2004. – № 10-11. – С.84-89.
4. Кардаш І.М. Питання етнолінгвістики у спадщині О.О.Потебні та К.Д.Ушинського: IV всеукр. наук.-практ. читання студентів і молодих науковців, присвячені педагогічній спадщині К.Д.Ушинського (Одеса, 16-17 травня 2006 року). – Одеса, 2006. – С.22-24.

РОЗДІЛ II

ПЕДАГОГІЧНІ ТА ЛІНГВОДИДАКТИЧНІ ПОГЛЯДИ О.ПОТЕБНІ

2.1. Взаємозв'язок етичного й естетичного в навчанні мови

Учені-філологи XIX століття у своїх працях, крім концептуальних питань мовознавчої науки, акцентували увагу на таких проблемах психолого-педагогічного та лінгводидактичного характеру, як сигніфікативна (або семантична), гносеологічна, комунікативна, евристична, розвивальна функції мови; співвідношення мови і мислення; значення мови у становленні людської свідомості й розвитку духовного життя суспільства (І.Бодуен де Куртене, Л.Щерба, Ч.Осгуд, Дж.Міллер та ін.).

У середині XX століття помітно активізувалося вивчення і популяризація праць О.Потебні в Україні. У 1952 році до шістдесятиріччя з дня смерті видатного мовознавця вийшов змістовний, написаний Л.Булаховським нарис його життя і творчості. У працях І.Білодіда, зокрема в “Граматичній концепції О.О.Потебні” [18], що вийшла в 1977 році, були розвинуті погляди вченого на “творчі можливості мови”. У роботах О.Чичеріна продовжені й поглиблені думки О.Потебні щодо ідейної змістовності мови. Інститут мовознавства імені О.О.Потебні проводить Потебнянські читання [139], конференції, що проходили в Києві, Львові, Одесі, Харкові [20, 95, 121, 184], випускає збірники наукових праць [114; 119; 122; 123], присвячені спадщині вченого. Останнім часом традиційним стало проведення міжнародних конгресів україністів [112; 113, 172]. Усе ширшої популярності набувають ідеї О.Потебні за межами України. Увагу західних науковців привертає творчість О.Потебні насамперед як “засновника Харківської школи лінгвістики, яка належала до психологічного напрямку, основною концепцією якого була обумовленість розвитку мови індивідуальним розвитком людського мислення” [172, с.23-24].

Відомі філологи України порушили багато важливих питань про вивчення й освоєння філологічної спадщини мовознавця. Окремі статті

присвячувалися Потебні-фольклористу (В.Бобкова, Т.Лукінова та ін.), психологічним поглядам ученого (Н.Зайченко, М.Мацейків, Н.Побірченко та ін.), його філософській (Ю.Вільчинський, Д.Острянин, К.Чехович та ін.) та естетичній концепціям (Ю.Теняню та ін.). Спадщина О.Потебні була предметом спеціальних дисертаційних досліджень (О.Пресняков, М.Скорик та ін.). У дисертаційних дослідженнях Т.Садової, І.Попової побіжно аналізуються погляди мовознавця на проблеми розвитку і становлення мовлення, навчання та поетичного слуху дітей рідної мови. Натомість ґрунтовного аналізу лінгводидактичної спадщини з огляду на її цілісність і співзвучність ідеям національного виховання сьогоденної України не було зроблено.

На основі останніх досягнень лінгводидактики, лінгвістики тексту, методичних досліджень з питань естетичного виховання є необхідність принципово нових підходів до навчання мови, зокрема їх естетичного спрямування.

Етика й естетика – поняття філософські, натомість у філософських працях мові, як одному із засобів формування й вираження етичного та естетичного, приділяється недостатньо уваги. Є окремі дослідження мовознавців (І.Білодід, С.Єрмоленко, Р.Будагов, В.Ніколаєва, В.Гольдин), у яких зроблено спробу оцінити функціональні можливості мовних засобів з погляду суспільної й особистісної свідомості та поведінки носія мови як творця і споживача етичних та естетичних цінностей. Проте є необхідність продовжувати вивчення цього питання, оскільки етичне й естетичне виховання засобами мови – складова частина виховання.

Предметом естетики є уесь світ, якщо розглядати його з погляду значущості для людства, а мова, як об'єкт цього світу, є аспектом естетики. Проте мова – не тільки складова предмета естетики, а й засіб пізнання багатьох естетичних категорій. Для того, щоб почати творити за законами краси, недостатньо вивчити головні положення науки естетики. Так само й для досконалого володіння мовою, крім знання її норм, необхідно засвоїти

цілий комплекс спеціальних і екстралінгвістичних знань. Знання є передумовою моральності, отже, етика й естетика взаємопов'язані.

У “Словнику української мови” зазначається, що етика – це не тільки “наука про мораль”, а й “норми поведінки, сукупність моральних правил” [176, с.490], а естетика – це “наука про мистецтво. Про форми прекрасного в художній творчості”, “краса, художність чого-небудь” [176, с.488]. Основне поняття етики – добро, естетики – краса (художність). Ці поняття вважаємо визначальними і щодо якості мовлення. А.Каргин зазначає, що “етичне в мові – це конкретно-історична система мовних засобів (ресурсів) у їх відповідності до форми моральної свідомості й поведінки людини, що передбачає ефект добра (чи покарання зла). Естетичне в мові – це форма мовленнєвої діяльності людини, спрямована на створення прекрасного або на оцінювання наслідків творчої діяльності людини в усіх сферах її соціальної та особистої практики” [65, с.7]. Тому закономірно, що єдність етичного й естетичного виявляється на рівнях загальнонародного, індивідуального, ситуативного мовлення.

Проблема виховання у дітей почуття прекрасного не є новою. Широке розуміння естетичного виховання у педагогіці та лінгводидактиці має давню традицію. Адже повноцінна естетична здатність взагалі неможлива поза морально-етичними й інтелектуальними аспектами людської сутності. Дослідження цієї проблеми ґрунтується на фундаментальних працях філософів (Аристотель, Г.Гегель, Г.Сковорода, П.Юркевич та ін.). Привертають увагу роботи відомих психологів з питань розвитку естетичного сприймання, єдності емоційного і раціонального, емоційної регуляції мовлення (Л.Виготський, О.Запорожець, В.Роменець, С.Рубінштейн, О.Чебикін, В.Ямницький та ін.). Проблему естетичної сутності мови розробляли вітчизняні вчені І.Огієнко, С.Смеречинський, І.Чередниченко, російські мовознавці Л.Щерба, Г.Шпет, В.Виноградов, І.Гальперін та зарубіжні лінгвісти В.Гумбольдт, Ш.Баллі.

Проблему естетичного в мові на різних її рівнях вивчали вчені

(Ш.Баллі, В.Виноградов, Н.Миропольська, О.Новиков та ін.). Так, Н.Миропольська сформулювала критерії естетичного ставлення до мови: мовна грамотність; естетичне чуття мови (розуміння мистецтва слова, його образності та вміння ним творчо послуговуватись); натхнення, що мобілізує інтелектуальні й емоційні можливості; асоціативність естетичного сприймання, що сприяє поглибленню розуміння образності слова; творча уява; розвинутість форм естетичної свідомості: ідеалу, смаку, потреб, оцінки тощо, яка проявляється у здатності точно та образно висловлюватись; вияв індивідуальності, що пов'язується зі становленням особистості [107, с.124]. Основними складниками естетичного впливу, на думку Н.Миропольської, виступають естетичні споглядання, переживання і діяльність. [108, с.29] Естетичне спостереження відбувається тоді, коли читачі помічають у художньому творі архетипи діяльності, що викликають у них певні почуття. Під час сприймання художнього твору здійснюється переживання чужого життя і водночас відбувається переосмислення свого. Переживання, яке виникає внаслідок особистісного сприйняття прочитаного, є естетичним, якщо стимулює високі почуття і вчинки. Відповідна цим переживанням діяльність людини також естетична. Такої самої думки дотримується Л.Новиков, який вважає, що естетичний вплив образного слова пояснюється тим, що воно творчо створюється і відтворюється мовцем. Воно не тільки розуміється, але й переживається [117, с.45].

Теорію і практику естетичного виховання у лінгводидактиці розробляли О.Біляєв, А.Богущ, Т.Донченко, О.Крутоголова, О.Кучерук та ін. Українська мова як предмет вивчення об'єктивно володіє ознаками прекрасного, здатними викликати естетичні відчуття у зв'язку з усвідомленням мовної і мовленнєвої гармонії такими якостями літературної мови, як багатство засобів вираження, її мелодійність, ритмічна організація, експресивність мовних одиниць, доречність уживання мовних засобів у різних стилях мовлення. Отже, естетика мовлення, на думку О.Крутоголової, складається з таких елементів: усвідомлення мовного багатства, естетичне

ставлення до мови і мовлення, відчуття норми та антинорми, виразності, доречності вживання [87, с.74].

Естетичне виховання засобами мови, на думку О.Кучерук, – це виховання на почуттях, емоціях, це асоціативне виховання на передовсім відповідному дидактичному мовному матеріалі. Дослідниця вважає, що на уроках слід розкривати дидактичні можливості насамперед художнього тексту, бо саме він – найглибше природне джерело формування культури мовлення дітей. Ця думка пронизує методичні погляди О.Потебні, І.Франка, І.Огієнка та ін. [90, с.8]. На думку А.Богущ, мистецтво слова справляє великий вплив на емоційну сферу дитини, на її почуття, “поетичні твори своєю образною мовою викликають у дітей почуття прекрасного, естетичну насолоду, бажання запам’ятати вірші, читати їх близьким і знайомим людям; водночас вони поповнюють словник дітей яскравими образними виразами, епітетами, метафорами” [109, с.100].

Отже, дослідження образності в естетичному аспекті зумовлюється, на наш погляд, актуалізацією його практичного боку: створення чіткої, злагодженої системи естетичного виховання у загальноосвітніх закладах неможливе без глибокого розуміння закономірностей естетичного впливу мови у процесах безпосереднього мовленнєвого спілкування та ознайомлення з художніми творами.

Вагомим внеском у реалізацію завдань мовної освіти можуть стати естетичні погляди О.Потебні, які сконцентровані головним чином навколо розробки питань лінгвістики, етнографії і літературознавства. У його працях “Про деякі символи у слов’янській народній поезії” (1860), “Думка і мова” (1862), “Пояснення малоруських та споріднених пісень” (1883), а також у виданих уже після його смерті “Із лекцій з теорії словесності” (1894) та “Із записок з теорії словесності” (1905), в чотирьох томах записок з російської граматики розсіяні самотутні і надзвичайно глибокі філософські, естетичні і психологічні ідеї про пізнавальну функцію мистецтва, структуру художнього образу, про зміст і форму, про окремі категорії естетики, з проблем

психології творчості та інші важливі проблеми естетичного засвоєння дійсності [70, с.122]. Визначаючи проблему естетичного значення слова, М.Бахтін писав: “Велика робота художника над словом має кінцевою метою його подолання, бо естетичний об’єкт виростає на межах слів, межах мови... художник неначе перемагає мову її ж власною мовною зброєю, примушує мову, вдосконалюючи її лінгвістично, перевершити саму себе” [7, с.280]. Саме тут і встановлюється, конкретизується загальне положення О.Потебні. Мова йде про те, що художній образ, будучи образом словесним, у той самий час відмінний від явища суто мовного, де головне – безпосереднє значення висловлювання. М.Бахтін зазначає, що це подолання матеріалу (у цьому випадку – мови в її лінгвістичному смислі) “є формальне визначення відношення до матеріалу не тільки в поезії, але й у всіх мистецтвах” [8, с.280]. Це і є основа теорії О.Потебні, оскільки вчений зазначав, що місткість художнього мовлення, саме тому, що долається суто понятійний характер мовного висловлювання, є її головна відмінність та особливість. Спираючись на конструктивні положення О.Потебні про об’єктивний і суб’єктивний зміст, контекстне значення образу, В.Марко так пояснює природу слова в художньому творі: “У конкретному літературному творі найвагоміші в ідейному плані слова здобувають нові значення або нові нюанси значень, відмінні від закріплених за ними у словниках; нові значення слів виникають не довільно, випадково, а підпорядковуються задумові автора, його художній концепції [96, с.39-40].

В естетичному вихованні дітей, формуванні естетичного ставлення до довкілля традиційно значну роль відводять мистецтву. Серед головніших виховних і розвивальних завдань науковці називають залучення дитини до естетичної діяльності, розвиток художніх здібностей, навчання способів особистісного втілення естетичних уявлень у творчу діяльність, що передбачає знання мови різних видів мистецтва і жанрів естетичної творчості.

Зауважимо, що естетична концепція – найменш вивчений аспект

спадщини О.Потебні, незважаючи на те, що до його ідей і поглядів досить часто звертаються учені різних галузей науки при розробці важливих проблем мистецтва, духовного освоєння світу. “Його заслуги в розвитку естетичної думки дуже значні, – пише М.Пархоменко, – його спадщина в цій галузі також заслуговує вивчення і здатна стимулювати подальший плідний розвиток естетики” [64, с.25].

Вихідним положенням естетики вченого є погляд на мистецтво як на форму пізнання і виховання людини: “Будь-який поетичний твір є не виключно, а головним чином акт пізнання, причому акт, що передуює пізнанню прозаїчному, науковому... Якщо дивитись на поезію насамперед і головним чином як на спосіб мислення і пізнання, то також треба дивитись і на прозу” [151, с.149]. При цьому вчений підкреслює, що мистецтво, як одна з форм пізнання, виступає необхідною складовою частиною теоретичної діяльності людини, спрямованої на вивчення природи, суспільства, що передбачає у кінцевому результаті їх зміну [151, с.154]. Відображаючи істотні, типові аспекти дійсності і людської діяльності, мистецтво пояснює їх, показує такими, якими вони повинні бути в інтересах людських. Поезія не тільки вивчає, але й повчає, і майстри поезії є у той самий час і вчителями життя – ось одне з важливих положень О.Потебні, яке він поклав в основу літературної критики. Художні твори відіграють важливу суспільну роль, вони мають вплив або хороший, рятівний, або шкідливий, згубний [70, с.123]. Учений підкреслює необхідність при аналізі художніх творів враховувати вплив мистецтва на читача, використовувати його в потрібному напрямку.

Цінними для педагогічної науки є думки О.Потебні і щодо естетичного виховання дітей. Він відзначав, що музична освіта, побудована на народній основі, сприяє зміцненню загального духовного здоров'я людини. Аналіз культурного життя народу викликав у вченого думки про важливість музичної освіти в народному дусі, про тісний зв'язок між сферою музики, з одного боку, і всіма іншими явищами суспільного життя, – з другого.

“Неправильний музичний розвиток або повний брак музики в житті індивіда чи частини народу, бо цілий народ без музики немислимий, – це недуга свідомості, яка обов’язково проявиться багато в чому іншому”, – зауважував О.Потебня [202, с.19].

Одне з найважливіших завдань виховання, на думку О.Потебні, полягає у розвитку таких загальнолюдських морально-етичних якостей, як працьовитість, чесність, самостійність, допитливість, товарицькість, потяг до самовдосконалення, любов до науки. Взагалі вчений вважав, що лише в демократичному суспільстві з яскраво вираженими національними і народними традиціями можна виховати справжню, самобутню людину. І нехай народні маси не знають мов, не вміють танцювати модні танці, вони працюють, співаючи, поважають справжнього трудівника, вони волелюбні, чесні, мають чуйне серце, доглядають своїх батьків і дідів не тільки за те, що ті їх виростили, а й з повагою до старшого покоління. Зауважимо, що ці думки вченого знайшли своє втілення у сучасних концепціях художнього та естетичного виховання [70, с.124].

Аналіз філологічної спадщини О.Потебні засвідчує, що проблема специфіки мистецтва розглядається ним у контексті загальних закономірностей розвитку мислення і мови. Мистецтво визначається як особлива форма пізнання, вид людської діяльності, спрямований на художнє пізнання світу, його естетичну переробку для цілей суспільства: “Поезія (мистецтво), як і наука, є тлумачення дійсності, її переробка для нових, більш складних, вищих цілей суспільства” [202, с.339]. Як специфічна форма освоєння дійсності мистецтво, за О.Потебнею, виникає на стику пізнавальної і практично-творчої діяльності людини. Воно одночасно і творчість, і художнє мислення, і форма духовного виробництва, продукт праці. Він пише: “Єдина мета теоретичного (художнього і наукового) твору є видозмінення внутрішнього світу людини, і оскільки ця мета по відношенню до самого творця досягається одночасно із створенням, то можна сказати, що художній (і науковий) твір у той самий час є і мета, і засіб або, що в ньому

категорії мети і засоби, збігаючись у всіх ознаках, не можуть бути різними” [202, с.228].

На погляд О.Потебні, на відміну від наукового, абстрактного мислення, художня творчість – це процес, дія, у результаті якої створюються художні образи, твори мистецтва, в яких художнє відображення дійсності визначається сутністю об’єкта, а буття його проходить у сфері свідомості, художньої оцінки суб’єкта. Отже, “художній образ є відображенням об’єктивної реальності, але відображенням з дуже розвиненим активним суб’єктивним боком” [31, с.162]. У процесі відображення предметів і явищ реального світу художник суб’єктивує дійсність. Реальні явища у взаємодії з суб’єктом відображення перетворюються в об’єкт, він же, втягнутий у людську діяльність, практику, перетворюється в естетичний феномен. У зв’язку з цим увесь процес пізнання дійсності стає ціннісно орієнтованим, дозволяє створити можливість сприйняття творів мистецтва в необхідному напрямку, який багато в чому залежить від педагога.

Вважаючи мистецтво формою духовно-практичної діяльності, О.Потебня ніколи не обмежував його роль і кінцеву мету тільки пізнавальними функціями. У його розумінні мистецтво – це оціннісне об’єктивування дійсності, образно-практичне мислення суб’єкта, що перетворює почуття й результати мислення у дію, практику, яка “змінює виробника”. “Розкриваючи внутрішні механізми творчої діяльності, – пишуть І.Іваньо та Г.Колодна у вступній статті до зібрання праць ученого, – О.Потебня розвивав прогресивні традиції вітчизняної естетичної думки. Послідовним обґрунтуванням і захистом погляду на мистецтво як мислення і пізнавальній його функції він утверджував принципи реалізму” [63, с.30].

Погляд О.Потебні на мистецтво як форму пізнання, особливий вид естетично-творчої діяльності людини заснований на його гіпотезі про аналогію образної структури елементів слова з елементами складного твору мистецтва. Це вихідне і найважливіше положення естетики науковця. Л.Виготський зазначає, що саме “цей погляд був блискуче розвинений у

працях О.Потебні та його школи і став основним принципом у цілій низці його плідних досліджень” [40, с.46].

Вважаємо, що основним положенням аналогії О.Потебні є думка про те, що поетичний образ і складний художній твір виникають і живуть так само, як і образне слово. Усі пізнавальні та естетичні властивості слова, основні його елементи, їх зв'язки і взаємодії такі самі, як у структурі поетичного твору [70, с.125]. Мова в усьому своєму обсязі і кожне окреме слово, зауважує учений, відповідає мистецтву, причому не тільки за своїми стихіями, але й за способом їх з'єднання [153, с.179]. У слові об'єктивуються і закріплюються у свідомості не тільки уявлення, а й усі етапи мислення, у тому числі і пізнавальна трансформація уявлень, елементарних чуттєвих образів та понять. Конкретно пізнавальні величини, поняття у слові органічно з'єднані із “чуттєвим образом”, конкретним уявленням і чуттєвою оцінкою, а тому воно виступає як “орган думки”, засіб спілкування й пізнання [153, с.179].

Слово однаковою мірою належить і мовцеві, і слухачеві, а тому значення його полягає не в тому, що воно має певний смисл для мовця, а в тому, що здатне мати смисл взагалі. Смисл взагалі – це, вочевидь, певна об'єктивна основа, яка породила слово, котре її означає. Одним твердженням можна виразити значення слова для думки “мова об'єктивує думку”. Розгортаючи цю тезу, О.Потебня доводить, що наша думка за змістом є або образ, або поняття. Тому, наприклад, взаємовідносини поезії і науки склалися так, що поезія неодноразово в минулому слугувала за джерело науки, а та, у свою чергу, живить нову поетичну творчість. У науці відсутній образ, і почуття можуть мати місце лише як предмет дослідження. Єдиним, так би мовити, будівельним матеріалом науки є поняття, що витворене з об'єктивованих уже у слові ознак образу. Тобто, якщо мистецтво є процес об'єктивування первісних даних душевного життя, то наука є процес об'єктивування мистецтва. Напочатку в слові і поезії було зосереджене все естетичне життя народу. Є підстави стверджувати, що всі різновиди

мистецтва служили переважно релігії, яка розвивалась тільки в мові й поезії. Як міфи вбирають у себе утвердження науки, так і наука не виганяє ні поезії, ні віри, а існує разом, хоч і змагається з ними за свої межі.

Отже, слово може бути знаряддям розкладу, з одного боку, а з другого – згущення думки, за О.Потебнею, тільки тому, що воно є уявленням, тобто не образом, а образом образу [144, с.152-153].

У слові мовознавець розрізняє три взаємопов'язаних, взаємообумовлених елементи: зовнішню форму, тобто звукові елементи слова, зміст, який об'єктивується через звук; і внутрішню форму або найбільш близьке етимологічне значення слова, той спосіб, яким виражається зміст. Внутрішня форма виражає відношення між значенням слова і його звуковим оформленням, визначає це звукове оформлення (зовнішню форму). Являючи собою тісний зв'язок чуттєвого образу й звукового його оформлення та втілюючи одну з ознак предмета, його близьке етимологічне значення, внутрішня форма дає найменування слову, показує, як за допомогою звуків відтворюються мисленнєві явища.

Основні положення трьохелементного складу слова О.Потебня повністю переносить і на структуру художнього твору і художнього образу. Різницю між ними він вбачає тільки у складності художнього твору: “У поетичному – значить, взагалі художньому – творі є ті самі стихії, що й у слові: зміст (або ідея), що відповідає чуттєвому образу або розвиненому з нього поняттю; внутрішня форма, образ, який указує на цей зміст, що відповідає уявленню (яке теж має значення тільки як символ, натяк на відому сукупність чуттєвих сприйнять, або на поняття), і, нарешті, зовнішня форма, в якій об'єктивується художній образ. Різниця між зовнішньою формою слова (звуком) поетичного твору така, що в останньому як прояві більш складної душевної діяльності, внутрішня форма проникнута думкою” [153, с.179].

Згідно з О.Потебнею, усі структурні елементи художнього образу, будучи в діалектичній єдності, знаходяться водночас у русі: зміст у процесі

внутрішніх взаємодій переходить у форму, форма стає змістом. На думку мовознавця, цей процес пояснюється тим, що всі структурні елементи образу змістовні, певним порядком несуть значення образу. Цей процес взаємного переходу структурних елементів О.Потебня назвав “відновленням внутрішньої форми” нового акту творчості, який складається в утворенні таких відношень змісту і форми, які безпосередньо не виходять ні зі змісту, ні з форми, а є результатом асоціацій значень, естетичних почуттів. Саме та цьому рівні, вважає дослідник, у мистецтві відбувається перехід від емоційних вражень до раціонального мислення. Важливе значення у переході від чуттєвого до раціонального ступеня художнього пізнання має апперцепція, тобто пізнання невідомого попереднім досвідом, через запас раніше усвідомлених знань. Основою апперцепції у слові (образі) виступає внутрішня форма [70, с.127].

Відображення у мистецтві, згідно із вченням О.Потебні, має характер знакової системи. Знаки виконують свою специфічну функцію: вони заміщують відображені об’єкти у свідомості, служать “мисленневими величинами” процесу мислення, необхідними для “примноження людської думки та збільшення швидкості її рухів”. “Образ, – пише вчений, – замінює множинне, складне, важко вловиме за віддаленістю, незрозумілістю чимось відносно одиничним і простим, близьким, наочним. Таким чином, світ мистецтва складається із відносно малих і простих знаків великого світу природи та людського життя. У галузі поезії ця мета досягається складними творами, в силу того, що вона досягається окремим словом” [139, с.207].

Процес створення образів-знаків, коли внутрішня форма замінює всю сукупність ознак явища (значення слова), замінюючи “всі його стихії”, названий О.Потебнею “процесом згущення думки”. Цей процес є головною закономірністю розвитку мистецтва [139, с.481].

Поетичний образ, за О.Потебнею, дає людині можливість “заміщувати масу різноманітних думок відносно невеликими величинами”. Це відносно величини...є заміниками тих думок, з яких вони виникли і навколо яких

групувались. “Людина, що має свідомо значну кількість поетичних образів, розміщує їх так, що вони вільно приходять їй на думку, тим самим буде мати величезні мисленнєві маси... Цей процес можна назвати згущенням думки... можна сказати, що поетична діяльність є одним з найголовніших важелів в ускладненні людської думки та збільшенні швидкості її руху” [153, с.520].

Образ, внутрішня форма – це, за О.Потебнею, є спосіб згущення, спосіб збільшення ємкості думки. Якщо, наприклад, нам потрібно дати характеристику якій-небудь людині або провести аналогію між нею і тим, що нам відомо з мистецтва, ми можемо замінити таку характеристику одним словом – іменем літературного героя, який означає знайомий усім художній образ: Хлестаков, Гамлет, Манілов, Плюшкін та ін. У цьому зв’язку С.Сухих доходить такого висновку: “чим більш естетично розвинута людина, тим інтенсивніше й активніше рухається його думка. Зростання освіченості та культури – джерело, двигун зростання інтенсивності людської думки” [183, с.28]. Справді, О.Потебня пояснює нам те, що кожен може бачити: “У діалозі людей з високим культурним розвитком той, що говорить, і той, що слухає, якщо вони рівні за освітою, задовольняються одним натяком, вираженим у слові або ряді слів, які не вичерпують власного ряду думок, а тільки вказують на нього” [153, с.520].

У художньому знаці, на думку вченого, відображаються не всі характеристики елементів явищ і навіть не всі елементи об’єкта, що відображається, проте конкретність образу зберігає ту саму модельну характеристику його структури. Образ-знак об’єктивує тільки окремі ознаки, риси, деталі. Він пише: “Як слово спочатку є знаком дуже обмеженого конкретного чуттєвого образу, який, однак, через уявлення тут же одержує можливість узагальнення, так і художній образ, який належить у мить утворення до тісного кола чуттєвих образів, одразу ж стає типом, ідеалом” [153, с.186].

Суттєва особливість естетичного знака в тому, що він, маючи модельну структуру об’єкта, що відображається, убраний в емоційно-виразну форму,

яка робить цей знак засобом комунікації. Комунікативна і змістово-інформативна функції в естетичних знаках нерозривно пов'язані між собою.

Емоційна насиченість знака в мистецтві досягається за допомогою мови. Поетичний знак на відміну від наукового насичений різного виду тропами, порівняннями, метафорами, гіперболами тощо. Внаслідок цього він, не втрачаючи змісту думки, має ще виключно емоційну виразність. Саме на цьому ґрунтується здатність художніх знаків народжувати уявлення цілісності предметів і явищ, сприйняття яких супроводжується естетичними переживаннями, аналогічними тим, які відчував і пережив сам митець [70, с.127].

Отже, принцип емоційності в оволодінні мовою посідає важливе місце. Успішне формування особистості потребує розвитку її емоційної сфери – небайдужості до переживань іншої людини, її почуттів, здатності до співпереживання. Надзвичайна збідненість реакції багатьох людей на дії їхніх партнерів по спілкуванню – одна з головних причин кризи людських стосунків. Принцип емоційності в навчанні мови реалізується через мотивацію, усвідомлення значущості виучуваного, емоційне ставлення до мови і людини. Відтак, можна дійти такого методичного висновку: додержання принципу емоційності дає змогу здійснювати мовленнєвий розвиток дитини “на основі єдності душі, серця й розуму” [29, с.32].

Знакова природа мистецтва, на думку О.Потебні, дуже чітко і наочно проявляється в поетичних символах, де поєднується “протиріччя між одиничністю образу і безмежністю його обрисів”. Процес заміщення тих чи інших явищ у поетичному символі подібний процесу заміщення у слові: “Слово тільки тому є образ думки і неодмінна умова всього подальшого розвитку розуміння світу й себе, що спершу є символ, ідеал і має всі властивості художнього твору”, – пише мовознавець, маючи на увазі, що знакова природа символу прямо проявляється у слові як понятті, але символ як явище багатозначне цілком проявляє себе як художній образ [153, с.196]. Отже, проблема співвідношення знаку і символу вирішується О.Потебнею

діалектично.

Висловлювання О.Потебні з деяких важливих проблем знакової природи мистецтва актуальні і для сучасних наукових пошуків, пов'язаних із дослідженням структури знакових систем, проблем семіотики, кібернетики, взаємопроникнення науки й мистецтва тощо. Однак вони потребують серйозного уточнення. Перебуваючи на позиціях “лінгвістичної естетики”, мовознавець розглядав здебільшого семіотичний (знаково-символічний) аспект слова і відповідного художнього образу і дещо недооцінював їх гносеологічну і комунікативну природу. Він ототожнював поняття образу як відображення і образу як знаку певного значення. Ці різні, діалектично пов'язані феномени у вченні О.Потебні виступають як поняття тотожні. Необґрунтованим, на наш погляд, є розповсюдження властивостей знаковості на всі процеси мислення і пов'язана з цим тотожність естетичного знаку художнього образу.

Ці проблеми багато в чому були уточнені вченими другої половини ХХ століття. Так, М.Храпченко відзначає, що естетичні знаки розрізняються між собою і за деякими своїми внутрішніми властивостями і за функцією, що ними виконується. “Якщо естетичний знак заміщує явища дійсності, відображує людські уявлення та ідеї, то синтетичний художній образ відображає процеси того, що відбувається у світі, в житті людей. Це, безумовно, дуже важлива відмінність. Для її правильного розуміння необхідно мати на увазі, що як заміщення дійсності за допомогою естетичних знаків, так і відображення її у синтетичних художніх образах багатоліке. Відображення дійсності неоднакове насамперед у різних галузях мистецтва” [204, с.150-151].

У “Концепції шкільної мовної освіти національних спільнот в Україні” наголошується на тому, що “успішна самореалізація особистості визначається загальною культурою, мірою її духовності, обізнаністю з історичною і культурною спадщиною своєї національної спільноти, українського народу у світовому контексті” [30, с.12]. І саме мова, на думку

О.Потебні, є знаряддям національної свідомості й елементарної думки і як знаряддя зумовлює способи розумової роботи, а також, до певної міри, її досконалість. Здебільшого ми лише припускаємо залежність розумової продуктивності від мови, але не можемо її “піймати”. Тому народність, зазначає О.Потебня, тобто те, що робить певний народ народом, полягає не в тому, що висловлюється, а в тому, як висловлюється [147, с.221-225]. З означеного випливає педагогічна сентенція – кінцевим результатом опанування мови є формування національно-свідомої мовної особистості.

Динаміка розвитку суспільних процесів спричинює постійну мовленнєву адаптацію кожної особистості. Адже успіх у сфері громадського, духовного і зрештою повсякденного життя значною мірою залежить від того, наскільки адекватно ми сприймаємо людей, як звертаємося до партнера, наскільки вміло починаємо розмову, як говоримо один з одним, чи знаходимо відповідно тон і стиль спілкування, чи чуємо співрозмовника, чи намагаємось зрозуміти його, як ураховуємо взаємні побажання, інтереси, настрої, які добираємо слова, щоб підтримати, переконати, застерегти, поспівчувати, виявити просту людську увагу. Переконані, що без цієї здатності, цих умінь, без знання загальноприйнятих норм мовленнєвої поведінки, що лежать в основі загальної культури, неможливо досягти взаєморозуміння, налагодити співробітництво. Бездуховність, відсутність культури загальної і зокрема, комунікативної, звужує можливості успішної реалізації особистістю власних життєвих планів і намірів, оскільки спричиняє виникнення численних конфліктів, взаємного непорозуміння, неприязні, відчуження. Тому головними завданнями мовної освіти, на наш погляд, повинні стати виховання культури, формування інтелекту, а також розвиток повноцінних мовленнєвих здібностей дитини у процесі розв’язання нею життєвих проблем, формування умінь розв’язувати їх засобами мови [70, с.122].

Культура – це матеріалізований вияв духовності народу, могутній засіб його пізнання і самопізнання. Адже адекватно описати дух і культуру народу

можна лише рідною для нього мовою. Отже, мова нації та її культура є взаємозалежним органічним цілим. Розвиток культури починається з розвитку мовлення. Культура кожного народу закована в його мові. Багатство і цілісність національної культури забезпечує структурну самодостатність і досконалість мови. Високорозвинена національна мова дає змогу творити цілісну, всеохоплюючу національну культуру. Своєрідність і неповторність національної культури забезпечується специфікою й багатством національної мови.

Звідси педагогічний висновок: розвиток рідного мовлення та навчання мови слід пов'язувати з ознайомленням дітей із національною культурою.

Мова й культура сформували особистість і творця культурних цінностей. Формуючи людину духовно, інтелектуально, морально й фізично, культура визначає напрям її діяльності. Від народження дитина сприймає культурні цінності (матеріальні й духовні), традиції і керується ними в повсякденному житті. Дорослий індивід збагачує культуру результатами своєї інтелектуальної та фізичної праці. Академік Л.Мацько наголошує на тому, що “особистість молодого людини формується переважно на мові, на її арсеналі та її засобах і розкривається як освічена виразна індивідуальність” [100,с.3]. У своїй концепції С.Єрмоленко та Л.Мацько зазначають, що “мовна особистість починається з пробудження індивідуальної мовотворчості, яка забезпечує вільне самовираження особистості у різних сферах людського спілкування. Мова шліфує, карбує думку, а оригінальна думка завжди здобувається на визнання, коли вона втілена в досконалому, інформативно повноцінному, переконливому слові” [56, с.35]. Це твердження переформулюється з думкою О.Потебні, який зазначав: “Мовна індивідуальність виділяє людину як особистість і чим яскравіша ця особистість, тим повніше вона відображає мовні якості суспільства” [151, с.29].

Отже, естетичні погляди О.Потебні, його культурологічний концепт, безумовно, будуть корисними у реалізації теоретичних положень лінгводидактики, оскільки сучасні наукові дослідження у гуманітарній сфері

орієнтовані на поглиблення інтеграції мовознавчих аспектів із філософією, психологією, соціологією, соціальною історією, культурологією, на виявлення й розкриття механізмів, умов та процесів діяльності мови у зв'язку з мисленням і реальністю, розглядають мову як унікальну людську здатність, засіб спілкування та відображення світу. Саме на цьому наголошується у працях ученого.

2.2. Феномен “образне мовлення” у педагогічній спадщині О.Потебні

У науковій міжпредметній термінології з-поміж численних понять, категорій досить чітко простежуються окремі з них, які сягають далеко за межі однієї світоглядної позиції з причини свого багатопланового функціонування і цілком закономірно визначають сутність різноманітних наукових концепцій і поглядів. До таких категорій, на нашу думку, належить образність.

Першим, хто започаткував дослідження образності, був Аристотель. Він опрацював таку конкретну художньообразну одиницю, як метафора. У “Поетиці” (“Про поетичне мистецтво”) Аристотель подає таке визначення метафори: “Метафора є перенесенням незвичного імені або з роду на вид, або з виду на рід, або з виду на вид, або за аналогією” [5, с.109]. І хоча надалі він намагається показати різницю між такими чотирма видами метафор, однак до розкриття підстави, критерію такою класифікації видів за їх природністю він не доходить. Власне, вчений описує технологію творення, тобто, якщо говорити сучасною термінологією, вживає “операціональний” метод і дослідження, і тлумачення, якому деякі сучасні науковці протиставляють концептуальний підхід. А саме концептуальний підхід і дає можливість вивчати природу феномена, розкрити його сутність опредмечено.

Термін “образ” без вказівки “художній” до наукового вжитку ввів І.Гете, розглядаючи його у плані мистецтва як належний до “мови мистецтва” [45, с.235]. “Показати з усією чесністю внутрішній зміст через зовнішню форму було найбільшим і єдиним бажанням найіменитих

майстрів” [45, с.212], – зазначав він. Історію введення та вживання поняття “художня образність”, на думку А.Богуш, варто було б поділити на два періоди – до Гете та після нього; “період пошуку й усвідомлення концептуальних складових та період заперечення або нехтування концепту емпірично визначеного Гете, що триває посьогодні” [91, с.155].

Починаючи від часів І.Гете і майже до нашого часу, художня образність як феномен досліджувалась здебільшого за її окремими формами: метафорою, метонімією, синекдохою й іншими тропами. Лише у другій половині ХХ ст. з’являються праці, присвячені дослідженням художнього образу (К.Горанов, М.Храпченко). І хоча в них мети – розкриття природи феномена – не досягається, важливим є те, що поняття “цінність” та “значущість” все більше пов’язуються з поняттям “художній образ”.

Натомість ближче, ніж інші, на нашу думку, до розкриття природи слова і образу підійшов О.Потебня. Він одним з перших прийшов до розуміння градації між мовою й мовленням, почав досліджувати історичні процеси їх розвитку, встановлювати їх специфіку, виявляти принципи їх двоєдності [74, с.97]. У зв’язку з цим визначились і його наукові позиції відносно художнього мовлення та його образності. Наукове осмислення внутрішньої форми слова та обґрунтування цього поняття було виключно важливим для формування та розвитку філологічної концепції О.Потебні, причому як для лінгвістичної, так і для літературознавчої її складових частин. На погляд літературознавчої, наукове осмислення внутрішньої форми слова та опрацьоване ним поняття внутрішньої форми стало для О.Потебні ключем, який дозволив відкрити, зануритись у секрети, в сутність поетичної творчості.

О.Потебня вважав, що, пізнаючи світ, називаючи його словом, людина здійснює акт поетичної творчості. Для того, щоб збагнути невідоме явище, позначити його словом, доводиться порівнювати його з чимось раніше пізнаним, звертатися до образного порівняння. Народжений таким чином поетичний образ Олександр Опанасович називає “внутрішньою формою

слова” або “уявленням”, тому, що він “уявляє” зміст слова, виражає його глибинне значення. “Найближче або формальне, значення слів, разом із уявленням, робить можливим те, що той, хто говорить, і той, хто слухає, розуміють один одного” [135, с.20].

Основні функції внутрішньої форми сформульовані дослідником С.Сухих. На його думку, “внутрішня форма – це: головний інструмент утворення, джерело народження нових слів, рушійна сила та засіб “мислетворення”, “мислеформування”; джерело образності мовлення; з розвитком внутрішньої форми, її зміною, трансформацією та втратою пов’язані проблеми необразної – ділового, наукового мовлення, того, що О.Потебня називав “прозою”; внутрішня форма – найважливіший, невід’ємний елемент структури літературного твору; внутрішня форма (у сполученні із зовнішньою) – основа наступності літературного та мовленнєвого розвитку” [183, с.20].

Внутрішня форма будь-якої мови виражає не весь зміст думки, а тільки одну з її ознак. “Не важко вивести з розбору слів будь-якої мови, – писав О.Потебня, – що слово, власне, виражає не всю думку, яка сприймається як її зміст, а тільки одну її ознаку” [153, с.114]. Тим самим О.Потебня розвивав філософські погляди Г.Гегеля про тотожність справжньої думки та предмета і співвідношення з ними слова як продукту справжнього мислення [44]. Ця ознака має образний характер. О.Потебня розрізнявав слова, в яких ще живе поетичне порівняння, і слова, де воно вже забулося, стерлося. Перші – він умовно називав словами “образними”, другі – “необразними” і зауважував щодо цього: “Всі значення у мові за походженням образні, кожне може стати з часом необразним” [153, с.203-204].

Глибоке осмислення структурної єдності всіх компонентів слова дозволило видатному мовознавцю прийти до дуже істотних міркувань і висновків щодо сутності поетичного образу і його значення в історії людського мислення, у розвитку мовлення. Зауважимо, що, на жаль, багато ще з цих міркувань досі недостатньо враховано і належно не оцінено. Поділ

слів на “образні” й “необразні”, що послужив О.Потебні вихідною точкою для дуже цікавих узагальнень про життя “внутрішньої форми” слова, про зсуви і зміни в його поетичній образності, досі ще трактують не стільки як початок роздумів ученого в цьому напрямі, а як підсумок, кінцевий висновок, за яким, по суті, нічого більше немає.

На думку І.Фізера, відмінність між ближчими і подальшими значеннями слова відіграє особливо важливу роль у потебнянській теорії літератури, міфу та фольклору. Ці “феномени мови”, досліджені чи поодиночі, чи в сукупності, виявляють свою унікальність через взаємодію цих двох значень. У поезії, міфах та фольклорі слова з очевидним зображенням домінують над тими, що не мають їх, тим часом коли в прозі слова з нульовим зображенням є “єдиним будівельним матеріалом”. Винятком у подібній парадигмі є навмисна затемненість змісту в таких літературних утвореннях, як сатира, іронія, анекдот або байка, де внутрішня форма спрямовується на вираження двох різних значень одночасно [197, с.33].

У праці про внутрішню структуру образу П.Палієвський, високо оцінюючи думки О.Потебні про “внутрішню форму” слова і широко використовуючи їх, уважає, однак, за потрібне підкреслити, що О.Потебня поділив усі слова на “образні” й “необразні” і на цьому зупинився, бо як лінгвіст він мав специфічний погляд; “поетичне мислення” цікавило його не саме по собі, а лише у зв’язку зі словом – лексичною одиницею [125, с.74].

Л.Булаховський також уважає, що О.Потебня у своїх аналогіях між внутрішньою формою та поетичним образом усе, зрештою, зводив до градації слів на “образні” й “необразні”. Щоправда, на відміну від інших дослідників, Л.Булаховський відзначав у О.Потебні дуже важливе “обмежувальне” зауваження про можливість виникнення поетичних образів зі слів “необразних”, але він фактично тут же знімав усю істотність цього застереження, пославшись на те, що означене зауваження мовознавця “фактично не відіграло своєї ролі в більшості його міркувань” [34, с.26]. Але те, що Л.Булаховський уважає окремим застереженням, яке не відіграло

практичної ролі, було в О.Потебні, на думку О.Преснякова, важливою концептуальною ланкою в оригінальному розумінні основних засад розвитку і взаємодії мови і мислення, вело до розуміння глибоких закономірностей у такій взаємодії [158, с.95-96]. Відзначивши очевидність естетичної змістовності “образних” слів, О.Потебня послідовно і багаторазово показував, як народжується поетична образність зі слів “необразних”, як гнучко і різнобічно ці слова можуть виконувати в контексті силу естетичних функцій. “Елементарна поетичність мови, – писав учений, – тобто образність окремих слів і постійних сполучень, яка б не була вона помітна, є другорядною порівняно зі здатністю мов створювати образи зі сполучення слів, однаково – образних чи необразних” [134, с.104].

Досить послідовно мовознавець доводить, що забуття початкової образності слова, зростаюче примноження складних, абстрактних понять, покликаних до життя активним розвитком мислення, суспільним прогресом не може загалом применшити резерви образності мови, бо, чим дієвіша думка в мові, тим більше народжується нових слів, нових “уявлень” і образів. Діє специфічна діалектика людського пізнання, що при ній “постійна зміна поетичного і прозаїчного мислення постійно йде назад і вперед” [153, с.536].

При цьому відбувається безперервне перетворення “необразних” слів на “образні” і навпаки. Внутрішня форма слова то блідне, забувається, то виявляється знову, викликає до життя нові поетичні образи. “Обидва стани слова, образність й необразність, – зазначає О.Потебня, – рівно природні, якщо ж образність слова вважається за щось первісне (а вона завжди похідна), то це відбулося тому, що вона є тимчасовий спокій думки (а образність є її новий крок), а рух більше привертає увагу й більше викликає дослідження, ніж спокій” [134, с.203].

Вивчаючи, як змінюється первісна поетична образність у слові, і як у його змісті втілюються дедалі ширші й абстрагованіші поняття, дослідник висунув одну з найцікавіших своїх думок щодо розвитку мови і суспільного прогресу: “Сама поява внутрішньої форми, сама апперцепція у слові згущує

чуттєвий образ, змінюючи всі його стихії одним уявленням, розширюючи свідомість, збуджуючи мислення. Потім, у ряду уявлень і слів, що виростають з одного кореня і з яких наступні мимохіть відриваються від попередніх і втрачають сліди свого походження, згущенням може бути названий той процес, завдяки якому стає простим і не вимагає зусилля думки про те, що доти було важке і складне.... Відомо, що істина, добута працею багатьох поколінь, потім легко дається навіть дітям, у чому й полягає сутність прогресу; проте менш відомо, що цим прогресом людина зобов'язана мові” [143, с.169].

Досить істотними є роздуми О.Потебні про таке пробудження внутрішньої форми слова. Поновлення внутрішньої форми слова, за його словами, не байдуже до розвитку напряду старого, як і до створення нових явищ, що свідчать про успіхи думки. Новий акт творчості додає до своїх історичних посилянь дещо таке, чого в них не було: “змінюється не лише зміст порівняння, але й напруженість порівнюючої сили” [153, с.201].

Для Потебні-філолога просто неможливо було намітити градацію образного й необразного слова і на цьому зупинитись. Учений відразу починав усе розглядати функціонально-історично, шукати і встановлювати закономірності процесів розвитку, думати про їх перспективи, про їх практичний смисл для культурного прогресу людства. Одним із результатів на цьому шляху стало узагальнення у зв'язках образного й необразного в художньому мовленні із традиціями сприймання. Дослідник усе більше впевнювався, що саме традиції сприйняття, його культура стають тим складним та багатofункціональним фактором, який, формуючись історично, безперервно впливає на структуру художнього мовлення, на народження поетичної думки, стає посередником між нею та дійсністю [134, с.66-67] .

Отже, розробляючи концепцію щодо взаємодії образного й необразного в мові й поетичній творчості, О.Потебня здійснював двоєдину філологічну настанову. З одного боку, він осмислив специфічні особливості художнього мовлення, осягав, так би мовити, його внутрішні закони, його принципи. З

іншого – сполучав їх із загальнокультурним розвитком людства, показував, що структурні принципи мистецтва слова, при всій їх специфічності, можуть жити й мати певний смисл лише тому, що вони завжди так чи так “відкриті” цим процесам, взаємозалежностям мови, мислення, культури в їх безперервній творчій діяльності.

О.Потебня висловив чимало зауважень про те, що між художнім твором та природою (дійсністю) “завжди є традиція осмислення та зображення”. Учений зазначав, що “при створенні складних поетичних образів матеріалом можуть бути й попередні продукти людської свідомості” [134, с.77].

Мовознавець раніше за інших висунув поняття внутрішнього світу художнього твору, поставив питання про дивовижну цілісність та органічність цього світу, заявив, що “художній твір, як і людина, є мікрокосм” [139, с.110]. Мірою істинності та цілісності поетичного світу він завжди вважав повноту і глибину вираження дійсності й постійно оперував цими методологічними критеріями. Однак процеси втілення дійсності в русі до форми внутрішньої та зовнішньої виявились як об’єктивними, так і суб’єктивними, що залежать від особистості автора, який створює поетичний образ, та від особистості читача, який сприймає його. Тому мовленнєва ситуація, контекст, умови авторської творчості та читацького сприйняття висувались дослідником як структуроутворюючі фактори художнього мовлення, такими самими істотними, як і поетична традиція.

Унаслідок роздумів про це О.Потебня висунув свій парадокс про нове народження слова при кожному новому вживанні, поставив оцінку та розуміння слова в залежність від мовленнєвої ситуації, від контексту з усіма його специфічними структурними зв’язками та цільовими призначеннями. Учений неодноразово показував, як оживає та дістає образотворчу силу в художньому мовленні будь-яка дрібниця, деталь, як пробуджуються у слові потенційні семантичні можливості, що накопичувалися віками. Структура художнього мовлення розглядалася ним як динамічна та напружена

взаємодія різноманітних компонентів, кожний з яких, беручи участь, так би мовити, в загальному “звучанні”, здобуває все більшу поетичну виразність. Тому вчений неодноразово зазначав, що правильної оцінки художнього мовлення без розуміння контексту досягти неможливо: “Якою б частиною мови не було не тільки метафоричне, але й взагалі будь-яке алегоричне слово, його алегоричність упізнається лише за контекстом... Взагалі будь-яке значення пізнається тільки за контекстом” [139, с.267].

Термін “внутрішня форма” в сучасному контексті передбачає такі якості слова: його гнучкість, здатність надавати різноманітні відтінки висловлюванню та змінювати цілі конструкції. Отже, внутрішня форма слова проявляється у художньому контексті, де актуалізується універсальна здатність слова створювати образи та виражати поняття. На думку Л.Новикова, чим більше у слова різноманітних асоціацій, тим воно й образніше. Саме таке слово, як уважає лінгвіст, містить надзвичайно живу та яскраву внутрішню форму, яка, у свою чергу, становить основу словесного образу [117, с.42].

Отже, О.Потебня, відзначаючи і вивчаючи різні відтінки й важко вловимі перетворення, за яких слово то набуває образності, то знову втрачає її, знаходить найприхованіші механізми мистецтва слова, його залежності від рівня розвитку мовлення й мислення і наближається до наукового обґрунтування найважливіших засад структури художнього мовлення [74, с.98].

Міркування науковця звертають увагу на наявність поетичної образності в самій природі мови. Справа поета – розбудити її, активізувати, примусити служити своїй меті. У підсумку цих роздумів дослідник доходить непохитного висновку: “Нема такого стану мови, за якого слово тими чи іншими засобами не могло одержати поетичного значення” [143, с.169].

Щоразу, коли науковець розглядав поетичні тропи й фігури, він настійно звертав увагу на єдність поетичних витоків у прямому і переносному значеннях слова. Показуючи, як переносне значення слова

може виражати величезний діапазон людських вражень і переживань (від конкретного живописного уявлення до найскладніших зіставлень, що виражають зміст духовного життя людини), О.Потебня детально простежував шляхи виникнення і розвитку багатьох метафор, синекдох, метонімій, з'ясовував, як вони могли народитись у поетичному мисленні. Він звертався до найелементарніших їх видів і підвидів, що дедалі ускладнюються, і можуть зрештою скласти основу образної структури цілого поетичного твору [151, с.142-143]. Надзвичайно багаті матеріали мовознавця про тропи й фігури представляють мало не всі можливі їх варіанти у фольклорі, у стародавній і новій літературі, висвітлюють різні види їх взаємодії у контексті. Натомість О.Потебня анітрохи не претендував на їх вичерпну класифікацію. Його набагато більше цікавили художні функції переносного значення слова у звичайному та художньому мовленні. І саме виявленням їх він займався не лише в літературознавчих працях, але і у фундаментальних дослідженнях з історії мови, фольклору і етнографічних розвідках. Проблема змістовності й функціональності була найважливішою в підході О.Потебні до розуміння сутності переносного значення слова в поетичній мові. Зауважимо, що вчення О.Потебні про переносне значення слова та його засвоєння і використання у мовленні дітей різного віку є надзвичайно актуальним у сучасній методиці розвитку мовлення і навчання дітей рідної мови.

Для нас важливим є також висновок дослідника про те, як потрібно класифікувати та систематизувати тропи. На думку вченого, структурні закономірності тропів, їх типологію потрібно і можна виявляти насамперед з погляду історичного розвитку мови та художнього мовлення, а не довільним, надуманим схемам, орієнтованим за координатами якихось формальних збігів або частковостей [153, с.225].

У своїх дослідженнях з історичної граматики науковець показав, що в минулому більшість тропів взагалі не сприймалися як “особливі” художні засоби, а були народжені первісною поетичністю образної структури слова,

виступали як “первісні” заміни тих відвернених понять, які ще недостатньо сформувались і закріпились у мові: “Троп є висловлювання, перенесене для краси мовлення з його первісного значення на інше” [151, с.158]. Багато прикладів цьому вчений бачив, зокрема, у фольклорі та мові літописних переказів. О.Потебня принципово орієнтувався на таке розуміння тропів у художньому мовленні, при якому вони розглядались би як органічні складові його контексту, що живуть, як і інші його компоненти, лише в умовах загальної взаємодії, служать опертям для руху думки, для безперервної поетичної творчості.

Досить істотними й перспективними є, на нашу думку, його ідеї про вплив контексту на змістовність слова і різноманітні можливості такого впливу. О.Потебня показує, як “оживає”, набуває образотворчих можливостей у художньому мовленні навіть така службово-пов’язуюча частина мови, як сполучник або прийменник, яким змістовним смислом виповнюються звичайні займенники, створюючи багаторазовий резонанс і посилюючи поетичну образність кожного слова, кожної синтаксичної конструкції.

Дослідження його творчості дозволяють побачити, як велика частина звичних, стереотипних словосполук, потрапляючи до художнього контексту, набуває чіткої естетичної спрямованості і активізує свої потенційні поетичні можливості внаслідок пробудження “внутрішньої форми”. Висловлена думка про те, що значення звичних сполук виявляється в художньому мовленні нітрохи не меншим, ніж значення “незвичних”, найоригінальніших метафор і порівнянь, підтверджується аналізом величезної кількості фактів з історії мови і літератури.

Особливого значення надавав дослідник динаміці взаємозв’язків між словами, руху думки, викликаному рядами асоціацій, пов’язаних зі звичним слововживанням. “Слово, що об’єднало певну групу сприйнять, – пише він, – у свою чергу, тяжіє до внутрішнього сполучення зі словом найближчої групи, і таке тяжіння зумовлене самим об’єднанням у слові образом: складене з двох

слів речення, що пов'язує два образи, є проте означення судження, що визначається розкладанням одного чуттєвого образу. Перший крок на шляху, яким веде людину мова, викликає прагнення обійти і все коло схожих явищ” [134, с.146].

Майже скрізь, аналізуючи художнє мовлення, учений відзначає можливості зближення і взаємодії різних рядів звичного слововживання, намагається показати, як образне слово виникає на ґрунті такого слововживання і постійно сполучається з ним. Він уважає, що з розвитком літератури мистецтво слова дедалі більше будуватиме свою образну структуру на ґрунті звичного слововживання, поширеного у звичайному мовленні [74, с.98].

Гіпотези видатного мовознавця переконливо підтвердила практика багатьох письменників ХХ сторіччя. Факти багаторазового використання “згорнутого”, “спресованого” слова-образу з орієнтацією читача на стійкі, загальноприйняті ряди звичного слововживання філологи неодноразово відзначали в таких поетів, як О.Блок, В.Маяковський, О.Твардовський, М.Цветаєва і в багатьох інших.

Уподібнення слова і поетичного твору, як багато моделей, має, звичайно, деяку спрощеність і схематизм і не може охопити всю повноту і складність літературного явища. Найважливіше, що у своєму уподібненні слова й художнього твору О.Потебня дійшов до цікавих думок про значення поетичного образу (і мистецтва взагалі) в розвитку людського мислення, у ставленні людини до дійсності. Він аналізує цілу низку поетичних образів, що є в байках, прислів'ях і приказках, і показує, що типові риси певних життєвих явищ до такої міри концентруються в поетичному образі, що останній зрештою може “заміщати” або “переставляти” всю багатоманітність думок і почуттів, які це явище викликає [161, с.59-60].

Учений доходить висновку, що поетичний образ дає людині “можливість заміщувати силу різноманітних думок відносно невеликими мисленнєвими величинами”, і веде далі: “Ці відносно невеликі мисленнєві

величини щоразу є замісниками тих мас думок, з яких вони виникли і які довкола них групувались. Людина, яка свідомо охоплює значну кількість поетичних образів, охоплює їх так, що вони вільно спадають їй на думку, тим самим буде мати до своїх послуг величезні мисленнєві маси. Можна напевне сказати, що поетична діяльність думки є одним з головних важелів в ускладненні людської думки і у збільшенні швидкості її руху” [134, с.97].

Учений зазначав, що перед людиною знаходиться світ, з одного боку, нескінчений у широчину за простором, а з другого – нескінчений у глибину, нескінчений за кількістю спостережень, які можна зробити на найбільш обмеженому просторі, заглиблюючись в один і той самий предмет. Тим часом те, що називають людською свідомістю, те, що ми не можемо собі інакше уявити, як у вигляді маленької сцени, на якій по черзі з’являються і сходять людські думки, вкрай обмежене. О.Потебня вбачав єдиний шлях до того, щоб обійняти думкою чим більшу кількість явищ і їх відношень, у тому, щоб прискорити вихід на сцену і сходження з неї окремих думок, а потім посилити важливість окремих думок, що містяться на цій сцені. “Мистецтво взагалі, – писав він, – і, зокрема поезія, прагне звести різноманітні явища до порівняно невеликої кількості знаків або образів і ними досягається збільшення важливості розумових комплексів, що входять до нашої свідомості” [134, с.97-98].

О.Потебня ставить ці процеси “згущення думки” за допомогою поетичного образу в пряму залежність від рівня розвитку людини і суспільства та зауважує, що, чим більше освічена і естетично розвинена людина, чим більше вона здатна сприймати образ як втілення безлічі явищ, тим інтенсивніше й активніше рухається її думка.

Такий висновок підтверджується силою фактів історії мови, вивчених видатним мовознавцем. Зазначаючи “повільність течії думки”, властиву свідомості людини, яка стоїть на нижчих щаблях культурного розвитку, вчений вказував на безперервне зростання інтенсивності думки в міру зростання людської культури і відзначав, що “стихії думки в голові освіченої

людини, з одного боку, перебувають у більшому взаємозв'язку, об'єднаніші, тому слово освіченого незрівнянно багатше за змістом від слова неосвіченого, з іншого боку, більше й різноманітніше почленовані, більш розподілені за рядами комплексів, будь-що однорідних. Внаслідок останньої обставини мовець і рівний йому за освітою слухач задовольняється одним натяком на відомий їм ряд думок, натяком, вираженим у слові чи низці слів, які не вичерпують собою властивої низки думок, але тільки вказують на неї” [135, с.72]. Отже, О.Потебня таким чином зумів вловити й накреслити ті закономірності й тенденції розвитку поетичної образності в людському мисленні, які згодом визначили численні стилістичні пошуки в мистецтві слова ХХ сторіччя.

Основним положенням аналогії О.Потебні про слово і поетичний твір є думка про те, що поетичний образ і складний художній твір виникає і живе так, як і образне слово. Усі пізнавальні та естетичні властивості слова, основні його елементи, їхні зв'язки і взаємодії такі самі, як у структурі поетичного твору. “Мова в усьому своєму обсязі і кожне окреме слово відповідає мистецтву, причому не тільки за своїми стихіями, але й за способом їх з'єднання” [153, с.179]. У слові об'єктивуються і закріплюються у свідомості не тільки уявлення, а й всі етапи мислення, в тому числі і пізнавальна трансформація уявлень, елементарних чуттєвих образів та понять. Конкретно пізнавальні величини, поняття у слові органічно з'єднані із “чуттєвим образом”, конкретним уявленням і чуттєвою оцінкою, а тому воно виступає як “орган думки”, засіб спілкування й пізнання. Слово однаковою мірою належить і мовцеві, і слухачеві, а тому значення його полягає не в тому, що воно має певний смисл для мовця, а в тому, що здатне мати смисл взагалі. Смисл взагалі – це, очевидно, певна об'єктивна основа, яка породила слово, котре її означає [74, с.99].

Слово може бути знаряддям розкладу, з одного боку, а з другого – згущення думки, за О.Потебнею, тільки тому, що воно є уявленням, тобто не образом, а образом образу. Якщо образ є актом свідомості, то уявлення є

пізнанням цієї свідомості. Оскільки проста свідомість є діяльністю, але такою, що не створена для нас, а відбувається в нас, зумовлена нашою сутністю, то свідомість свідомості становить або те, що ми називаємо самосвідомістю або те, що кладе їй початок [145, с.152-53].

Словесно-образне мислення учений називав поетичним, розуміючи його як творче, як мислення образами. Воно характерне для народних пісень, прислів'їв, приказок, міфів, літературної творчості. У живописі, скульптурі й музиці мислення також образне, але виявляється не словами, а відповідними кольорами, формами, звуками. Мистецтво, як і слово – не стільки вираження, скільки засіб творення думки.

О.Потебня постійно повторював і розвивав думку про те, що “поезія (мистецтво), як і наука, є тлумаченням дійсності, її переробка для нових більш складних вищих цілей життя” [134, с.67]. Серед цих “вищих цілей” мовознавець на перше місце висував виховну функцію літератури. Він неодноразово нагадував, що “поезія здатна формувати, давати форму мріям юності”. Дослідник з переконанням заявляв: “Щаслива література, яка володіє образами, що здатні давати такі героїчні напрями юності. Щасливі покоління, котрі такими враженнями захищені від нудоти життя. Поезія здатна формувати, давати форму мріям юності” [134, с.81]. Усі ці положення О.Потебні актуальні не тільки для лінгводидактики щодо розвитку образного мовлення, а й для сучасного літературознавства. Отже, вчення О.Потебні, яке поєднувало в собі досягнення лінгвістики, теорії літератури, психології, було вагомим внеском у розвиток мовознавства загалом і лінгводидактики зокрема.

Питання образності мовлення розглядалося й сучасними вченими – лінгвістами, літературознавцями, педагогами. Поняття образності в лінгвістиці значно ширше, ніж таке поняття в літературознавстві. Як відзначає О.Федоров, образ у літературознавчому аспекті виступає в подвійному значенні: “як особлива форма узагальнення художнього сприйняття дійсності і як типове узагальнення зображення людини певної

епохи у творі” [24, с.22-23]. Літературознавчий підхід вирізняє, на думку Н.Гавриш, “розуміння мови як однієї зі сторін зовнішньої матеріальної форми художньо-образної системи твору” [41, с.18]. Саме з таких позицій образи відтворюваної дійсності в літературному творі постають не у зв’язку з мовною системою, а зумовлюються насамперед художнім задумом, який, у свою чергу, втілюється за допомогою мовних засобів.

Лінгвістичний напрям (В.Виноградов, Г.Винокур, І.Гальперин, О.Федоров, З.Франко та ін.) характеризується акцентуванням саме на мовних засобах, що використовуються в тому чи іншому художньому тексті. Образність як лінгвістична категорія визначається насамперед, як: “мовний засіб втілення якогось абстрактного поняття у конкретних предметах, явищах, процесах дійсності, і навпаки, якихось конкретних предметів чи понять в абстрактних чи інших конкретних поняттях” [43, с.81]; “смилова категорія, яка в усному мовленні за допомогою суперсегментних інтонаційно-мелодичних моментів здатна вносити різноступеневі емоційно-естетичні нашарування в експресивно нейтральне повідомлення” [199, с.76]; “здатність передавати загальне через одиничне у вигляді асоціацій, що викликають емоційне сприйняття дійсності” [81, с.25]. У лінгвістичному аспекті образність розглядається передусім як властивість слова і як комунікативна якість мовлення. На думку Н.Гавриш, специфіка лінгвістичного дослідження полягає у тому, що образність виступає як відносно самостійна підсистема лексики, її природа визначається ступенем вираження одного предмета за допомогою іншого [41, с.23]. У лінгвістиці розрізняють потенційну, евідентну (очевидну) та художню образність [41, с.22-23].

Потенційна образність в О.Потебні виступає як чуттєво-образний елемент слова, що перебуває у притаєній позиції та збуджується лише за певних умов. Потенційна образність виявляється безпосередньо не в самому слові, а в поєднанні слів (І.Гальперин, Л.Новиков, Д.Шмельов та ін.). Учені (В.Виноградов, Е.Головін, О.Єфімов та ін.) вбачають в евідентній образності

передусім первинну властивість слів. Художня образність визначається відповідно до уявлення про мову художнього твору як цілісну систему, кожний елемент якої є естетично значущим, образно зумовленим, мотивованим образним змістом цілого (А.Коваль, Д.Шмельов, О.Федоров та ін.).

Вивчення й аналіз літератури дозволили зафіксувати, що питання розвитку образного мовлення розглядається в сучасній лінгводидактиці принаймні дотично таких проблем: розвиток образного мовлення дошкільників (А.Богущ, Н.Гавриш, Т.Мельник, І.Попова, О.Ушакова та ін.), розвиток усного мовлення учнів (Н.Бабич, П.Білоусенко, О.Біляєв, М.Вашуленко, Л.Кулибчук, М.Пентилюк та ін.); вивчення в середній школі стилістики загалом, художнього стилю зокрема (Ю.Арешенков, П.Кордун, І.Лопушинський, В.Мельничайко, М.Пентилюк та ін.); лінгвістика тексту в шкільному курсі української мови, мовний аналіз тексту як складова означеної дисципліни (Л.Валентій, І.Ковалик, М.Крупа, В.Мельничайко, М.Пентилюк та ін.); вивчення лексики та фразеології (М.Коломієць, В.Ужченко, Г.Передрій, Т.Усатенко та ін.); культура мовлення учителів-словесників, учнів (Н.Бабич, О.Біляєв, М.Пентилюк та ін.).

У дисертаційному дослідженні Л.Кулибчук подається визначення терміна “образне мовлення”: “це специфічний, складний процес суб’єктивного відображення фактів, явищ, предметів (їх ознак) навколишньої дійсності у вигляді конкретно-чуттєвих уявлень, асоціативно пов’язаних один з одним, реальних чи створених уявою у свідомості мовця” [89, с.24].

І.Попова вважає, що “образність виступає складовою виразності і виникає за такою схемою: встановлення асоціативних зв’язків між двома предметами чи явищами, перенесення ознак з одного предмета на інший, і як наслідок цього – виникнення нового метафоричного (переносного) значення слова” [132, с.5]. Т.Мельник указує на те, що “образність виступає експонентом виразності на основі переосмислення на асоціативному рівні прямих, переносних і конотативних значень, що створює понаднормативний

метафоризований зміст шляхів використання тропів та стилістичних фігур у мовленні” [102, с.6].

А.Богуш зазначає, що важливими умовами розвитку мовлення дітей старшого дошкільного віку виступає “багатство словника, образність і виразність мовлення, влучне і доречне використання слів і словосполучень як умова самостійної орієнтованої діяльності дитини у сфері мови і мовлення” [109, с.94]. На думку дослідниці, образне, виразне мовлення лежить в основі художньо-мовленнєвої діяльності, яку вона визначає як “діяльність, пов’язану зі сприйманням літературних творів, їхнім виконанням, відтворенням, що супроводжується образним, виразним мовленням, словесною творчістю” [109, с.96].

На думку М.Черкасова, художня образність “є актом суб’єктивного виявлення ціннісно-значущісного відношення об’єкта до суб’єкта (а в широкому розумінні – й до суспільства), оформленого у вигляді словесного виразу (речення)” [198, с.183].

Отже, питання образного мовлення, його розвитку є методичною проблемою, вагомість якої чітко простежується у сучасній лінгводидактичній науці. Погляди О.Потебні на розвиток образності мовлення повинні зайняти чільне місце в обґрунтуванні теоретичних положень сучасної лінгводидактики.

2.3. Місце фольклору в процесі навчання мови

Проблеми слова й образу з понятійними значеннями, внутрішньої та зовнішньої форми, що багаторазово змінювали своє співвідношення, історично розвивались у процесі вживання, були для О.Потебні ключовими. Від них він ішов до оцінки окремих поетичних явищ з особливостями змісту і форми, з виявом співвідношень між поетичною умовністю і дійсністю, і до осмислення усєї історії розвитку мистецтва слова в багатобічних взаємозв’язках мови, фольклору та літератури.

Методологічний підхід О.Потебні до вивчення мови і народної

творчості характеризується окремими елементами діалектики. Діалектичність наукової методології ученого виявляється насамперед у її послідовному історизмі, у прагненні до розкриття об'єкта дослідження в його тривалому історичному розвитку, починаючи з найглибшої давнини. При цьому історичні зміни в мові він розглядав не як простий рух по колу, а як перехід від нижчого стану до вищого, стверджуючи, що в історичних змінах мови є прогрес [153, с.41]. Історичний розвиток О.Потебня трактує як прояв боротьби протилежностей. До певної міри діалектичним, на наш погляд, є неодноразово висвітлюване в його працях розуміння взаємовідношень форми і змісту [153, с.175-179, 190, 373; 135, с.39, 61-63].

Наукові уявлення про слово та образ зародились у мислителя на матеріалі досліджень народно-поетичної творчості. Ще в юні роки він почав збирати і записувати народні пісні, прислів'я, приказки. Саме захоплення фольклором привело О.Потебню на історико-філологічний факультет Харківського університету, визначило його дослідницький інтерес до етнографічних, міфологічних та історичних джерел образів і символів народної поезії, до аналізу етимології слова. Саме дослідження О.Потебнею етнографічних, історичних та міфологічних джерел визначило сутність його культурологічної парадигми щодо проблеми навчання рідної мови, на якій ґрунтується сучасна лінгводидактика.

Інтерес до історії мови, зокрема слова, закономірно привів ученого до давніх етапів їх розвитку. Розвиток людської свідомості на певному – ранньому – ступені проходить через етап міфологічного мислення. Міф О.Потебня розуміє як своєрідний донауковий акт пізнання, пояснення невідомого за допомогою сукупності певних окремих ознак. У міфі перепліталися знання і віра, вигадка і досвід. Міф не існував поза мовою, поза словом, тому сучасна наука, досліджуючи мову, може реконструювати елементи міфологічного мислення. У кожній мові є чимало слів, що виникли багато століть, а подекуди й тисячоліть тому, вони є ровесниками давніх міфів, у них неначе законсервовані уявлення й думки їх творців [67, с.130].

Відкрити у слові первісне, найдавніше значення, звільнивши його від пізніших нашарувань, зрозуміти внутрішню форму слова і через неї проникнути в хід думки давнього носія мови – в цьому, на думку Т.Лукінової, бачив О.Потебня одне з важливіших завдань науки про мову [94, с.55].

Дослідник часто виявляв у міфології, фольклорі реальні сліди праці й побуту народу і не міг не помічати, що розвиток народної думки зароджується на шляхах збагнення дійсності. Враховуючи гіпотези деяких “міфологів” (брати Гримм, В.Маннгардт, М.Мюллер, Ф.Буслаєв, А.Афанасьєв та ін.), О.Потебня намагався визначити сутність давніх слов’янських міфів та поетичних символів за даними мови, що представлялись йому і точніше, і доказовіше будь-яких умоглядних домислів. Саме цей філологічний принцип ліг в основу його магістерської дисертації “Про деякі символи у слов’янській народній поезії” (1860) і був пізніше розвинений та поглиблений у його докторській дисертації “Про міфічне значення деяких обрядів та вірувань” (1865). Ці праці (особливо остання) показували, що християнство було прийнято народом спочатку лише із зовнішнього, “формального” боку, що сутність міфів і вірувань у слов’ян довгий час залишається язичницькою, а християнські свята – це трансформація давніх язичницьких обрядів із розвиненою міфологією, що не поступається за змістом багатству міфології інших народів [146, с.162-163]. Ці уявлення складалися, жили, змінювалися тисячоліттями. У них відбилися і досвід багатьох поколінь, набутий, по суті, з тих часів, коли людина почала усвідомлювати себе, і наївні забобони. Навколишня природа, землеробська культура, досвід землероба, пастуха, господарки – “пояснюючі запаси думки” [146, с.186], а тому нелегко, подекуди й неможливо забути віру, яка відбиває безпосередньо ці субстанції, та з роками, як кажуть, уходить у плоть і кров українського народу. Тривале співіснування старих вірувань з новою ідеологією є характерною рисою історії людського суспільства взагалі.

Ще одна причина, яка зумовлює співіснування християнської та

язичницької духовності, полягає, на думку О.Потебні, в тому, що християнство не в змозі було перемогти язичницьку фразеологію, міфічну мову, суть якої в уособленні неживого, персоніфікації стихії природи. Сама міфічна мова, фіксуючи злиття людини з природою, діє як архетип, що значно подовжує шлях до Христа. Мова репрезентує, а за сприятливих соціокультурних обставин і продукує у психічному житті особи язичницьке світовідчуття. Тому одним із джерел вивчення язичництва є мова [146, с.202; 151, с. 312]. З другого боку, врахування “язичницьких мотивів”, встановлюваних за даними історії, фольклору, етнографії і т.ін., проливає світло на походження і найдавнішу семантику багатьох слів.

Основну увагу приділяв О.Потебня питанням народної стилістики. Особливо приваблювала його символіка слов'янських народних пісень. Розглядаючи образи-символи народних пісень, дослідник виходив з розуміння поетичної творчості як активного процесу. О.Потебня поставив питання про взаємовплив різних жанрів народної творчості. Його головним чином цікавили проблеми спільності мови і стилю у творах різних жанрів. Для доведення висунутих тверджень мовознавець звертався до етнографічних та історичних джерел, наголошуючи на тому, що “народна пісня становить матеріал для мовознавства, етнографії, історії, психології, та ін.” [146, с.79].

З проблемою символіки народної пісні О.Потебня пов'язував питання про походження і функції постійних епітетів. Для нього постійний епітет – один із способів відновлення справжнього змісту слова шляхом зіставлення цього слова з іншим, що “виключає з думки відоме значення” [146, с.126]. У вченні О.Потебні про епітет цінна насамперед думка про те, що мовні засоби зображення ґрунтуються на загальних рисах. На думку дослідника, історія епітета відображає діалектику розвитку мовлення, а це важлива теза для лінгводидактики [67, с.132].

Сучасна етимологія, досягнувши значних успіхів у формально-фонетичному та морфологічно-словотвірному плані, серйозну увагу приділяє

семантичній сфері і, що найголовніше, сфері екстралінгвістичній, історії слова поза мовою, історії того явища, до якого належало слово, яке позначалося цим словом. Саме цей бік слова завжди цікавив О.Потебню. Увага до екстралінгвістичних фактів, до історії культури, сфери, в якій існувало слово, до обряду та обрядової реальності, обрядових дій та предметів – була сильним аргументом наукового методу О.Потебні, що виробляла в ньому глибоку інтуїцію.

Подальший розвиток етнографічної науки підкріпив положення О.Потебні, а факти виявилися зовсім не одиничними і широко розповсюджуваними.

Мова, язичницькі поняття, залишаючись незмінними за формою, були мінливими, плинними за змістом. Тому прищепити українцям чужу ідею було важче там, де вона найменше відповідала звичній народній “термінології”. Отже, основу сучасного духовного життя людини становлять дохристиянські і християнські поняття, а не ті, що деформовані технічною цивілізацією або якоюсь іншою чужомовною структурою. Знання мовної основи християнської віри дозволяє належним чином зрозуміти теперішню духовну культуру нашого народу. До того ж правильне, точне сприймання літературно-художніх образів та символів, які склалися на підґрунті стародавніх слов'янських вірувань, дає можливість адекватно сприймати себе, своєрідність української вдачі та світу, що оточує нас.

Отже, як не може бути народу без власної поезії, так не може він існувати і без своєї філософії життя, роль якої в українців виконувала язичницька міфологія. Саме ця самобутня релігія втілила властивості української природи, культури та соціопсихічного стану душі українців. Ці особливості необхідно враховувати в навчально-виховному процесі сучасних освітніх закладів. Адже нігілізм стосовно своїх духовних витоків, зокрема міфологічних вірувань, обертається для народу завжди втратою волі й незалежності. Проте язичництво – це не тільки світогляд, не тільки вірування. Це й визначені ними обряди, звичаї, ритуали, заборони, що

регламентували все життя давньої родини, супроводжували її і при переломних, найважливіших подіях (народження, весілля, похорон), і в повсякденному побуті [67, с.133]. Отже, язичництво було водночас тією основою, на якій зростало, набуваючи з часом самостійної естетичної цінності, народне мистецтво – ті самі співи й танці, народний живопис і народна скульптура, архітектура, різьблення по дереву, візерунки вишиванок і мережив тощо. Не випадково акад. Б.Рибаков, один із кращих знавців слов'янського язичництва, писав: “Вивчення язичництва – це не тільки заглиблення у давнину, а й шлях до розуміння культури народу” [173, с.606].

Найдавніший світоглядний бік язичництва можна, очевидно, до певної міри ототожнити з міфологічною свідомістю, яка так цікавила О.Потебню. Міфологічне мислення відрізняється від інших форм мислення тим, що в ньому не відбулось відокремлення образу предмета від самого предмета, об'єктивного від суб'єктивного, внутрішнього від зовнішнього. “Міфологія, – зауважує дослідник, – є історія міфологічного світоспоглядання, у чому б воно не виявилось: у слові й сказанні чи в матеріальній пам'ятці, звичаї, обряді” [146, с.189].

Міф для вченого, на думку Ю.Вільчинського, – це насамперед особливе слово. Створення нового міфу полягає у творенні нового слова. Народження міфу відбувається у результаті подвійної процедури мислення: спочатку земні предмети і явища послужили відповіддю на питання про небесний устрій, і лише згодом виникає питання про самі небесні об'єкти. Відповіддю на нього постає уявлення про небесний світ [37, с.45].

У своїх наукових дослідженнях О.Потебня зазначає: “Міфологія є тільки фаза, причому неминуча, в розвитку мови” [141, с.250]. Цей стан мови “можна по правді назвати дитячою хворобою, яку рано чи пізно повинен подолати найміцніший організм... Це мова у стані самозабуття... Міфологія неминуча: доконечність міститься у самій мові, якщо в мові ми визнаємо форму думки. Словом, міфологія є тінь, яка падає від мови на думку, тінь, яка не зникає доти, доки мова не зрівняється цілком з думкою, чого ніколи не

може статися” [141, с.250-251]; “Міфологія у вищому смислі слова є влада мови над думкою в найрізноманітніших сферах духовної діяльності” [141, с.252].

Теорію міфу О.О.Потебні Ю.Вільчинський вважає частиною загальної концепції мови і мислення, як на нашу думку, то слушно додати ще й розвиток мовлення. Міф – вихідний пункт, початок усієї подальшої еволюції духовності: міф – поезія – проза (наука). Тому в широкому розумінні міф цілковито належить поезії і, як будь-який поетичний твір, є певною мірою відповіддю на відоме запитання думки, є також додатком до раніше пізнаного. Отже, міф складається з образу і значення, зв’язок між якими не доводиться, а сприймається на віру. У міфі образ та значення нетотожні, існує інакомовність образу, який суб’єктом не усвідомлюється, бо сам цілком переноситься в значення. Первісно міф є словесним твором, тобто за часом він завжди передує живописному або пластичному зображенню міфологічного образу [153, с.432].

Контекст художньої мови і слово в ньому завжди співвідносяться у мовознавця із станом загальнонародної мови, завжди розуміються у найтісніших зв’язках з історичними процесами її розвитку. І це не тільки в оцінці поетичного слова, але й взагалі в оцінці всієї поетичної діяльності в цілому. По суті, О.Потебня філологічно обґрунтував та поглибив висунуті ще романтиками й широко підхоплені В.Белінським думки про те, що фольклор і загальнонародна мова – ґрунт, на якому зростає національна література й національна культура.

Аналіз творів О.Потебні “Думка і мова”, “Про націоналізм”, “Пояснення малоросійських та споріднених пісень”, “Мова і народність” та інших показує, що основним теоретичним положенням педагогічної і лінгводидактичної концепції видатного вченого є принцип народності виховання, який дослідник розтлумачує через розуміння мови як компонента культури, духовного життя народу.

В історії педагогіки найвиразніше ідею народності виховання

сформулювали К.Ушинський (“Рідне слово”, “Про народність у громадському вихованні”) та О.Духнович (“Народна педагогія в пользу училищ і учителів сільських”). Для науковців принцип народності – основне базове положення в теорії освіти. Виходячи з нього школа й виховання можуть і повинні будуватися лише у повній відповідності з особливостями і потребами рідної країни, її народу. Тому корифеї вітчизняної педагогіки вимагали створення школи, яка була б доступна народові і відтворювала його інтереси.

Для О.Потебні поняття народність визначається мовою, традиція народу міститься “переважно в мові”. Це твердження є основою поглядів мовознавця на народність і народ і виявляється у різних його працях. Дослідник розкрив генезу й етимологію, глибокі внутрішні аспекти ідеї народності виховання, пов’язавши її з мовою, яка є найважливішим засобом “перетворення початкових домовних елементів думки” [145, с.163]. Народність є тим, чим один народ відрізняється від іншого [72, с.51]. О.Потебня називає єдиною правильною прикметою, за якою вирізняється народ і водночас єдиною, нічим не замінною умовою існування народу – єдність мови [145, с.187].

О.Потебня критикував не тільки чужомовну школу, а й будь-яку освіту, що ґрунтується на багатомовності. Дослідник переконував, що не чужих мов треба навчати дитину, а “вчити її розуму, вибравши для цього один інструмент – мову матері” [120, с.138]. Звичай змушувати дітей вивчати одразу кілька мов, заведений у дворянських колах того часу, за переконанням мовознавця, – традиція шкідлива, бо “інакше із такого виховання не виходила б така величезна кількість дурнів”. Далі він пише про українців: “Країни, де зв’язок єдності мови розірваний, як Малоросія, певним чином самі приречені на загибель і принесуть загибель іншим. Це велике море горя” [120, с.140]. Думки вченого щодо співвідношення мов у процесі їх вивчення, тобто погляд на проблему “одна мова – багатомовність” є надзвичайно актуальними в багатомовній Україні. Вони можуть слугувати одним із

теоретичних положень у концептуальних і методичних матеріалах щодо вікового періоду навчання дітей іноземних мов.

Погляд на мову і фольклор як на життєзабезпечуючі чинники культурного розвитку людини, народу, нації все більше стверджувались у філологічній науці ХІХ століття. Визначні філологи – вчителі, попередники та сучасники О.Потебні найтіснішим способом пов'язували процеси розвитку мовлення з процесами формування народної самосвідомості.

І.Срезневський був одним з тих, хто зрозумів можливість історизму в підході до мови і використав у вивченні слов'янських мов порівняльно-історичні принципи. Праці І.Срезневського та особливо його думки про необхідність вивчення історії мови за допомогою зіставлень кількох споріднених мов “у давнину і сучасному їх стані” [178] підказували О.Потебні окремі принципи методики наукових досліджень у галузі історичної граматики. Він усе більше займався порівняльним аналізом стану граматичних категорій у слов'янських мовах на різних етапах їх розвитку, вдосконалювався у знанні цих мов, вивчав санскрит, знання якого в ті часи вважалося необхідним для кожного філолога, що хотів вести серйозні дослідження.

Напрямок наукових інтересів О.Потебні – намагання докладно розглянути народну поезію, зрозуміти сутність її відношення до мови, до мислення, до духовного розвитку народу – спочатку дуже тісно зближувався із колом лінгвістичних та фольклористичних досліджень Ф.Буслаєва, який, як і І.Срезневський, розвивав на матеріалі слов'янських мов ідеї порівняльно-історичного мовознавства, стверджував, що зрозуміти сучасний стан мови без вивчення його історії, без порівняння його з історією інших мов неможливо. Критика схоластики і метафізики в суто логічному тлумаченні явищ мови, заклики бачити причинно-наслідкові зв'язки в мові, в різних видах мовленнєвої діяльності – все це у працях Ф.Буслаєва викликало у О.Потебні живий інтерес і співчуття.

Дослідник уважав, що фольклорна поетика – явище по-своєму вельми

динамічне й рухливе попри стійкість її деталей і форм. Ця поетика зазнає безперервної та істотної обробки, включаючись до літературних творів різних епох. Ще у своїх нотатках про “Одиссею” він не лише приєднується до думки тих, хто бачив в основі цього твору фольклорні джерела, а й висловлює важливі міркування про те, що різноманітні елементи фольклорної поезики “асимілюються” єдиним планом літературного твору в художнє ціле, набувають якісно нових образотворчих можливостей вже на тому рівні світосприйняття, що властивий письменнику, який їх використав. За О.Потебнею, поетичні метафори, що виникли в найдавніші часи на фольклорному ґрунті, можуть органічно входити до мови найрозвиненішої літератури. Уся річ в тому, яка вихідна позиція автора стосовно таких метафор, який у нього розумовий обрій: “І ми, як і древня людина, можемо назвати дрібні, білі хмари баранцями, але для нас це лише порівняння”. І пояснюючи далі свою думку, мовознавець жартома зауважує: “Найбільш достойний сучасний розум, що займається тепер хімічними аналізами, статистичними висновками тощо, назвав би і вважав би хмару коровою, якби про хмару й корову мав стільки відомостей, скільки древній Арієць” [134, с.393].

О.Потебня почав перекладати “Одиссею” українською мовою, широко залучаючи до цього народно-поетичні образи. Смерть не дала завершити цю величезну працю. Але й те, що встиг зробити науковець, дуже переконливо підтверджує його думки про широкі можливості розвитку і збагачення фольклорної основи в літературі.

Через усі нотатки й статті О.Потебні про фольклор проходить думка, що зміст його анітрохи не вичерпується тими творами, які стали відомі інтелігенції у записках фольклористів. Він уважав, що найбільша частина фольклору жила й живе у свідомості народу поза всілякими записами й часто-густо безпосередньо з народної мови, з народного життя потрапляє до літератури [67, с.135]. Дослідник неодноразово підкреслював, що записи фольклористів – лише “окремі точки руху, яких не досить для визначення

проміжного шляху”. Щоб побачити увесь шлях, потрібно вивчати історію мови, бо “нормальне зростання мови є непомітна зміна, подібно до зміни образів народної поезії” [134, с.146]. У зв’язку з цим заслуговує на увагу така методична порада педагогам у школі і вищому навчальному закладі, як збирання учнями й студентами місцевого фольклору, а також народних переказів про письменників, літературні події. Зіставляючи фольклорні варіанти творів, легко підвести учнів до усвідомлення колективності народної поезії, розуміння того, що фольклор – це “жива творчість народу, а твори безіменних поетів з бігом часу зазнають колективного шліфування” [127, с.372].

Досить часто, висвітлюючи роль фольклору в сучасній літературі, мають на увазі здебільшого фольклор минулого і ніби забувають про те, що в мові народу живе безліч фольклорних образів, які цілком злободенні й виражають світогляд сучасної людини. Про безперервний розвиток фольклору свідчить хоча б дуже активне життя таких його сучасних жанрів, як крилате слово, прислів’я, приказка, частівка тощо. У цих жанрах одначе широко зустрічається традиційна фольклорна поетика, відомі поетичні “ходи” якої оновлені й підкорені новим функціям. У казці закладено величезний естетичний потенціал, який виявляється в яскравому, романтичному зображенні казкового світу, ідеалізації позитивних героїв, обов’язковому щасливому кінці, в захопленості, що поєднується із повчальністю. Багата, колоритна мова казок зачаровує слухача “образністю рідного слова, красою співучої української мови” [28, с.88]. У сферу казки, зазначає О.Потебня, в народній поезії віднесена думка про торжество правди над кривдою, тим часом як протилежна думка про те, що “кривда правду переспорила”, багаторазово повторюється у прислів’ях, піснях, переказах [156, с.175].

Прислів’ями називають короткі, влучні, глибокі за силою думки народні вислови та судження про життєві явища, що вирізняються простотою та стислістю, логічною закінченістю, образною виразністю. На думку

О.Потебні, ці “відносно невеликі розумові величини кожний раз є заміниками тих мас думок, з яких вони виникли і які навколо них групувалися” [156, с.98]. Художня цінність прислів’їв – у їх яскравій виразності, різноманітності художніх засобів, особливій ритмічній організованості. У цих поетичних мініатюрах багато поезії та змісту. До прислів’їв у народному мовленні близькі приказки, основне призначення яких – надавати розмовному мовленню барвистості, емоційної виразності, образності. О.Потебня вважав приказку елементом прислів’я, що “частково походить від прислів’я... як залишок, згущення” [156, с.100].

Яскравою за образним змістом та формою є загадка. Мову загадок, як і мову всіх фольклорних жанрів, вирізняє точність, барвистість, виразність. Для загадок характерний високий ступінь метафоричності, ритмічна пропорційність, гіперболізація зображення завдяки виділенню, укрупненню окремих ознак і якостей, одуховленню, уособленню неживого світу, яке надає загадці особливої поетичності.

До малих фольклорних жанрів, крім цих, належать потішки, заклички, дражнилки, колісанки, забавлянки, жарти, ігри з текстами, скоромовки. Їх художня форма поєднується з глибокою узагальнювальною думкою це має можливість використовувати фольклорні жанри як важливий засіб виховання мовленнєвої культури дітей. Усі означені жанри фольклору є доступними і зрозумілими всім учням від дошкілля до вищої школи.

Звичайно, межі між “давніми” й “новими” фольклорними образами у творчій свідомості людини наших днів, у літературних явищах далеко не такі непереступні, як інколи здається тим, хто не враховує здатності фольклорної поезики до безперервного оновлення. Навіть найстародавніші джерела фольклорної поезики можуть проникати до сучасної літератури не лише із записаних колись зразків народної творчості, а й набагато інтенсивніше вливатись у неї через мову, через живий струмінь сучасного фольклору. Про фольклор, мабуть, цілком можна сказати те саме, що О.Потебня колись писав про мову: “Народ, поки живий, безперервно переробляє мову,

приспосовуючи її до змінних потреб своєї думки” [153, с.302].

Фундаментально досліджуючи історію мови та народної поезії, мовознавець показав, як багато фольклорних образів продовжує жити в мові навіть тоді, коли їх походження зовсім забуте. Ставлення до сучасної літературної мови як до носія і невичерпного джерела фольклорної поетики могло б багато дати для вивчення фольклору в українській та російській літературі. Цілком зрозуміло, що це можливо лише за умови обов'язкової уваги до витоків сучасної художньої мови, до сучасної народно-поетичної творчості, що активно живе.

Свою статтю “Цивілізація і народна поезія” О.О.Потебня починає з категоричного твердження: “Положення, що цивілізація і народна поезія несумісні, – помилкове”. Далі він каже про тісні зв'язки між фольклором і літературою, показує, як поруч зі старими, традиційними образами фольклору, виникають і нові, як ці процеси пов'язані з розвитком літератури.

У прикінцевому висновку зазначено, що користування літературою “можливе лише настільки, наскільки вона оживлюється і доповнюється усним переказом. Але, у свою чергу, і писемність, і літературний переказ може жити усну поезію” [137, с.136].

Сучасники О.Потебні, його учні згадують, що він ставився з повагою до всіх народів, вважав, що кожному народу мають бути створені всі можливості для розвитку власної національної культури [118]. У своїх філологічних працях мовознавець твердив, що мова кожного народу глибоко виражає його національну самобутність, і що це причина труднощів художнього перекладу на інші мови. Уміння зрозуміти й високо оцінити самобутні елементи у фольклорі кожного народу ніколи не заважало О.Потебні розуміти важливе значення фольклору як ґрунту для міжнародних культурних зв'язків. Досліджуючи розвиток філологічної науки у другій половині XIX століття, він зазначав: “Ніколи не усвідомлювалась та надзвичайна складність взаємин поетичних творів різних, часто дуже віддалених народів” [138, с.534].

Отже, у питанні про стосунки між різними народами О.Потебня займав виразно інтернаціоналістську позицію, вважаючи, що кожний народ має однакове право на самостійний розвиток і вносить свою частку в загальний розвиток людства, що обмін культурними цінностями між різними народами веде не до втрати національної самобутності окремого народу, а до збагачення і подальшого розвитку національних культур. “Для існування людини, – писав О.Потебня, – потрібні інші люди; для народності – інші народності. Послідовний націоналізм є інтернаціоналізм” [153, с.229].

У першій половині ХХ століття ідеї О.Потебні щодо зв'язку особливостей різних мов з етнопсихологічними та соціокультурними особливостями окремих народів були розвинуті у працях багатьох мислителів, які працювали на стику філософії та мовознавства, зокрема М.Трубецького і Г.Шпета. А погляд на міфологію, фольклор та літературу як похідні (стосовно мови) моделюючі системи через сто років одержав нове життя у тартуській школі Ю.Лотмана.

О.Потебня критично сприймав намагання “міфологів” систематизувати явища фольклору на основі романтичних “допущень” та ілюзій, які дуже помітні, наприклад, і в “грозівій”, і в “солярній”, і в “рослинно-зоологічній” теоріях міфу. Хоча раннього О.Потебню багато хто відносив до міфологічної школи у фольклористиці (А.Архангельський, М.Сумцов, Ю.Соколов та ін.), пізніше була звернута увага на серйозні розбіжності між О.О.Потебнею і “міфологами”, зазначено, що “міфологізм О.Потебні був особливого роду, значно відрізнявся від інших представників школи... Його цікавила не реконструкція міфу, а доля народної думки, її послідовний шлях розвитку, її історія” [1, с.206].

Пізніше, визначаючи смисл своїх філологічних досліджень, О.Потебня зазначить, що вони проникнуті прагненням зрозуміти, звідки й куди йде людство у своєму духовному розвитку [136, с.503]. Вирішити це завдання можливо було лише на основі широкого філософського та історичного світогляду.

Завдання мовної освіти на сучасному етапі передбачають зосереджувати увагу на принципі гуманізації, який полягає у визнанні людини найвищою соціальною цінністю і передбачає створювати сприятливі умови для становлення всебічно розвиненої і духовно багатой особистості. Провідним напрямом гуманізації є відродження національної культури (в тому числі мовної), що створює ґрунт для виховання справжніх людських почуттів, щирого патріотизму, міжкультурного взаєморозуміння, культури міжнародного спілкування [29, с.30-33]. Принцип народності у вивченні мови покликаний виховувати в дитини любов до слова через народний фольклор, поезику, прилучення до народної мудрості [71, с.125].

Усна народна творчість – це вид мистецтва, який супроводжує людину з перших років її життя. І на цій першій сходинці, в дошкільному віці, коли закладається фундамент особистості, формується психіка, уявлення дитини про довкілля, інтенсивно розвивається мовлення, значення літератури та фольклору, його малих жанрів важко переоцінити. На думку Н.Гавриш, вони є найважливішим джерелом розвитку дитячого мовлення, могутнім чинником виховання й освіти [42, с.6]. У фольклорі довкілля відтворене із особливою любов'ю, тому для дитини народні прикмети, загадки, повір'я – перлини мудрості, зразки високої моралі та благородства. Вони доступні за змістом і формою, легко сприймаються й швидко засвоюються. Саме через них малята чи не вперше дізнаються про природу, побут свого народу, його культуру й традиції. У повсякденному житті і в процесі роботи з художньою літературою вихователь постійно використовує малі фольклорні жанри: прислів'я, приказки, примовляння, загадки. Н.Гавриш пропонує цілеспрямовано проводити роботу та збагачення мовлення дітей малими фольклорними формами. Найголовнішим завданням на занятті дослідниця вважає ознайомлення дітей з окремими фольклорними жанрами, формування уявлень про їх історію, призначення, елементарний аналіз засобів художньої виразності, характерних саме для цих жанрів. Поступово дітей підводять до спільного з педагогом складання (за зразком) загадок, швидкомовок,

забавлянок, колискових, лічилок тощо [42, с.30].

Усвідомлення високого призначення творів мистецтва слова для виховання молодого покоління традиційне для вчених, педагогів, письменників усіх часів. Неперевершено про це писав К.Ушинський: “Не умовних звуків лише вчиться дитина, вивчаючи рідну мову, але п’є духовне життя й силу з рідних грудей рідного слова” [193, с.111]. З народних джерел, за словами К.Ушинського, “лється дивна народна пісня, з якої черпають своє натхнення і поет, і художник, і музикант: чується влучне, глибоке слово, в яке з допомогою науки і дуже розвиненої думки вдумується філолог і філософ і приходять у захват від глибини й істини цього слова...” [193, с.109]. Такій характеристиці повною мірою відповідають приказки та прислів’я, крилаті вирази і т.ін. Вони надають мовленню виразності, колоритності, образності. Педагог зазначає, що вивчаючи усну народну творчість, дитина засвоює і рідну мову “легко й без великих зусиль, вона засвоює не лише слова, сполучення їх та видозміни, а й безліч понять, поглядів на речі, велику кількість думок, почуттів, художніх образів, логіку й філософію мови, – і засвоює легко й швидко... Такий є цей великий народний педагог – рідне слово” [193, с.329-330].

Фольклорним творам як засобу навчання мови віддавав перевагу й І.Срезневський. На його погляд, народні думи та пісні, що увійшли до збірки “Запорізька старовина” – це твори, в яких яскраво відбивається мелодика народної поезики, а звідси і мови, саме тому вони сприяють розвитку мовлення в дітей [177, с.108].

Питання щодо використання фольклору в навчанні мови розглядалися й сучасними науковцями (А.Богущ, Н.Лисенко, М.Стельмахович та ін.). Так А.Богущ і Н.Лисенко упродовж дошкільного віку радять використовувати у спілкуванні з дітьми малі фольклорні жанри – прислів’я, приказки, примовки, зазначаючи, що вихователю дошкільного закладу слід домагатися, “щоб ці народні перлини стали надбанням дитячого активного словника” [28, с.14]. Учені наголошують на тому, що використовувати твори фольклору треба вже

з перших днів життя дитини, коли вона лежить у колисці і чує ніжні мелодії колисанки, що наспівує їй мати [28, с.9]. А.Богуш вважає усну народну творчість одним із джерел художнього читання і розповідання дітям: це “найбільш широковживане джерело виховання, навчання і розважання дітей” [109, с.105].

М.Стельмахович зазначає, що дитина ознайомлюється з усною народною творчістю, засвоюючи “материнську мову”. Фольклор, – наголошує науковець, – “це не тільки засіб розвитку мовлення, а й активний поширювач знань і історії народу” [179, с.228]. Найціннішим засобом у мовленнєвому розвитку дитини дослідник вважає дитячий фольклор, який, на його думку, “має не тільки високу педагогічну ефективність, а й значно прискорює мовний розвиток дитини” [179, с.247].

Важливо показати малюкам виразну форму фольклору, його яскравість, точність, влучність; навчити дітей виділяти в тексті засоби художньої виразності: епітети, порівняння, іронію, зіставлення та навчити доцільно використовувати їх у власних висловлюваннях. На думку Н.Дзюбишиної-Мельник, діти, “виховані на фольклорі, як правило, чутливіші до художньо-образного слова... розвиток дитини поза фольклором тільки у межах побутового спілкування... гальмує розвиток духовного начала, містить небезпеку закріплення підсвідомої орієнтації вже змалку переважно на задоволенні утилітарних потреб” [49, с.6].

На думку А.Богуш і Н.Лисенко, висока художність малих жанрів фольклору, зокрема колискових пісень, забавлянок, утішок “не може не залишити слід у душі дитини і, часом, стає фундаментом для подальших естетичних уподобань людини” [28, с.68].

Аналіз фольклорних текстів, зроблений О.Трифоновною, засвідчив, що за художньо-лінгвістичними рисами, які притаманні фольклорним творам, та за педагогічно функціональною спрямованістю вони можуть слугувати ефективним засобом розвитку звукової культури мовлення дітей середнього дошкільного віку [186]. Дослідниця вважає, що використання дитячого

фольклору посідає провідне місце у процесі виховання мовленнєвої особистості дошкільника, оскільки “вивчення та промовляння фольклорних жанрів сприяє збагаченню й уточненню активного словника дитини, дотриманню літературних норм рідної мови, культури мовлення, засвоєнню граматичних, лексичних категорій мови, інтонаційних засобів виразності, оволодінню чіткою та правильною звуковимовою” [198, с.113].

Українська народна казка як засіб розвитку зв’язного монологічного мовлення у російськомовних дітей дошкільного віку була предметом дослідження Л.Фесенко. У процесі дослідження було встановлено, що українські народні казки виступають ефективним засобом розвитку мовлення, якщо в доборі казок дотримуватися вимог щодо доступності та емоційної насиченості змісту казок (виразність, цільність казкових образів, захоплюючий сюжет, динамізм у зображенні подій, простота стосунків між персонажами, точність, лаконічність, експресивність мови) та доступності лексико-граматичних засобів текстів казок (наявність загальноживаної лексики та простих синтаксичних структур, незначна кількість нееквівалентної української лексики, велика кількість повторів, діалогів, реплік, прямої мови) [195].

У змісті українських казок, уважають учені, приходить до дитини образне слово: “Реальне й вигадане напрочуд гармонійно поєднується в казці, задаровуючи малюка на все життя красою та образністю народного слова, сповненого мудрості, добра й оптимізму” [28, с.14].

У казці закладено величезний естетичний потенціал, який виявляється в яскравому, романтичному зображенні казкового світу, ідеалізації позитивних героїв, обов’язковому щасливому кінці, у захопленості, яка поєднується із повчальністю. Багата, колоритна мова казок зачаровує слухача, викликає у нього яскраві образи, збуджує його уяву. Дивовижна властивість казки і її виховного впливу полягає, на думку В.Пабат, у тому, що дитина заворожується різноманітними відтінками почуттів, уважно прислуховуючись до знайомих слів та відкриваючи в них щось нове. Через

призму казки дитина опановує набутий поколіннями почуттєвий досвід, співчуваючи горю, радіючи перемозі казкових героїв, відчуваючи і починаючи любити добро та красу [124, с.14].

Отже, розвиваючи вчення О.Потебні, науковці відводять фольклору значне місце у розвитку і навчанні рідної мови. Крім того, виховне, пізнавальне, естетичне значення усної народної творчості є величезним, бо вона збагачує знання людини про дійсність, впливає на особистість, розвиває вміння тонко відчувати форму та ритм рідної мови. Це необхідна сходинка залучення до багатства національної культури та надбання культури інших народів. Український фольклор висвітлює найцікавіші аспекти з життя народу, показує глибоку значимість, істинну людську сутність повсякденної дійсності, яку народ спостерігав, оцінював, узагальнював і передавав із покоління у покоління в усних народних творах. І дитина вчиться не просто слухати, а й зіставляти почуте зі своїми діями, вчинками, думками, настроями, милуватись поетикою витвору народного мистецтва.

Реформування освіти, започатковане Державною національною програмою “Освіта” (Україна ХХІ століття) і закладене в Національній доктрині розвитку освіти України у ХХІ столітті, передбачає формування інтелектуального та культурного потенціалу як найвищої цінності нації, розвиток гуманітарного мислення, збереження, поширення та засвоєння духовних набутоків, зокрема фольклору – однієї з форм суспільної свідомості, узагальнення життєвого досвіду, вияву колективного світогляду й естетичного відношення до дійсності. Щоб побудувати новий світ, нове суспільство, потрібно знати минуле, традиції, культуру свого народу, зокрема його усну народну творчість.

Отже, думка О.Потебні про те, що в мові містяться традиції народу і фольклор є могутнім засобом національного виховання, плідна і завжди буде зберігати свою актуальність. Як тільки дитина опановує мову, вона прилучається до цих традицій. Засвоюючи рідну мову, дитина з віком набуває рис свого оточення. “Випадки повної денационалізації можуть бути

тільки в житті певних особистостей, які, ще не говорячи, були перенесені в середовище іншого народу. У таких випадках життя предків такої особистості вноситься в її власний розвиток лише у вигляді фізіологічних слідів і задатків душевного життя. Щодо цілих народностей, які обов'язково складаються з осіб різного віку, такі випадки неможливі” [153, с.274]. Тому виховання особистості розпочинається із засвоєння дітьми духовних надбань рідного народу, насамперед рідної мови, усної народної творчості, звичаїв і традицій рідного народу. У міру розумового розвитку в її мисленні починають виявлятися риси національної психічної будови.

Висновки з другого розділу

Вагомим внеском у реалізацію завдань мовної освіти можуть стати лінгводидактичні й педагогічні погляди О.Потебні, які сконцентровані головним чином навколо розробки питань лінгвістики, етнографії і літературознавства. У багатьох його працях розсіяні самобутні і надзвичайно глибокі філософські, естетичні і психологічні ідеї про пізнавальну функцію мистецтва, структуру художнього образу, про зміст і форму, про окремі категорії естетики, з проблем психології творчості та інші важливі проблеми естетичного засвоєння дійсності.

Естетичні погляди О.Потебні, його культурологічний концепт, будуть корисними у реалізації теоретичних положень лінгводидактики, оскільки сучасні наукові дослідження у гуманітарній сфері орієнтовані на поглиблення інтеграції мовознавчих аспектів із філософією, психологією, соціологією, соціальною історією, культурологією, на виявлення й розкриття механізмів, умов та процесів діяльності мови у зв'язку з мисленням і реальністю, розглядають мову як унікальну людську здатність, засіб спілкування та відображення світу.

Аналіз філологічної спадщини О.Потебні засвідчує, що проблема специфіки мистецтва розглядається ним у контексті загальних

закономірностей розвитку мислення і мови. Вихідним положенням естетичної концепції вченого є погляд на мистецтво як на форму пізнання і виховання людини, думка про те, що поетичний образ і складний художній твір виникає і живе так, як і образне слово. Мистецтво, як одна з форм пізнання, виступає необхідною складовою частиною теоретичної діяльності людини, спрямованої на вивчення природи, суспільства, що передбачає у кінцевому результаті їх зміну.

Культура кожного народу закована в його мові. Своєрідність і неповторність національної культури забезпечується специфікою й багатством національної мови. Розвиток рідного мовлення та навчання мови слід пов'язувати з ознайомленням дітей із національною культурою.

Важливе місце в оволодінні мовою посідає принцип емоційності. Успішне формування особистості потребує розвитку її емоційної сфери – небайдужості до переживань іншої людини, її почуттів, здатності до співпереживання. Додержання принципу емоційності дає змогу здійснювати мовленнєвий розвиток дитини на основі єдності душі, серця й розуму.

На основних положеннях естетичної концепції О.Потебні ґрунтуються сучасні дослідження образності мовлення. Особливо значущим для розуміння феномена “образне мовлення” є вчення О. Потебні про “внутрішню форму”. Внутрішня форма слова проявляється у художньому контексті, де актуалізується універсальна здатність слова створювати образи та виражати поняття.

Основним теоретичним положенням педагогічної і філологічної концепції О.Потебні є принцип народності, який покликаний виховувати в дитини любов до слова через народний фольклор, поезику, прилучення до народної мудрості, адже виховання особистості розпочинається із засвоєння дітьми духовних надбань рідного народу, насамперед рідної мови, усної народної творчості, звичаїв і традицій рідного народу. Думка О.Потебні про те, що в мові містяться традиції народу і фольклор є могутнім засобом національного виховання, плідна і завжди буде зберігати свою актуальність

Праці вченого синтетичні, в них є відкриття, що належать філології у цілому і лінгводидактиці зокрема, а саме: ідея про мовну діяльність людини як про творче пізнання світу та про споконвічну “художність” цього процесу, думка про принциповий історизм процесу мислення та про його безперервність.

Матеріали цього розділу відображено у таких публікаціях:

1. Кардаш І.М. Естетичне й етичне в навчанні мови (за концепцією О.О.Потебні) / І.М.Кардаш // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського: Зб. наук. пр. – Одеса, 2004. – № 3-4. – С.122-130.

2. Кардаш І.М. Використання фольклору в навчанні мови (за концепцією О.О.Потебні) / І.М.Кардаш // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського: Зб. наук. пр. – Одеса, 2004. – № 3-4. – С.130-138.

3. Кардаш І.М. Образне мовлення в педагогічній спадщині О.Потебні / І.М.Кардаш // Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”: Науково-теоретичний зб.: Педагогіка, психологія, філософія, філологія. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 14.– С.96-100.

4. Кардаш І.М. Значення спадщини О.О.Потебні у лінгводидактичній підготовці майбутніх учителів // Нові технології навчання: наук.-метод. зб.: Спеціальний випуск: Матеріали всеукр. наук.-практ. конф. [“Модернізація вищої освіти України: історія, досвід, перспективи”], (9-11 листопада 2004 р). – Київ-Миколаїв, 2005. – С.122-126.

5. Кардаш І.М. Ідея народності у навчанні й вихованні у спадщині К.Д.Ушинського й О.О.Потебні: Всеукр. наук.-практ. читання студентів і молодих науковців, присвячені педагогічній спадщині К.Д.Ушинського (Одеса, 17-18 травня 2005 року). – Одеса, 2005. – С.50-52.

РОЗДІЛ ІІІ

О.ПОТЕБНЯ І СУЧАСНІСТЬ

3.1. Розвиток ідей О.Потебні в сучасній лінгводидактиці

Погляди О.Потебні про націю, народ, мову в повній мірі почали реалізовуватися лише з 90-х років ХХ століття.

У Законі про мови в Україні зазначено, що “українська мова є одним з вирішальних чинників національної самобутності українського народу”. Україна забезпечує українській мові “статус державної з метою сприяння всебічному розвитку духовних творчих сил українського народу, гарантування його суверенної національно-державної самобутності” [60, с.3].

“Знання рідної мови для кожного громадянина України вкрай необхідне... Воно позитивно позначиться на їхньому загальному розвитку”, – зазначається у “Концепції мовної освіти в Україні” [21, с.71]. Автори зазначають, що вивчення державної мови “повинно сприяти освоєнню школярами духовних надбань народу, вихованню у них любові до рідного краю та поваги до історичної пам’яті, народних традицій та звичаїв, формуванню національного характеру” [21, с. 73].

У навчально-виховній концепції вивчення української (державної) мови зазначено, що не можна “побудувати українську державу без державності української мови. І місце, і роль, і значення державності української мови в державотворчих процесах України не можна перебільшувати” [56, с.33]. Автори концепції подають аналіз використання української мови в різних сферах життя – урядовій, суспільній, культурно-освітній – і доходять висновку, що найбільшої шкоди інтелектуалізації української мови, інтелекту й естетиці української нації завдає суржик. Натомість “мовна освіта повинна забезпечувати інтелект державі” і повинна дати їй “найперше – громадян, які (незалежно від етнічного походження) вільно володіють державною мовою” [56, с.34]. Основними положеннями запропонованої концепції є: реалізація державного статусу української мови,

виховання мовної особистості – носія мови, “який не лише володіє сумою лінгвістичних знань (знає поняття й відповідні правила) чи репродукує мовну діяльність, а саме той, у кого виробились навички активної роботи зі словом” [55, с.35], вирішення проблеми “мова і культура”, використання державної мови в усіх суспільно-виробничих сферах, сприйняття мови як “етичної й естетичної цінності, як засобу гармонії раціонального й естетичного, що беруть участь у формуванні особистості” [56, с.35].

Ідея О.Потебні про визначальну роль мови у формуванні національно свідомої особистості втілюється і в “Концепції шкільної мовної освіти національних спільнот в Україні” [30], автор якої зазначає, що “мовленнєва діяльність є практичною реалізацією соціальних функцій мови, її призначення у системі суспільних явищ. Тому мета і зміст мовної освіти, а також класифікація мовленнєвих дій, сформованість яких є показником володіння мовою, визначаються передусім функціями самої мови” [30, с.13]. Метою мовної освіти, на думку Н.Бондаренко, повинно бути “формування всебічно розвиненої, компетентної, творчої особистості громадянина України – носія етнічних, національних і загальнолюдських цінностей, що живе в гармонії з навколишнім світом і самим собою” [30, с.16]. Учена вважає, що вивчення рідної мови повинно найбільш повно враховувати особливості національного характеру, побуту, культури. У концепції Н.Бондаренко втілюється думка О.Потебні про співвідношення мови і культури: “вимога культуровідповідності реалізується приведенням змісту освіти у відповідність до тенденції розвитку та основних цінностей національної культури” [30, с.13]. Концепція виходить із необхідності оволодіння мовою в широкому контексті представленої нею культури, що становить духовну і матеріальну спадщину народу. З розвитку мови починається розвиток культури. Водночас мова, мовлення – це продукт культури і невід’ємна її складова.

В основу розумового і мовленнєвого розвитку в системі мовної освіти автор поклала вихідне положення філософської концепції видатного

лінгвіста про те, що мовлення є інструментом мислення: “Пізнання багатомірного світу через оволодіння мовою мовою – головне джерело становлення дитини як особистості” [30, с.15].

Формування особистості, яка “володіє вміннями і навичками вільно користуватися мовними засобами”, її національної самосвідомості, української ментальності, моральних переконань вважають основною метою навчання рідної мови в середній школі автори “Концепції навчання державної мови в школах України” [22, с.16]. У цій концепції найбільш повно, поряд з іншими, втілено погляди естетичні О.Потебні. Науковці зазначають, що головна увага в навчанні має бути приділена всебічному мовленнєвому розвитку учнів і окремо виділяють, поряд із лінгвістичним та методологічним, етнокультурознавчий компонент, який “повинен бути інтегративним за своїм змістом і містити найважливіші відомості з народознавства, пов’язані з історією, культурою, звичаями і побутом українського народу, з етики, естетики, екології, риторики, включати елементи різних видів мистецтв” [22, с.17]. Зміст етнокультурного компонента спрямовуватиметься на естетику слова. Автори концепції відносять до основних шляхів здійснення естетичного впливу засобами української мови такі: “ознайомлення з характерними особливостями української мови (багатство, мелодійність, образність та ін.); спостереження за прекрасним у природі, мистецтві, людині й відображення його засобами мови; формування поняття прекрасного в мові; розвиток потреби в естетичному вдосконаленні власного мовлення” [22, с.18]. На думку науковців, включення цього компонента до змісту мовної освіти повинно сприяти як особистісному, так і мовленнєвому розвитку, забезпечити нерозривність навчання і виховання, єдність мовленнєвого змісту і мовної форми [22, с.18].

Погляди О.Потебні на мову і мовлення, роль мови в розвитку особистості та спілкуванні покладено в основу “Концепції навчання української мови в системі профільної освіти” [128]. Провідна ідея концепції

полягає у “створенні умов для формування комунікативної компетентності випускника профільної школи, що передбачає вміння вільно, комунікативно доречно користуватись українською мовою у різних життєвих ситуаціях, насамперед у подальшому професійному спілкуванні, акумулювати в собі національні мовні традиції, комунікативну етику, поважати й шанувати мову свого народу” [128, с.77]. Автори концепції пропонують головним завданням філологічного профілю визначити “поглиблення лінгвістичної компетенції учнів, формування у них наукового світогляду, проникнення у сутність лінгвальної дійсності, що функціонує у двох іпостасях – мові й мовленні” [128, с.77]. Нефілологічний профіль автори пропонують спрямувати на розвиток мовної особистості на вироблення навичок мовленнєвого спілкування.

Творчу спадщину О.Потебні почали досліджувати вже його сучасники [92; 118; 126; 170; 181; 182; 202; 203; 211]. До 80-х років ХХ століття спадщина науковця досліджувалася здебільшого в мовознавчому аспекті філософами та лінгвістами. Так, А.Колодна досліджує основні аспекти світогляду О.Потебні і деякі філософські питання його лінгвістичної концепції, зокрема “мова і мислення”, “внутрішня форма”, “походження та еволюція мови”, та доходить висновку, що праці мовознавця мають важливе значення не лише для розвитку філологічної науки, а й для “таких суспільних наук, як філософія, соціологія, естетика” [83, с.3]. Багато уваги приділяє дослідниця аналізу поглядів О.Потебні на роль народу в історії і вважає, що мислитель “піднявся до розуміння історичного характеру категорії “народ”” [83, с.9]. В.Гутякулова розглядає учення О.Потебні про художню образність і піддає критиці однобічний, на її думку, підхід науковця до визначення художньої образності, що зводить виразність, поетичність слів тільки до наявності внутрішньої форми (уявлення), а її зникнення пов’язує із втратою поетичності. Дослідниця вважає, що О.Потебня перебільшує зображувальне значення внутрішньої форми, дорівнюючи до художнього образу поетичний твір. “Можна назвати чимало творів художньої літератури і поезії, художнє

сприймання і розуміння ідейно-емоційного боку яких відбувається без чіткого зорового образу”, – зауважує В.Гутякулова [48, с.67]. Учення О.Потебні про внутрішню форму досліджував також М.Гланц [46].

Грамматична концепція видатного мовознавця стала темою наукових пошуків О.Білодіда [12; 13]. Його кандидатська дисертація присвячена питанням становлення українського вокалізму в лінгвістичній інтерпретації О.Потебні [12]. Дослідник вважає, що мовознавцю належить “честь відкриття й опису так званого другого повноголосся” [12,с.17], видатною заслугою О.Потебні в розробці складних питань становлення українського вокалізму є те, що “він своїми працями спрямував українське зіставне мовознавство на шлях сміливих гіпотез та наукових узагальнень”, діяльність О.Потебні в цій сфері О.Білодід називає “новим етапом у порівняльно-історичному вивченні фонетичної будови української мови” [12, с.19]. Докторська дисертація О.Білодіда стала першим монографічним дослідженням творчості О.Потебні-лінгвіста. Автор зробив спробу найбільш повно проаналізувати граматичне вчення у галузі слова, речення, частин мови, визначаючи роль науковця в історії вітчизняного мовознавства. Дослідник підкреслює, що у вітчизняній лінгвістичній науці ім’я О.Потебні пов’язане не тільки з відкриттями в галузі мовознавчих дисциплін, “його наукова творчість становить цілий напрям в історії лінгвістики... Він створив філософсько-психологічну теорію мови, яка піднеслася над подібними теоріями західноєвропейської науки насамперед своєю матеріалістичною спрямованістю” [13, с.43]. О.Потебня, зауважує науковець, започаткував такий підхід до проблеми вирішення внутрішніх протиріч розвитку мови, який враховує більш широкий контекст функціонування мови, включаючи “результати культурно-історичної діяльності народу не лише у спеціальній лінгвістичній сфері, а й у мистецтві, фольклорі, духовних традиціях взагалі” [13, с.4]. О.Білодід аналізує погляди мовознавця на проблеми “мова і мислення”, “думка і мова”, “художнє і наукове пізнання”. Видатними досягненнями О.Потебні науковець вважає його синтаксичні ідеї, зокрема: “граматичне речення не тотожне логічному

судженню”, “члени речення і частини мови – історично рухомі категорії, що органічно пов’язані із зміною структури речення в цілому”, “загальна тенденція формування синтакстичної будови індоєвропейських мов – диференціація членів речення і частин мови у структурі речення” та ін. [13, с.32-34]. О.Білодід також розглядає та аналізує вчення мовознавця про частини мови, зазначаючи, що “доля потєбніанського вчення в історії вітчизняного мовознавства складна” [13, с.39]. Дослідник доходить висновку, що граматична концепція О.Потєбні – “це вдалий синтез філософії мови і чистого мовознавства. Саме ці дві лінії наукового пошуку відіграли вирішальну роль у формуванні О.Потєбні як ученого, саме з них виникло його граматичне вчення” [13, с.42].

Проблеми естетичної концепції О.Потєбні стали предметом дисертаційного дослідження Ю.Тєнянко [185]. У праці розкривається значення естетичної концепції, яку О.Потєбня послідовно проводить у всіх своїх творах. У зв’язку з цим, з одного боку, аналізуються його погляди на співвідношення пізнавального і творчого аспектів мистецтва, евристичне значення аналогії “слово – твір мистецтва” для розкриття структури художнього образу, а з іншого – висвітлюється внесок мовознавця у розкриття історичних закономірностей розвитку мистецтва у його зв’язках із міфологією, релігією, наукою. Дослідник доходить висноку, що ідеї О.Потєбні мають теоретичну та практичну значущість у таких аспектах: “по-перше, для розробки проблем художнього відображення дійсності, типізації, естетичних основ творчого методу; по-друге, для розробки проблем сприймання мистецтва та розкриття механізмів дії художніх образів та естетичного виховання; по-третє, для дослідження співвідношення різних форм суспільної свідомості, зокрема міфології, мистецтва, науки; по-четверте, для боротьби проти ідеалістичних концепцій в естетиці” [185, с.18].

Першим дослідником фольклористичної концепції О.Потєбні став М.Дмитренко [51]. У його кандидатській дисертації розглядаються погляди вченого на походження фольклору та закономірності його розвитку,

подається широка інтерпретація вчення О.Потебні у галузі поетики фольклору, визначається місце лінгвіста в історії науки про народну творчість, його теоретичний внесок у вітчизняну та світову фольклористику. М.Дмитренко зазначає, що “світогляд О.Потебні став вихідною теоретичною базою його фольклористичної концепції як складової частини його поглядів на процес загальнолюдського духовного розвитку” [51, с.5]. У своїй докторській дисертації дослідник присвятив О.Потебні третій розділ “Психологічна школа”, у якому висвітлено фольклористичну концепцію мовознавця як засновника школи, його ставлення до міфологічної школи, до теорій запозичення; розкрито вчення лінгвіста про слово, образ, символ, народнопоетичну символіку. М.Дмитренко зазначає, що “О.Потебня був основоположником таких напрямів досліджень, як етнолінгвістика, лінгвофольклористика, психофольклористика” [52, с.20]. Міфологічну концепцію О.Потебні дослідник вважає “оригінальним вченням, яке лягло в підмурівок подальших досліджень міфу в Україні” [52, с.21].

Метою дослідження І.Богачевської [23] став розгляд лінгвістичної концепції О.Потебні як “методологічної бази філософського дослідження мови релігії, її взаємодії з національними мовами, функціонування в сфері релігійної комунікації” [23, с.2]. Думки мовознавця про особливості релігійного мислення і його зв’язки з національною мовою покладені дослідницею в основу аналізу сакральної мови православ’я, особливостей її впровадження і функціонування на території України. І.Богачевська зазначає, що “системний підхід О.Потебні до аналізу мовного організму може послужити методологічною основою для філософського аналізу мови релігії загалом і сакральної мови православ’я в Україні зокрема” [23, с.11].

Філософсько-культурологічний аналіз теорії мови О.Потебні зроблено М.Скорик [175]. У дисертаційному дослідженні аналізуються принципи мовної концепції О.Потебні, з’ясовуються взаємозалежності між полісемічними та моносемічними мовними утвореннями, розглядається проблематика мовної детермінації світоглядних питань, з’ясовується вплив

мовних структур на пізнавальні можливості людини в контексті лінгвістичної концепції О.Потебні. Дослідниця здійснила синтетичний та реконструктивний підхід до наукової спадщини мовознавця, до його філософії мови на основі праць у різних аспектах лінгвістичної науки, у визначенні основних положень загальної концепції О.Потебні, у з'ясуванні її значення для сучасної психології, культурології. Розглядаючи лінгвістичну концепцію науковця, М.Скорик доходить висновку, що “взаємостосунки між мовою та мисленням О.Потебня окреслював таким чином: по-перше, він визначав, що думка об'єктивується через первісне уявлення за допомогою звука; по-друге, це саме уявлення, первинно пов'язане зі звуком, у процесі свого застосування стає засобом до усвідомлення уже нових значень” [175, с.9-10]. Дослідженням встановлено, що суттєвими та визначальними основами цілісного розгляду лінгвістичної концепції О.Потебні є “етнічна структурованість людства та індивідуальність існування як послідовне впровадження принципу методологічного індивідуалізму, а результатами – єдність розгляду мови – мислення – мовлення – розуміння” [175, с.20]. Розкривається значення цього підходу для розширення мовознавчої проблематики та переосмислення її як проблематики філософії культури та мистецтва.

Етнокультурні проблеми філософії мови О.Потебні стали предметом наукового дослідження Ю.Вільчинського [36]. Соціально-філософські аспекти роздумів видатного мовознавця, на думку автора, мають “виняткове значення для розвою української державності як єдиної природної підвалини у здійсненні національної ідеї” [36, с.3]. Особливу увагу звернув дослідник на тлумачення О.Потебнею таких понять, як “народ”, “народність”, “національний”, “націоналізм”. “Філософське значення наукової спадщини О.Потебні, – вважає Ю.Вільчинський, – полягає у тому, що головною ідеєю ... була думка про те, що початком і підставою духовного життя народу є мова, яка зумовлює існування і відтворення певної етносоціальної спільноти” [36, с.4]. У дисертаційному дослідженні доведено, що кожен народ має свій

унікальний спосіб мислення і бачення світу. Саме тому мова становить духовну сутність народу. Народ творить мову, а мова, у свою чергу, породжує дух народу, а народний дух – національну ідею. Мова – це знаряддя, яке створила собі людина для удосконалення думки. “У мові людина, як і народ у цілому, об’єктивує свою думку і завдяки цьому має можливість затримувати перед собою і піддавати обробці цю думку” [36, с.4]. На основі вчення О.Потебні дослідник довів, що головна функція мови – творча: саме мова збуджує думку в іншій особі, розкрив і проаналізував мову як духовну самостійність народу.

Спадщина О.Потебні привертає увагу й педагогів. Так, предметом дисертаційного дослідження Н.Зайченко стали провідні педагогічні ідеї та зміст науково-просвітницької діяльності мовознавця [59]. Учена аналізує стан дослідження феномена педагогічної персоналії О.Потебні, визначає фактори, що обумовили формування особистості мовознавця, обґрунтовує провідні педагогічні ідеї та визначає найважливіші духовно-культурні цінності виховання особистості у вченні О.Потебні. Дослідниця вважає, що “науково-педагогічну спадщину О.Потебні і його внесок у розробку освітньої проблематики необхідно розглядати у контексті розвитку української педагогічної науки XIX століття... Аналіз біографії і спадщини О.Потебні дозволяє збагатити й модифікувати уявлення про історико-педагогічний процес, сприяє його новому осмисленню й розумінню, окреслює нові грані й духовні цінності освітнього процесу” [59, с.7]. У праці розкрито найважливіші напрями науково-просвітницької діяльності О.Потебні: науково-педагогічний, загально-дидактичний, громадсько-просвітницький. Також подається періодизація творчості О.Потебні, яка дозволила ґрунтовніше розкрити його діяльність та її напрями [59, с.11]. Автором описано основні принципи педагогіки О.Потебні: гуманізм, народність виховання, антропоцентричність, соціокультурна детермінованість, реалізм та ін. Н.Зайченко доводить, що “феномен педагогіки О.Потебні інтегрує у собі самобутню педагогічну позицію, особистісне бачення духовно-ціннісних

засад поступу людства, аксіології освіти як фактора становлення особистості людини і розвитку цивілізації, практику викладання, досвід самореалізації і самоактуалізації” [59, с.10].

Науковій спадщині О.Потебні присвячено також низку монографій. Однією з перших кроків у напрямку нового ґрунтовного висвітлення і популяризації поглядів О.Потебні на мову і літературу з наукових позицій 70-х років ХХ століття є праця О.Преснякова “Слово, думка, образ” [160]. Автор подає біографічні відомості про О.Потебню, аналізує філологічну спадщину мовознавця, його погляди на поезію як пізнання світу, думку і мову, внутрішню форму слова, думки науковця про фольклор. Також подається список основних праць О.Потебні та література про нього. Праця призначена всім тим, хто цікавиться проблемами розвитку мови і літератури.

В іншій книзі “Поэтика познания и творчества: Теория словесности А.А.Потебни” [159] автор критично розглядає філологічну концепцію О.Потебні, використовує багатий архівний матеріал, який характеризує основні положення теорії видатного лінгвіста, наголошує на зв'язку із сучасною наукою, визначає роль учення О.Потебні для сучасного літературознавства.

Дослідник філологічної спадщини О.Потебні О.Білодід у своїй монографії “Грамматична концепція О.Потебні” [18] з позицій сучасного розвитку мовознавчої науки висвітлює значення і роль граматичного вчення О.Потебні. Монографія розрахована на наукових працівників, викладачів вищих навчальних закладів і студентів-філологів.

Книгу “Александр Александрович Потебня” В.Франчук [200] присвятила учням. У ній у доступній дітям формі автор розповідає про життя і діяльність видатного вітчизняного філолога, який проклав нові шляхи у мовознавстві та літературознавстві. Метою своєї книги В.Франчук ставить розповідь про те, “як О.Потебня став ученим і що він зробив для розвитку вітчизняної науки” [200, с.5]. Також наводить автобіографічні матеріали та список праць видатного мовознавця.

У монографії Ю.Вільчинського “Олександр Потебня як філософ” [37] аналізується філософське значення теоретичної спадщини видатного українського мовознавця, етнолога, мислителя ХІХ століття. Автор подає оригінальний погляд на проблеми філософії слова і міфу, співвідношення язичництва і християнства, віри і знання, мови як духовної сутності народу, денационалізації як фактору деіндивідуалізації людини та ін. Філософське значення теоретичної спадщини О.Потебні, на думку Ю.Вільчинського, полягає у тому, що головною ідеєю є думка про те, що “початком і основою духовного життя народу є мова, яка і зумовлює існування певних етнічних спільнот на даній території... Мова є історичною формою народного духу, де слово служить лише точкою або пунктом опертя думки” [37, с.110]. Монографія призначена спеціалістам з філософії, етнології, студентам, викладачам та всім, хто цікавиться українознавством.

Отже, наукові ідеї О.Потебні певною мірою враховуються в процесі навчально-виховної роботи в сучасних закладах освіти. Провідні положення його філологічної концепції дедалі більше цікавлять сучасних науковців.

3.2. Місце вчення О.Потебні в сучасній педагогічній практиці

На сучасному етапі становлення національної української школи перед педагогами постає чимало проблем, пов'язаних із удосконаленням методів та прийомів навчання. У зв'язку з цим нам вбачається не тільки актуальним, але й необхідним використання філологічної спадщини О.Потебні у процесі підготовки педагогічних кадрів. Для того, щоб з'ясувати рівень ознайомлення педагогічного персоналу зі спадщиною О.Потебні, мотивувати необхідність вивчення його лінгводидактичної спадщини, нами було проведено пошуково-розвідувальний експеримент, у ході якого вирішувалися такі завдання: з'ясувати рівень обізнаності вчителів середніх шкіл, вихователів дошкільних закладів, студентів із спадщиною О.Потебні; з'ясувати наявність творів ученого в бібліотеках навчальних закладів; проаналізувати зміст програм для вищої та середньої школи, дошкільних

навчальних закладів, з метою висвітлення в них ідей ученого; здійснити аналіз підручників, посібників з метою впровадження спадщини науковця.

Насамперед була розроблена анкета для вчителів початкових класів, середньої школи, вихователів та студентів спеціальностей “Початкове навчання”, “Дошкільне виховання” та філологічного факультету (Додаток А).

В анкетуванні взяли участь 48 учителів шкіл початкової школи, 50 учителів української мови та літератури середньої школи, 40 вихователів дошкільних закладів м.Миколаєва та м.Одеси та студенти випускних курсів: 70 студентів спеціальності “Початкове навчання”, 70 студентів спеціальності “Дошкільне виховання” Інституту педагогічної освіти Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського і Південноукраїнського педагогічного університету імені К.Д.Ушинського та 80 студентів філологічного факультету спеціальності “Українська мова та література” цих вищих навчальних закладів.

Метою анкетування було з’ясувати рівень обізнаності вчителів, вихователів та студентів із творами О.Потебні; виявити мету та частотність використання філологічної спадщини вченого в роботі з дітьми.

Проаналізуємо одержані відповіді вчителів початкових класів, української мови та літератури середньої школи та вихователів дошкільних навчальних закладів м.Миколаєва та м.Одеси на запитання анкети.

Так, на перше запитання анкети “Хто такий Олександр Опанасович Потебня?” учителі молодших класів дали такі відповіді: “вчений” (46%), “мовознавець” (15%), “філософ” (12%). 27% не відповіли на запитання. Учителі української мови та літератури відповіли таким чином: “учений” (40%), “мовознавець” (40%) і 20% відмовилися відповідати. Вихователі дошкільних навчальних закладів М.Миколаєва та м.Одеси дали такі відповіді: “вчений” (31%), “філолог” (12%), “не знаю” (57%).

На наступне запитання анкети “Чи відомі Вам праці О.Потебні? Які?” переважна більшість учителів початкових класів (88%) не відповіли, 10% з них назвали працю “Мысль и язык” і 2% назвали дві праці: “Мысль и язык”

та “Язык и народность”; більшість учителів-філологів (56%) також не змогли пригадати твори вченого, 27% з них назвали працю “Мысль и язык”, 16% назвали такі праці: “Мысль и язык”, “Язык и народность”, “О национализме”, “Слово и миф” і 1% – працю “Эстетика и поэтика”. Всі 100% вихователів дошкільних навчальних закладів не знали жодної праці.

На третє запитання “Які праці О.Потебні є у Вашій шкільній бібліотеці?” вчителі початкових класів і вчителі-словесники дали такі відповіді: “не знаю” (97%) і тільки 3% назвали працю “Язык и народность”. На запитання анкети “Які праці О.Потебні є у бібліотеці навчального закладу, де Ви вчилися?” негативну відповідь дали всі 100% респондентів-вихователів дошкільних закладів. На запитання “Чому?” відповідь була одностайною: “нам не задавали їх конспектувати”.

На наступне запитання анкети “Які праці О.Потебні є у Вашій власній бібліотеці?” відповідь “немає ніяких” дали всі 100% опитуваних вчителів початкових класів, української мови та літератури та вихователів дошкільних закладів. На запитання “Чому?” відповіді були: “вони відсутні в продажі”, “немає методичної літератури про О.Потебню”, “де їх узяти?”

На п'яте запитання анкети “Чи використовуєте Ви твори вченого у Вашій педагогічній діяльності?” всі одностайно відповіли негативно. На запитання “Чому?” відповіли: “відсутні методичні розробки за його творами”.

На шосте запитання “Які з матеріалів (поглядів) О.О.Потебні доцільно, на Ваш погляд, використати у педагогічній діяльності (включити до програми)?” учителі початкових класів дали такі відповіді: “вчення про образність мовлення” (12%), “значення фольклору в навчанні мови” (11%), не відповіли 77% респондентів. Учителі української мови та літератури відповіли таким чином: “вчення про образність мовлення” (10%), “єдність мови і думки” (7%), “вчення про слово” (8%), не відповіли 75% респондентів. Серед вихователів було одержано такі відповіді: “вчення про образність мовлення” (2%), “не знаю” (98%).

На останнє запитання анкети “Чи вважаєте ви доцільним ознайомлення зі спадщиною О.Потебні для власного педагогічного досвіду?” позитивну відповідь дали 85% учителів початкових класів, 90% учителів-словесників та 45% вихователів дошкільних навчальних закладів. Усі респонденти при цьому підкреслювали “важкий стиль”, “науковий стиль”, “важко сприймати”.

Як бачимо, значна частина опитуваних учителів початкових класів та вихователів дошкільних закладів не мають чіткого уявлення про О.Потебню, його твори, не ознайомлені з його поглядами. Праці мовознавця відсутні у власних бібліотеках педагогів. Серед учителів-словесників середньої школи рівень обізнаності із творами та поглядами О.Потебні виявився дещо кращим та більший відсоток бажаючих використовувати його ідеї у своїй педагогічній діяльності.

Одержавши такі результати, можна дійти висновку про те, що вчителі і вихователі-практики не обізнані з працями О.Потебні, його твори не викликають зацікавленості в педагогів, очевидно, їх не знайомили з ними і у стінах педагогічних закладів, у яких вони проходили професійну педагогічну підготовку.

У цьому зв'язку наступним етапом роботи було анкетування студентів 4-5 курсів різних факультетів педагогічних університетів.

Проаналізуємо відповіді на запитання анкети студентів 4-5 курсів філологічних спеціальностей, спеціальності “Початкове навчання” та “Дошкільне виховання” Миколаївського державного університету ім.В.О.Сухомлинського та Південноукраїнського педагогічного університету імені К.Д.Ушинського.

Студенти філологічних спеціальностей на перше запитання “Хто такий Олександр Опанасович Потебня?” відповіли так: “учений” (21%), “мовознавець” (45%), “представник психологічного напрямку в мовознавстві” (20%), “філософ” (2%), 4% респондентів не дали відповіді на це запитання. Студенти спеціальності “Початкове навчання” відповіли: “вчений” (40%), “педагог” (20%), “філософ” (12%), “не знаю” (28%). Відповіді студентів

спеціальності “Дошкільне виховання” були такими: “вчений” (53%), “лінгводидакт” (19%), “педагог” (10%), “філософ” (3%), “не знаю” (15%).

Відповіді на друге запитання анкети “Під час вивчення яких дисциплін Ви дізналися про нього?” студентів-філологів були такими: “під час вивчення курсу “Загальне мовознавство” (67%), “під час вивчення курсу “Методика викладання української мови в школі” (14%), “не пам’ятаю” (19%). Відповіді студентів спеціальності “Початкове навчання” були такими: “під час вивчення курсу “Методика викладання української мови” (20%), у 80% респондентів відповіді на це запитання були відсутніми; 80% студентів спеціальності “Дошкільне виховання” дали відповідь: “під час вивчення курсу “Дошкільна лінгводидактика”, 20% не відповіли на це запитання.

На третє запитання “З якими поглядами науковця Ви знайомі?” студенти-філологи відповіли: “центральна тема творчості О.Потебні – думка і мова” (78%), “учення О.Потебні про внутрішню форму слова” (12%), не знайомі з поглядами мовознавця 10% респондентів. Студенти спеціальності “Початкове навчання” відповіли: “писав щось про мову” (48%), 52% опитуваних не знайомі з поглядами мовознавця. Відповіді студентів спеціальності “Дошкільне виховання” були такими: “слово і поняття” (32%), “образність мовлення” (16%), “естетика і мова” (11%), “фольклорна спадщина” (8%), не знайомі з поглядами мовознавця 33% респондентів.

На запитання “Які праці О.Потебні Вам відомі?” 53% опитуваних студентів-філологів назвали одну працю “Думка і мова”, 13% – дві праці: “Думка і мова” та “Из записок по русской грамматике”, 34% не змогли назвати жодної праці науковця. 54% опитуваних студентів спеціальності “Дошкільне виховання” назвали працю “Мысль и язык”, 46% відповіли: “не знаю”. Всі 100% опитуваних студентів спеціальності “Початкове навчання” не змогли пригадати жодної праці О.Потебні.

На наступне запитання “Які праці О.Потебні є у бібліотеці Вашого навчального закладу?” не зміг відповісти жоден з опитуваних студентів усіх

спеціальностей. Отже, можна дійти висновку про те, що творами науковця студенти не користуються.

Це підтверджують відповіді на шосте запитання “Чи використовували Ви твори О.Потебні під час педагогічної практики у школі, (у дошкільному закладі)?”. Усі опитувані відповіли на це запитання негативно.

Сьоме запитання “Які з матеріалів (поглядів) О.О.Потебні доцільно, на Ваш погляд, використати у педагогічній діяльності (включити до програми)?” викликало утруднення у 64% респондентів-студентів філологічного фікульту, які відповіли на нього негативно. 20% назвали “естетичні погляди науковця”, 16% – “використання фольклорної спадщини О.Потебні”. 100% опитуваних студентів спеціальності “Початкове навчання” не змогли відповісти на запитання. Відповіді на це запитання майбутніх вихователів були такими: 43% назвали “вчення про образність мовлення”, “використання фольклорної спадщини О.Потебні” вважають доцільним використовувати 18%, “естетичні погляди науковця” – 4%; не змогли відповісти на це запитання 35% опитуваних. Студенти висловили побажання, щоб були опубліковані методичні розробки до його творів.

На останнє запитання анкети “Чи вважаєте ви доцільним ознайомлення зі спадщиною О.Потебні для власного педагогічного досвіду?” 94% респондентів – майбутніх вчителів української мови та літератури відповіли “так” і тільки 6% дали відповідь “ні”. 46% респондентів – майбутніх учителів початкових класів відповіли, що мають бажання ознайомитися зі спадщиною О.Потебні, 54% студентів не виявили такого бажання і дали відповідь “ні”. Відповідаючи на це запитання анкети, 20% респондентів – майбутніх вихователів відповіли позитивно, а 80% не виявили бажання ознайомитись із спадщиною науковця і дали відповідь “ні, він важко читається”.

Отже, більшість опитуваних студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів мають чіткі уявлення про О.Потебню, можуть назвати деякі його праці, але недостатньо обізнані з його поглядами та ідеями, не мають інформації про використання його спадщини в роботі з дітьми

дошкільного віку. У студентів спеціальності “Дошкільне виховання” є досить чіткі уявлення про О.Потебню, його погляди, але вони майже не знайомі з працями вченого.

Натомість чіткі уявлення про науковця у студентів спеціальності “Початкове навчання” відсутні. Результати опитувань студентів цієї спеціальності свідчать про неповну, часткову інформацію, надану їм, або про її відсутність.

Наступним завданням пошуково-розвідувального етапу експерименту було з'ясування наявності творів О.Потебні в бібліотеках навчальних закладів.

У ході дослідження було обстежено бібліотеки 10 середніх шкіл м.Миколаєва та м.Одеси, бібліотеки Миколаївського державного університету ім.В.О.Сухомлинського та Південноукраїнського державного педагогічного університету ім.К.Д.Ушинського, Державна обласна універсальна бібліотека ім.О.Гмирьова м.Миколаєва та обласна бібліотека ім.М.Горького м.Одеси. Результати обстеження подано в таблиці 3.1 і в додатку Б.

Таблиця 3.1

Наявність творів О.Потебні в бібліотеках

Бібліотеки	Кількість праць		
	Твори О.Потебні	Монографії про О.Потебню	Методична література про О.Потебню
Бібліотека ЗОСШ № 3 м.Миколаєва	2	-	5
Бібліотека ЗОСШ № 31 м.Миколаєва	-	-	3
Бібліотека ЗОСШ № 39 м.Миколаєва	-	-	2
Бібліотека ЗОСШ № 53 м.Миколаєва	2	-	5

Продовження таблиці 3.1

Бібліотека ЗОСШ № 57 м.Миколаєва	-	-	4
Бібліотека ЗОСШ № 5 м.Одеси	2	-	4
Бібліотека ЗОСШ № 15 м.Одеси	2	-	3
Бібліотека ЗОСШ № 30 м.Одеси	-	-	4
Бібліотека ЗОСШ № 43 м.Одеси	-	-	2
Бібліотека ЗОСШ № 62 м.Одеси	-	-	5
Бібліотека МДУ ім.В.О.Сухомлинського	4	5	5
Бібліотека ПДПУ ім.К.Д.Ушинського	5	6	5
Державна обласна універсальна бібліотека ім.О.Гмирьова м.Миколаєва	9	5	18
Державна наукова обласна бібліотека ім.М.Горького м.Одеси	9	5	17

Як засвідчує аналіз таблиці, у чотирьох шкільних бібліотеках є твори О.Потебні “Из записок по русской грамматике” та “Эстетика и поэтика”. Зазначимо, що ці праці є в усіх бібліотеках. В інших шести шкільних бібліотеках праці вченого не знайдені, але в усіх 10 шкільних бібліотеках є статті про нього, які містяться в періодичних виданнях. Окрім цього, в чотирьох бібліотеках є науково-методичні праці про О.Потебню.

У бібліотеці Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського в наявності є 4 книги наукових творів О.Потебні, 5 монографій та 5 збірників наукових праць про нього.

У бібліотеці Південноукраїнського державного педагогічного університету імені К.Д.Ушинського виявлено 5 творів О.Потебні, 6 монографій та 5 збірників наукових праць про нього.

Найповніше наукова література про О.Потебню представлена в

Державній обласній універсальній бібліотеці ім.О.Гмирьова м.Миколаєва та в Державній обласній бібліотеці ім.М.Горького м.Одеси. У цих бібліотеках є повне зібрання творів науковця, кілька примірників посібника “Теоретическая поэтика”, призначеного для студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів та по одному примірнику інших праць О.Потебні. У бібліотеках також наявні монографії, науково-методичні статті, збірники наукових праць про мовознавця.

Отже, в шкільних бібліотеках у невеликій кількості є твори О.Потебні, а також науково-методичні праці та статті про вченого. Результати аналізу бібліотек Миколаївського державного університету ім.В.О.Сухомлинського, Південноукраїнського державного педагогічного університету ім.К.Д.Ушинського, Державної обласної універсальної наукової бібліотеки ім.О.Гмирьова м.Миколаєва та Державної обласної наукової бібліотеки ім.М.Горького м.Одеси засвідчили, що є достатня кількість літератури, що, на нашу думку, допоможе студентам спеціальностей “Українська мова та література”, “Початкове навчання” та “Дошкільне виховання”, вчителям та вихователям ознайомитись із спадщиною видатного лінгвіста і з’ясувати, які його погляди та ідеї можна використати в роботі з дітьми.

Отже, зазначимо, що серед причин, що гальмують упровадження спадщини О.Потебні в сучасну педагогічну практику можна визначити такі: необізнаність із спадщиною мовознавця, мала кількість або повна відсутність праць О.Потебні, науково-методичної літератури про нього у шкільних та власних бібліотеках педагогічних працівників. Причинами необізнаності педагогів-практиків з творчістю О.Потебні вважаємо такі:

- складний науковий стиль викладу праць О.Потебні;
- відсутність достатньої кількості примірників у бібліотеках шкіл, вищих навчальних закладів;
- відсутність орієнтації викладачами-словесниками і методистами студентів на самостійне опрацювання наукової спадщини О.Потебні;
- відсутність методичної літератури щодо рекомендацій

впровадження його ідей у педагогічну практику.

Наступний етап роботи передбачав аналіз програм для вищої, середньої школи та дошкільних закладів з метою виявлення змісту та завдань роботи з впровадження поглядів О.Потебні. Було проаналізовано зміст чинних програм із “Загального мовознавства”, “Культури мови”, “Психолінгвістики”, “Методики викладання української мови”, “Дошкільної лінгводидактики”, “Методики ознайомлення дітей з українським народознавством у дошкільному закладі”, “Методики організації художньо-мовленнєвої діяльності дітей у дошкільних закладах освіти” для студентів спеціальностей “Українська мова та література”, “Початкове навчання”, “Дошкільне виховання”.

Як з’ясувалося, програмою курсу “Загальне мовознавство” [165] для студентів філологічних спеціальностей передбачається засвоєння низки фундаментальних лінгвістичних проблем, а саме: “сутність мови як складного та багатопланового явища, що має суспільну природу; діалектичний взаємозв’язок мови та мислення та їх відносна автономність; роль мови у формуванні, вираженні та передаванні думки; специфіка мови як особливої універсальної знакової системи; зв’язок мови як історичної категорії з історією суспільства” [165, с.1]. Зміст вивчення спадщини О.Потебні представлений у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Зміст вивчення спадщини О.Потебні за програмою курсу “Загальне мовознавство”

Ідеї О.Потебні	Зміст програми
1. Мова і мислення	Харківська лінгвістична школа О.Потебні. Філософія мови у О.Потебні. Проблема взаємозв’язку мови і мислення.
2. Слово і поняття	Вчення О.Потебні про слово.
3. Образність мовлення	Вчення О.Потебні про слово, про внутрішню форму слова.

Продовження таблиці 3.2

4. Теорія граматичної форми	Теорія граматичної форми. Принцип історизма в осмисленні О.Потебнею категорій “частини мови” і трактовці ним сутності речення.
-----------------------------	--

Як бачимо, програмою курсу передбачається насамперед вивчення лінгвістичної спадщини О.Потебні стосовно категорій “мова”, “мислення”, “поняття” та певною мірою “образність”. Лінгводидактичний та педагогічний аспекти спадщини мовознавця не вивчається.

У програмі з курсу “Культура мови” [166] зазначається, що “істотним елементом духовної культури є мова – акумулятор знань і соціального досвіду, першооснова культурних цінностей, один з найголовніших засобів самовираження особистості” [166, с.3]. Погляди О.Потебні, передбачені програмою для вивчення, представлені в таблиці 3.3.

Таблиця 3.3

Зміст вивчення спадщини О.Потебні за програмою курсу “Культура мови”

Ідеї О.Потебні	Зміст програми
1. Мова і національність	Мовна особистість як національний і соціокультурний феномен. Співвідношення понять “мовна особистість” і “національний характер”. Рідномовна освіта.
2. Мова і мислення	Мовне виховання особистості. Мова як творчий орган мислення.
3. Мова і культура. Культуромовна діяльність	Особистісний аспект культуромовної діяльності. Характеристика антропоцентричного напрямку досліджень, започаткованого В.Гумбольдтом. Висвітлення психолінгвістичного (О.Потебня, Д.Овсянико-Куликовський, І.Огієнко, І.Синиця, І.Білодід) підходу до вивчення мовної особистості.

Отже, програма передбачає впровадження естетичних та етнокультурологічних поглядів та ідей мовознавця.

В останні десятиріччя ім'я О.Потебні пов'язується з новим напрямом філології – прикладною лінгвістикою, зокрема з такими дисциплінами, як психолінгвістика, етнолінгвістика, лінгвокультурологія. За визначенням авторів програми [168], “прикладна лінгвістика – це напрям у мовознавстві, який займається розробкою мовних технологій, нових методів розв’язання практичних завдань у галузі використання мови” [168, с.7]. Одним з основним завдань курсу психолінгвістики [169] як напряму, що відрізняється особливим діяльнісним ракурсом вивчення взаємодії мови, мовлення, свідомості [169, с.88], є ознайомлення студентів із філософськими та науковими витоками погляду на мову як когнітивну діяльність. Другий розділ програми “Філософські, психологічні та лінгвістичні витоки психолінгвістики” передбачає “лінгвістичне відбиття філософської парадигми” [169, с.91]. У зв’язку з цим автори програми пропонують вивчення поглядів і праць О.Потебні, зокрема “Думка і мова”.

Програма з курсу “Методика викладання української мови в початковій школі” [164] призначена для педагогічних факультетів педуніверситетів, педінститутів, які готують кадри для шкіл України. У програмі передбачено реалізацію положень лінгводидактичної концепції О.Потебні, але прізвище науковця не згадується. Зміст вивчення поглядів О.Потебні за програмою курсу представлений у таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

Зміст вивчення поглядів О.Потебні за програмою курсу “Методика викладання української мови в початковій школі”

Ідеї О.Потебні	Зміст програми
1. Мова і мислення	Методологічною основою розвитку мовлення школярів є вчення про тісний взаємозв’язок мовлення і мислення. Завдання розвитку мовлення і мислення учнів на уроках читання.

Продовження таблиці 3.4

2. Використання фольклору в навчанні мови	Методика роботи із загадками, прислів'ями, методика опрацювання казок, методика читання байок, віршів.
---	--

Програма з курсу “Методика викладання української мови в початковій школі” покликана сприяти виконанню завдань дисципліни як навчального курсу в педагогічному вищому навчальному закладі – “опанування майбутніми учителями знань шкільних програм і підручників з рідної мови, розуміння закономірностей знань і навичок молодших школярів з мови, оволодіння студентами методикою формування в учнів системи початкових уявлень і понять з фонетики, лексики, словотвору, морфології, синтаксису, прийомами ознайомлення школярів з найважливішими нормами української літературної вимови та правопису і здійснення їхньої мовленнєвої культури” [164, с.3]. Але, на нашу думку, в програмі не знайшли відображення лінгводидактичні погляди та ідеї О.Потебні, зокрема розвиток образного мовлення дітей, взаємозв'язок етичного й естетичного в навчанні мови; не приділено належної уваги значенню фольклору в навчанні мови та художньо-мовленнєвій діяльності молодших школярів. Крім того, у програмі навіть не згадується прізвище мовознавця, а у списку рекомендованої літератури відсутні його праці. Вважаємо, що це пояснює низький рівень обізнаності студентів спеціальності “Початкове навчання” з О.Потебнею та його філологічною й педагогічною спадщиною.

Програма “Дошкільна лінгводидактика. Теорія і методика навчання дітей рідної мови в дошкільному закладі освіти” [25] призначена для студентів вищих педагогічних навчальних закладів освіти спеціальності “Дошкільне виховання”. Зміст вивчення спадщини О.Потебні представлений у таблиці 3.5.

Зміст вивчення спадщини О.Потебні за програмою курсу “Дошкільна лінгводидактика”

Ідеї О.Потебні	Зміст програми
1. Мова і нація, її культура	Найголовнішою ознакою держави та нації є її рідна мова. Рівень розвитку рідної мови відображає рівень духовного розвитку нації, її культури. Культура мовленнєвого спілкування дітей.
2. Використання фольклору в навчанні мови	Поетична та усна народна творчість у словниковій роботі з дітьми. Народні та дидактичні ігри й вправи, їх види, зміст і методика проведення в різних вікових групах. Народні хороводні ігри та їх місце у словниковій роботі. Місце малих жанрів фольклору в закріпленні правильної звуковимови.
3. Образність мовлення	Вимоги до дитячих переказів (усвідомленість, послідовність, точність, образність і граматична правильність мови, інтонаційна виразність, елементи творчої доробки). Образне мовлення, його характеристика. Методика розвитку образного мовлення у дітей.
4. Слово і поняття	Навчання творчого розповідання. Роль чуттєвого досвіду, розвиток самостійності й творчої уяви в ході розповідей.
5. Мова і діяльність	Розвиток словника у різних видах діяльності.

Позитивним у програмі вважаємо врахування міждисциплінарних зв'язків предметів природничого, філософського, лінгвістичного, психолого-педагогічного циклів. Такий підхід, на думку авторів програми, “сприяє глибокому усвідомленню процесів формування особистості дитини” [25, с.4]. На нашу думку, доцільним є виділення у програмі окремими питаннями мовленнєвий етикет та культуру мовленнєвого спілкування дошкільників,

адже культура мовлення формується, розвивається і проявляється у процесі спілкування в мовленнєвій діяльності. Культури потрібно вчити з дитинства у процесі навчальної мовленнєвої діяльності. “Вирішальне значення для повноцінного розвитку дитини має своєчасне оволодіння мовою, усім багатством її виражальних і змістових засобів”, – наголошується у програмі “Дитина” [50, с.7]. Для цього потрібно, щоб діти чули від дорослих зразкове, правильне мовлення, яке відповідало б літературним нормам мови. “Дитина... любить повторювати почуті слова, тому створювала б нові членороздільні звуки завдяки зовнішнім враженням, якби не була оточена вже готовими” [53, с.9], – зазначав О.Потебня. І нібито у відповідь видатному науковцю автори програми визначають засобом розвитку мовлення дітей мовлення вихователя, а також пред’являють вимоги до нього: “змістовність, точність, логічність, доступність, багатство словника, чистота звуковимови, виразність, образність, відповідність нормам літературної вимови” [25, с.20-21], наголошують на єдності вимог навчального закладу й сім’ї до культури дитячого мовлення.

Слід зазначити, що в програмі вперше виокремлено питання про вчення О.Потебні в навчанні та розвитку рідного мовлення дітей [25, с.19], а також окремо виділено методику розвитку виразності та образності мовлення [25, с.34]. Подається поняття виразності та образності мовлення, дається характеристика образного мовлення та методика його розвитку, наголошено на сучасних дослідженнях з цього напрямку (Н.Гавриш, Л.Кулибчук, Ю.Руденко). Крім цього, позитивним вважаємо виділення чітких і конкретних програмних вимог до дитячих переказів (усвідомленість, послідовність, точність, образність і граматична правильність мови, інтонаційна виразність, елементи творчої доробки), а також виокремлення питання про поетичну та усну народну творчість у словниковій роботі з дітьми та методику використання загадок і прислів’їв у роботі з дітьми [25, с.29-30].

Програма курсу “Методика ознайомлення дітей з українським

народознавством у дошкільному закладі” [167] призначена для студентів спеціальності “Дошкільне виховання”. Вивчення дисципліни починається з теоретичних основ методики. Студенти повинні ознайомитись із поняттям про народну педагогіку, етнопедагогіку, народну дидактику, з історією розвитку етнопедагогіки, внеском видатних учених у розвиток народної педагогіки (К.Ушинського, І.Срезневського, Г.Сковороди, І.Котляревського, Т.Шевченка, П.Грабовського, І.Франка, О.Духновича), а також завданням та змістом ознайомлення дітей з нацатками народознавства.

Значна увага присвячена використанню малих фольклорних жанрів у роботі з дітьми дошкільного віку: українським народним приказкам, прислів'ям, примовкам, загадкам, скоромовкам, лічилкам та ін., їх місцю у навчально-виховному процесі дошкільного навчального закладу та методиці використання у різних вікових групах.

Окремо виділено розділ “Українська казка в дитячому садку”, у якому мова йде про жанрові особливості казки, види та типи казок: казки про тварин, побутові, героїко-фантастичні та чарівні, надокучливі, авторські, казки-билини, легенди та небилиці. Розглядаються особливості методики використання казок у різних вікових групах.

Програма знайомить студентів із українськими письменниками – класиками та сучасними, їхніми творами для дітей; з українським мистецтвом та методикою ознайомлення дітей з картинами українських художників, українською скульптурою. Цей матеріал автори програми пропонують подавати згідно з регіональним принципом, оскільки “кожний регіон України має свій природний колорит, свої національні традиції, звичаї, обряди” [167, с.3], тому вихователі дошкільних закладів мають бути обізнані з національною культурою.

Як бачимо, програма досить повно і конкретно ознайомлює студентів з методикою ознайомлення дітей з українським народознавством у дошкільному закладі й передбачає впровадження ідей О.Потебні про місце фольклору в навчанні мови, етнокультурологічний аспект спадщини

мовознавця.

Програма “Методика організації художньо-мовленнєвої діяльності дітей у дошкільних закладах освіти” [105] рекомендована для студентів спеціальності “Дошкільне виховання”. Ідеї О.Потебні, реалізацію яких передбачає програма, представлені в таблиці 3.6.

Таблиця 3.6

Зміст програми “Методика організації художньо-мовленнєвої діяльності дітей у дошкільних закладах освіти” з упровадження ідей О.Потебні

Ідеї О.Потебні	Зміст програми
1. Мова і мистецтво	Унікальна роль мови в розвитку різних видів мистецтва (живопису, музики, театру, скульптури, кіно). Художньо-мовленнєва діяльність як процес взаємодії з творами мистецтва.
2. Мова і художня творчість	Мова як художнє явище. Зіставлення понять “творчість” у мовленні і “мовотворення”. Художня творчість – вищий щабель художньо-мовленнєвої діяльності. О.Потебня про значення процесу мовотворення для індивідуального і суспільного розвитку мови.
3. Етичне й естетичне у навчанні мови	Співвідношення етичного й естетичного в художньо-мовленнєвій діяльності (О.Потебня).
4. Образність мовлення	Розвиток образного мовлення, мислення, уяви, художньо-естетичних уявлень у процесі художньо-мовленнєвої діяльності.
5. Використання фольклору у навчанні мови	Розігрування забавлянок та українських народних пісень, заучування віршів, скоромовок, прислів'я, загадок тощо.

У програмі наголошується, що засвоєння дітьми сфери “Культура” “відбувається через різні види активності, передусім у художньо-мовленнєвій діяльності, в якій під впливом творів мистецтва, а також вражень від довкілля

... відбувається становлення естетичної функції мовлення, зароджується прагнення до творчості” [105, с.3]. Отже, у програмі найбільш повно реалізуються естетичні погляди мовознавця на роль мови в різних видах мистецтва, культури, взаємозв’язок етичного й естетичного в мові.

Аналіз програм для студентів вищої школи засвідчив, що лінгводидактичні погляди та ідеї О.Потебні найбільш повно висвітлені у програмах для студентів спеціальності “Дошкільне виховання”. Це стосується насамперед таких категорій, як мова і нація, мова і культура, мова і мистецтво, мова і мислення, слово і поняття, образність мовлення, використання фольклору в навчанні мови, етичне й естетичне в мові. У програмах для студентів філологічного факультету реалізується насамперед лінгвістичний аспект наукової спадщини мовознавця, а саме погляди мовознавця на проблеми “мова і національність”, “мова і мислення”, “образне мовлення”, “граматична теорія мови”, “мова і культура”. Натомість у програмах для студентів спеціальності “Початкове навчання” лінгводидактичний аспект діяльності вченого розглядається лише стосовно двох проблем: “мова і мислення” та “використання фольклору в навчанні мови”.

Звернемося до аналізу програм для учнів середньої та початкової школи і вихованців дошкільних навчальних закладів.

Проаналізуємо програму “Українська мова” для учнів 5-12 класів загальноосвітніх навчальних закладів [162]. Основною метою вивчення української мови в середній школі є формування “національно свідомої, духовно багатой мовної особистості, яка володіє вміннями й навичками вільно, комунікативно доцільно користуватися засобами рідної мови – її стилями, типами, жанрами в усіх видах мовленнєвої діяльності (аудіювання, читання, говоріння, письмо)” [162, с.3-5]. Відповідно до мети ставляться основні завдання навчання мови, серед яких: виховання потреби у вивченні рідної мови; формування духовного світу учнів, ціннісних орієнтацій, орієнтирів шляхом прилучення через рідну мову до культури народу;

вироблення умінь і навичок користуватися засобами мови з дотриманням мовленнєвого етикету; засвоєння базових умінь і навичок; ознайомлення школярів з мовною системою як основою для формування мовних і мовленнєвих умінь і навичок. Погляди та ідеї О.Потебні, втілені у програмі, представлені в таблиці 3.7.

Таблиця 3.7

Погляди та ідеї О.Потебні, втілені у програмі “Українська мова” для учнів 5-12 класів

Ідеї О.Потебні	Зміст програми
1. Мова і нація	Етнічна культура українського народу, відображена в народних традиціях і звичаях, в усній народній творчості. Українська мова і відображена в ній національна культура.
2. Мова і культура	Українська мова і відображена в ній національна культура. Культура мовлення. Мовлення правильне і комунікативно доцільне. Вимоги до гарного мовлення (змістовність, логічність, багатство, різноманітність, точність, виразність, доречність), їх основні ознаки.
3. Етичне й естетичне в мові	Слово як носій добра, істини й краси.

Як бачимо, у програмі найбільш повно реалізовані естетичні погляди О.Потебні, втілені в соціокультурній лінії, змістом якої є опанування національних і загальнолюдських культурних і духовних цінностей, які сприяють естетичному і морально-етичному розвитку особистості, органічному входженню її в соціум. Реалізується ця лінія на основі відбору соціокультурних відомостей освітніх галузей “Мова і література”, “Суспільствознавство”, “Естетична культура” та ін. Пропонуються тексти відповідної тематики, які використовуються як дидактичний матеріал мовної

і мовленнєвої змістових ліній, а також за допомогою системи спеціальних завдань.

У програмі розширено вимоги щодо змісту роботи з культури мовлення, зокрема вимоги до правильності вимови, доречного використання мовних засобів у мовленні. Особливу значущість автори програми надають створенню старшими школярами власних висловлювань, дотриманню норм літературної мови, використуванню реплік для стимулювання, підтримання діалогу, формул мовленнєвого етикету, додержанню основних правил спілкування. Науковці наголошують на тому, що всі тексти, над якими працюють учні, треба читати виразно й емоційно. Однак поряд з іншими вимогами до мовлення (змістовність, логічна послідовність, багатство, точність, виразність, доречність, правильність) не висувається образність. Увага акцентується передусім на значущості збагачення словника дітей стилістично забарвленою лексикою, тобто різноманітними фразеологізмами, прислів'ями і приказками, синонімами, антонімами, омонімами тощо, поза увагою залишається безпосереднє вивчення виразників образності як вагомих складових саме образного мовлення.

Позитивним вважаємо врахування народознавчого принципу, взаємозв'язку етичного й естетичного в навчанні мови, думки про те, що мова є однією з важливих ознак загальної культури та культури мовлення, адже вона є показником рівня освіченості, загальної культури особистості, національної самосвідомості, громадянської активності. Однак не простежується наступність у формуванні навичок образного мовлення, оскільки таке поняття відсутнє.

Проаналізуємо програму з навчального предмета "Українська мова" для учнів початкової школи [163]. Основною метою цього курсу є забезпечення розвитку, вдосконалення умінь і навичок усного мовлення (слухання-розуміння, говоріння); навчання дітей читати й писати, працювати з дитячою книжкою, будувати зв'язні писемні висловлювання; створення певного кола знань про мову і мовні вміння; забезпечення мотивації

вивчення рідної мови [163, с.12]. Розглянемо, як автори пропонують використати лінгводидактичну спадщину О.Потебні в реалізації завдань навчання української мови (таблиця 3.8).

Таблиця 3.8

*Зміст програми “Українська мова” для учнів початкової школи з
упровадження поглядів О.Потебні*

Ідеї О.Потебні	Зміст програми
1. Мова і культура	Соціокультурна змістова лінія передбачає розширення уявлень молодших школярів про культуру українського народу. Культура мовлення і культура спілкування.
2. Використання фольклору в навчанні мови	Тлумачення особливостей використання слів, прислів'їв, фразеологізмів, приказок; розвитку вміння доречно використовувати їх у мовленні тощо.

Як бачимо, у програмі реалізовані лише два погляди мовознавця: на мову і культуру та використання фольклору в навчанні мови. Не враховується такий окремий напрям, як розвиток образного мовлення учнів. Зміст програмового матеріалу включає певний обсяг знань, умінь, способів дій, які сприяють розвитку в учнів означеної комунікативної якості мовлення. Молодші школярі ознайомлюються з виразниками образності різних рівнів мовної системи: граматичними, лексико-семантичними, синтаксичними. Але поняття “образне мовлення” не фіксується. Не виділено окремо й розділу “культура мовлення”. Зазначається, що молодшим школярам “важливо прищеплювати культуру спілкування, яка виявляється не тільки в доречному використанні формул мовленнєвого етикету, а й в умінні уважно слухати співрозмовника, призупиняти своє мовлення, щоб дати можливість висловитись іншому... в умінні сказати йому добре слово, висловити критичне зауваження в такій формі, щоб нікого не образити” [163, с.17].

Органічною складовою освітньої галузі “Мова і література” є шкільний курс “Читання”, призначений для учнів початкової школи, починаючи з другого класу [163]. У програмі зазначено, що в процесі вивчення навчального предмета здійснюється “мовленнєвий, морально-естетичний, літературний, інтелектуальний розвиток школярів, виховується дитяча особистість” [163, с.79]. Погляди О.Потебні, втілені в програмі, представлені в таблиці 3.9.

Таблиця 3.9

Погляди О.Потебні, втілені у програмі з курсу “Читання”, призначеного для учнів початкової школи

Ідеї О.Потебні	Зміст програми
1. Етичне й естетичне в навчанні мови.	Зміст читання визначається на основі тематично-жанрового, художньо-естетичного, які є визначальними в доборі творів для читання, й літературознавчого принципів. Твори добираються за критеріями естетичної цінності. Вони покликані розширити світогляд молодших школярів, уточнити й збагатити знання, розвивати почуття гармонії і краси, формувати особистісне ставлення до дійсності.
2. Слово і художній образ	Об’єктом уваги дитини стає слово, яке осмислюється як засіб створення словесно-художнього образу.
3. Використання фольклору в навчанні мови	Усна народна творчісьб – загадки, прислів’я, приказки, лічилки, скоромовки, казки про тварин, дитячий ігровий фольклор (2 клас); народні дитячі пісеньки, народні усмішки, чарівні казки, легенди, народні пісні (3клас); соціально-побутові казки, притчі (4клас).

Продовження таблиці 3.9

4. Образність мовлення	Образність і точність слововживання (2 клас), використання яскравих, точних, образних висловах для характеристики персонажів, опису
	природи (3 клас), усвідомлене сприймання засобів художньої виразності відповідно до їх функцій у творі (4 клас).

Зазначимо, що в програмі з курсу “Читання” для учнів початкової школи найбільш повно втілені погляди та лінгводидактичні ідеї О.Потебні, а саме: вчення про образне мовлення, взаємозв’язок етичного й естетичного у вихованні та навчанні мови, використання фольклору. Відтворено нерозривний зв’язок між читацькими вміннями та мовленнєвими: “Якщо система читацьких умінь відображає закономірності процесу сприймання твору, то мовленнєві вміння – закономірності процесу створення власного висловлювання за прочитаним (прослуханим)” [163, с.81]. Представлено широке коло жанрових особливостей українського фольклору. Окремо виділено розділ “Мова художнього твору” у змістовій лінії “Літературознавча пропедевтика”. Зазначено, що “образність... залежить не лише від лексичного значення слова, а й від його взаємозв’язку з іншими словами, мети, з якою воно використано автором” [163, с.113-114].

Програма “Мовленнєвий компонент дошкільної освіти” [109] складена відповідно до Базового компонента дошкільної освіти, охоплює як функціональний, так і змістовий бік оволодіння мовою й призначена для вихователів дошкільних навчальних закладів. Ідеї О.Потебні, втілені у програмі, представлені в таблиці 3.10.

Зміст спадщини О.Потебні, реалізований у програмі “Мовленнєвий компонент дошкільної освіти”

Ідеї О.Потебні	Зміст програми
<p>1. Використання фольклору в навчанні мови</p>	<p>Увести у словник дітей прислів'я, у змісті яких відбито правила мовленнєвого етикету. Переказувати добре знайомі дітям художні твори і казки, дотримуючись інтонаційних засобів виразності, використовуючи пряму мову. Учити розрізняти і впізнавати жанр малих поетичних форм українського фольклору. Запам'ятовувати зміст нових фольклорних творів, доречно використовувати їх у спілкуванні. Залучати дітей до святкових дійств, розваг на матеріалі доступних і знайомих фольклорних творів. Продовжувати читати і розповідати дітям українські народні казки про тварин, знайомити з новими соціально-побутовими казками. Ознайомити дітей з поняттям “українська народна казка”, вчити виділяти зачин, кінцівку, знаходити повтори, яскраві специфічні образні вирази, визначати мораль казки. Ознайомити дітей з жартівливими “надокучливими” казками як жанром народної творчості (молодший дошкільний вік).</p> <p>Продовжувати прилучати дітей до слухання, вивчення напам'ять та розігрування малих поетичних фольклорних творів. Організовувати тематичні вечори розваг, присвячені українській народній творчості. Знайомити дітей з щедрівками, колядками, посівалками. Стимулювати до самостійного загадування загадок у відповідних побутових та життєвих ситуаціях.</p>

Продовження таблиці 3.10

	<p>Продовжувати знайомити дітей з новими соціально-побутовими та фантастичними казками. Вчити розуміти, сприймати виразні засоби казки. Розуміти, що казка – це фантастика, олюднення тварин, речей. Відповідати на запитання за змістом казки, самостійно розповідати знайомі казки у вільний час, висловлювати своє ставлення до героїв казок, оцінювати їхні вчинки. Ознайомити з народними казками інших народів (старший дошкільний вік).</p>
<p>2. Образність мовлення</p>	<p>Збагачувати словник дітей образними, художньо-поетичними виразами, порівняннями. Ввести в активний словник дитини прислів'я, приказки і фразеологічні звороти, звуконаслідувальні слова та вигуки (молодший дошкільний вік).</p> <p>Активізувати вживання дітьми образних виразів, приказок, фразеологічних зворотів, засвоєних у попередніх групах. Продовжувати збагачувати словник новими художньо-поетичними виразами, порівняннями, образними словосполученнями, звуконаслідувальними словами. Вчити дітей у всіх видах розповідей вживати образні художньо-поетичні вирази, приказки, фразеологічні звороти, звертання, вигуки, вставні слова, пряму мову (старший дошкільний вік).</p>
<p>3. Мова і культура</p>	<p>Збагачувати словник дітей новими формами мовленнєвого етикету в ситуаціях вітання, прощання, знайомства, подяки, прохання, вибачення, компліменти. Продовжувати вчити дітей культури мовленнєвого спілкування.</p>

Продовження таблиці 3.10

	<p>Замінити слова-вульгаризми, жаргонні слова словами літературної мови (молодший дошкільний вік).</p> <p>Дотримуватися всіх форм увічливості в розмові з дорослими, дітьми, незнайомими дорослими. Називати всіх дорослих на ім'я та по батькові. Засвоїти форми звертання “Ви” і “ти”. Увести у словник дітей нові ввічливі форми звертання до незнайомих дорослих людей, до дітей, нові форми мовленнєвого етикету. Познакомити дітей з правилами мовленнєвого етикету, які вимагають певних заборон. Продовжувати вчити дітей вимові звуків у словах відповідно до літературних норм (старший дошкільний вік).</p>
4. Мова і нація	Збагачувати словник словами, що позначають національну їжу, національний посуд, національні свята та святкову їжу, слова, пов'язані з державою, Україною.

Як бачимо, в авторській програмі А.Богуш найбільш повно висвітлено філологічні ідеї О.Потебні щодо використання усної народної творчості в навчанні мови, на образне мовлення, на мову і націю, а також естетичну функцію мови. Окремо виділений розділ “Образне мовлення”, в якому повно, конкретно визначені завдання з розвитку образного мовлення, з формування в дітей навичок вживання образних засобів, чітко визначені виразники образності, які повинні засвоїти діти. Позитивним вважаємо те, що в програмі названо конкретні приклади виразників образності, які мають засвоїти діти в кожному віковий період.

Тематична програма “Моє довкілля. Програма ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з довкіллям” [27] складена відповідно до Базового компонента дошкільної освіти України й охоплює всі сфери життєдіяльності дитини: “Природа”, “Культура”, “Люди”, “Я сам” і призначена для вихователів, методистів та керівників ДНЗ, студентів

педагогічних закладів, батьків дітей дошкільного віку. Погляди О.Потебні, реалізовані у програмі, представлені в таблиці 3.11.

Таблиця 3.11

Погляди О.Потебні, реалізовані у програмі “Моє довкілля. Програма ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з довкіллям”

Ідеї О.Потебні	Зміст програми
1. Образність мовлення	Активізувати вживання дітьми образних виразів, приказок, фразеологічних зворотів, засвоєних у попередніх групах. Продовжувати збагачувати словник новими художньо-поетичними виразами, порівняннями, образними словосполученнями, звуконаслідувальними словами.
2. Мова і культура	Дотримуватись усіх форм увічливості в розмові з дорослими, дітьми, незнайомими дорослими; називати всіх дорослих на ім'я та по батькові; увести у словник дітей нові ввічливі форми звертання, нові формули мовленнєвого етикету, прислів'я, у змісті яких відбито правила мовленнєвого етикету. Наведені правила мовленнєвого етикету та конкретні приклади форм звертання до дорослих, дітей, товаришів.
3. Етичне й естетичне в навчанні мови	Вчити переказувати оповідання та казки близько до тексту; естетично передавати діалоги героїв твору, емоційне забарвлення дійових осіб, використовувати образні вирази, виявляти творчу імпровізацію за текстом.
4. Використання фольклору в навчанні мови	Залучати дітей до слухання, вивчення напам'ять та розігрування малих поетичних фольклорних творів; продовжувати ознайомлювати дітей з новими соціально-побутовими та фантастичними казками, вчити розуміти, сприймати виразні засоби казки.

Як бачимо, у програмі ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з довідками реалізовані найголовніші лінгводидактичні погляди О.Потебні. Ця програма інтегрує знання з різних розділів програм, зокрема: розвитку мовлення, художньої літератури, ознайомлення з явищами суспільного життя, народознавства та рідної природи. На думку А.Богущ, такий підхід “дає змогу сформуванню в дітей поняття про цілісність довідки, що її оточує, природне, предметне і соціокультурне оточення, середовище життєдіяльності людини як біологічної та соціальної істоти” [27 с.6]. Вважаємо цей підхід позитивним, оскільки розвиток мовлення відбувається у нерозривній єдності з усною народною творчістю, природою та явищами суспільного життя.

Отже, можемо зазначити, що в навчальних програмах для вищих навчальних закладів, середніх, початкових шкіл та дошкільних навчальних закладів реалізуються такі лінгводидактичні погляди та ідеї О.Потебні: 1) мова і нація; 2) мова і культура; 3) етичне й естетичне в навчанні мови; 4) використання фольклору; 5) слово й художній образ; 6) образність мовлення.

Наступний етап пошуково-розвідувального експерименту передбачав аналіз підручників та посібників для студентів спеціальностей “Українська мова та література”, “Початкове навчання” та “Дошкільне виховання” з метою визначення наявності вчення О.Потебні та впровадження його в практику роботи вищих навчальних закладів.

Підручник “Загальне мовознавство” [85], призначений для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів, складається з чотирьох розділів: “Мовознавство як наука. Загальне мовознавство як навчальна дисципліна”, “Історія мовознавства”, “Теорія мови”, “Методологія мовознавства”.

У першому розділі розглядається предмет мовознавства, зміст і основні завдання, місце в системі наук. Зокрема зазначається, що психологічні теорії мови “набули поширення в другій половині XIX ст. (психологічний напрям у мовознавстві представлений такими відомими німецькими лінгвістами, як

Г.Штейнталь, В.Вундт, і видатним українським мовознавцем О.Потебнею)” [85, с.15].

У другому розділі простежується історія мовознавства від давніх часів до сьогодення. Докладно розглянуто лінгвістичні погляди Вільгельма фон Гумбольдта, вказано на його послідовників, зокрема О.Потебню, який “творчо використав поняття внутрішньої форми щодо слова” [85, с.49]. Також розглядаються основні напрями в мовознавстві другої половини ХІХ ст. Представниками психологічного напрямку поряд із Ф.Бенеке, Г.Лотце, Г.Штейнталем, М.Лацарусом, В.Вундтом, К.Бюлерем автор називає О.Потебню, як представника психологічного напрямку в слов’янському мовознавстві. Наголошується на різних аспектах наукових інтересів ученого: філології, літературознавстві, фольклорі. Подана коротка характеристика періодів наукової діяльності мовознавства. Проаналізовано працю “Думка і мова”, в якій О.Потебня досліджує питання про взаємозв’язок мови і мислення. Значна увага приділяється вченню лінгвіста про внутрішню форму слова, про “згущення думки”, взаємозв’язок мови і мислення. Автор наголошує на вагомому внеску О.Потебні в граматичну теорію: “Він опрацював теорію граматичної форми і граматичних категорій, вчення про частини мови, теоретичні питання синтаксису. Заклав основи акцентології слов’янських мов. Учений не тільки закликав вивчати мовні факти в системних зв’язках і в історичній перспективі, а й довів, що мова є системою, яка перебуває у постійному розвитку” [85, с.62].

У параграфі “Знакова система мови” третього розділу “Теорія мови” зазначається, що “поняття знаковості знаходимо також у ... працях лінгвістів-компаративістів – В.Гумбольдта, О.Потебні, П.Фортунатова... Однак термін “знак” у дослідженнях цих учених не отримав спеціального лінгвістичного визначення” [85, с.169]. Визначаючи роль мови у процесі пізнання, М.Кочерган спирається на зауваження О.Потебні про те, що “мова відноситься до всіх інших засобів прогресу, як перше й основне” [85, с.192].

У параграфі “Структура мови” мова йде про системний характер мови. Зазначено, що “особливу роль в обґрунтуванні системного підходу до мови відіграли праці українського мовознавця О.Потебні” [85, с.207]. У параграфі “Граматична система мови” вказується на те, що “О.Потебня категоріями називав іменник, дієслово, час, число, особу, орудний відмінок” [85, с.238] та “підтримував синтаксичну концепцію мови” [85, с.246]. Проте погляди мовознавця не розглядаються.

Параграф “Лексико-семантична система мови” розглядає поняття лексико-семантичної системи мови, зокрема зазначено, що “український мовознавець О.Потебня, який ґрунтовно опрацював загальну теорію слова як у плані форми, так і в аспекті змісту, ... закликав учених вивчати семантичні відношення між словами, закони і правила внутрішніх змін у групах семантично пов’язаних слів” [85, с.262-263].

Як бачимо, в підручнику “Загальне мовознавство” розглядаються переважно питання філологічної спадщини О.Потебні, зокрема вчення про внутрішню форму слова, частини мови, семантика мови. Лінгводидактичні погляди мовознавця, на нашу думку, не представлені. Вважаємо, що недостатньо враховані ідеї О.Потебні, що стосуються мови, нації, держави.

Автор навчального посібника “Вступ до мовознавства” [10] серед вітчизняних мовознавців, які зробили вагомий внесок у розвиток мовознавчої науки, називає О.Потебню, “засновника порівняльно-історичного вивчення синтаксису слов’янських мов” [10, с.9-10], пов’язує ім’я ученого із “вигуковою (рефлексивною, чи афективною) гіпотезою походження мови”, згідно з якою “людська мова формувалася на основі мимовільних криків-гуків первісних людей під впливом певних почуттів та емоцій” [10, с.22].

Навчальний посібник “Нариси загального мовознавства” [80] складається з двох частин. Друга частина присвячена історії науки про мову, висвітленню її основних напрямів і шкіл у різні епохи і періоди розвитку лінгвістичної думки. У третьому розділі розглядається мовознавство в другій половині ХІХ ст., зокрема лінгвістичний психологізм і Харківська

лінгвістична школа О.Потебні. Автори посібника зауважують, що “О.Потебня прагнув досліджувати мову, спираючись на психічні процеси, які відбуваються у свідомості мовця” [80, с.81]. Оригінальними визнані думки лінгвіста про граматичні та логічні категорії, слово як індивідуальний творчий акт та засіб формування і вираження думки, образ і поняття, єдність мови і мислення, знаковий характер мови [80, с.86].

У підручнику “Синтаксис української мови” [212] погляди та ідеї О.Потебні як представника психологічного напрямку в мовознавстві аналізуються при вивченні простого речення, зокрема його головних членів – підмета й присудка. О.Потебня, “визначаючи підмет одним із головних компонентів речення, його зв’язок із присудком, надає підметові статус залежного від присудка і зумовленого ним члена” [212, с.69]. Автор зазначає, що “на сучасному етапі вчені частіше схиляються до міркування О.Потебні, що в граматичному розумінні присудок важливіший для речення” [212, с.73]. Проаналізовано також погляди видатного мовознавця на інфінітивні речення, які дослідник розглядав серед безособових [212, с.126], на відокремлені звороти, кличний відмінок іменника тощо.

Про О.Потебню як засновника наукової української діалектології йдеться у посібнику “Історія українського мовознавства” [11]. Автор вказує на його праці “О звуковых особенностях русских наречий”, “Заметки о малороссийском наречии” та ін. в називає О.Потебню “найвизначнішою постаттю в українському мовознавстві, ученим надзвичайно широкого діапазону” [11, с.20].

Звертається до вчення О.Потебні й автор посібника для студентів гуманітарних вищих навчальних закладів “Мова та релігія” [106]. Відповідаючи на запитання “Чи впливає мова на культуру?”, автор наводить погляди мовознавця про вплив мови на народну свідомість, про органічну участь національної (етнічної) мови не тільки у формуванні народного світосприймання, а й у розгортанні думки [106, с.37-38].

Навчальний посібник “Лінгвокультурологія” [97] присвячений розробці основ нової галузі знань, що виникла на межі лінгвістики й культурології та досліджує прояви культури народу, що відобразилися та закріпилися в мовленні. Показано, як культура формує та організовує мислення мовленнєвої особистості, мовні категорії й концепти, як реалізується одна з фундаментальних функцій мови – бути знаряддям створення, розвитку, зберігання й трансляції культури.

Автор посібника наголошує на зв'язку лінгвокультурології з етнолінгвістикою та, говорячи про етнолінгвістичний напрямок, поряд із В.Гумбольдтом, А.Шахматовим та іншими науковцями називає й О.Потебню [97, с.10], праці якого мали важливе значення; виділяючи періоди в розвитку лінгвокультурології, відносить праці О.Потебні до “першого періоду – передумов розвитку науки” [97, с.28].

У посібнику аналізуються погляди мовознавця на слов'янську міфологію, зокрема обряди, заговори, ритуали, у яких він, на думку автора, “вбачав склад давнього поетичного мислення” [97, с.43]. Значна увага приділяється вченню О.Потебні про “внутрішню форму”, яку він називав “найближчим етимологічним значенням” і бачив “у внутрішній формі слова його образ” [97, с.45]. Автор наголошує на тому, що лінгвокультурологія заснована на думці Ф.Буслаєва, О.Потебні, А.Афанасьєва про те, що “мова – це знаряддя культури, її частина та умова її існування” [97, с.57].

Згадується ім'я видатного мовознавця й у взаємозв'язку мови й культури (глава 3). Наголошується на визначенні О.Потебнею “мови як духовної сили” [97, с.60]. Думки й погляди вченого розглядаються й в лінгвокультурному аспекті російської фразеології [97, с.87]. Значну увагу приділено ідеям мовознавця у розділах “Символ як стереотипізоване явище культури” [97, с.105-106], “Образ людини у міфі, фольклорі, фразеології” [97, с.137]. Для вивчення автор посібника пропонує такі праці О.Потебні: “Естетика й поетика”, “Теоретична поетика”, “Із лекцій з теорії словесності”, “Символ і міф у народній культурі”.

У підручнику “Психолінгвістика” [14] представлені основні проблеми психолінгвістики. Висвітлюються загальні питання теорії мовленнєвої діяльності, шляхи використання цієї дисципліни, наводяться конкретні приклади вітчизняної та сучасної наукової літератури. Тема 2 присвячена історії психолінгвістики. У розділі “Мова – це умова думки” автор зазначає, що “велику увагу проблемам мови та мислення приділяв О.Потебня” [14, с.25], і аналізує погляди мовознавця на мову та мислення, зокрема думку про те, що галузь мови може не збігатися з галуззю мислення і мислення може існувати без мови [14, с.26].

Навчальний посібник “Українська етнолінгвістика” [57] присвячений вивченню мови з огляду на її творця – український етнос, що породив мовний феномен як ключовий елемент національної культури. Етнолінгвістичним поглядам О.Потебні присвячений другий розділ посібника. Автор розглядає проблеми національної мовотворчості, міфології і мовного світу народу, а також мовні одиниці – етносимволи з позицій учення видатного мовознавця.

У підручнику “Основи зіставного мовознавства” [86] простежується історія зіставного мовознавства від античних часів (праці М.Варрона, Макробіуса та ін.) до сьогодення (праці І.Голубковської, Д.Терехової, І.Подольян та ін.). Говорячи про внесок вітчизняних учених, автор наголошує на тому, що “початок зіставних досліджень пов’язаний із працями О.Потебні” і відзначає, що праці вченого, зокрема “Із записок з російської граматики”, “Про деякі символи у слов’янській народній поезії” “цінні не тільки своїм надзвичайно багатим різномовним фактажем, а й оригінальним науковим підходом до контрактивного вивчення явищ різних мов у суто лінгвістичному й етнокультурологічному аспектах” [86, с.30].

На нашу думку, найбільш повно представлені погляди та ідеї О.Потебні в підручнику “Філософія мови: Історія лінгвофілософських учень” [9]. Це перший в Україні підручник, у якому систематизовано викладено історію світової філософської думки, запропоноване авторське розуміння

сутності філософії мови, її найважливіших категорій, проаналізовано лінгвофілософські ідеї видатних філософів, мовознавців, серед яких лінгвофілософська концепція О.Потебні. Автор зазначає, що видатний мовознавець посідає важливе місце в історії лінгвістики: “Учений заклав основи лінгвістичної психології (психолінгвістики), етнолінгвістики, історичного синтаксису слов’янських мов... Його небезпідставно вважають основоположником теорії мовленнєвої діяльності, яку плідно опрацьовували уже у ХХ ст. Л.Виготський та його школа” [9, с.196]. Ф.Бацевич зауважує, що лінгвофілософські погляди О.Потебні значною мірою не оцінені та не висвітлені. Автор звертається до проблем природи мови в концепції О.Потебні, питань процесу породження та розуміння мовлення і доводить, що вчений є послідовником учення В.Гумбольдта про нерозривність мови і духовної сутності людини. О.Потебня “приймає думку німецького вченого про те, що мова зароджується у таких глибинах людства, що її ніяк не можна вважати витвором народів... Однак, на відміну від В.Гумбольдта, сміливо формулює тезу про вищу сутність мови як відображення божественного Логоса” [9, с.197]. На думку автора, в концепції О.Потебні був “підкреслений, виведений на передній план аспект нерозривного зв’язку божественного і людського начал природи мови за умови генетичної та гносеологічної первинності божественного” [9, с.198], саме тому в ХХ столітті вчені знову звертаються до мови як “оселі духу”, а божественно-людське розуміння мови О.Потебнею відображене у науковій парадигмі кінця ХХ – початку ХХІ століття (О.Лосєв, П.Флоренський).

Описуючи процес породження мовлення за О.Потебнею, Ф.Бацевич глибоко аналізує погляди науковця на нерозривність мови і мислення, силу словесного узагальнення, внутрішню форму слова, співвідношення категорій поняття і судження. Проблему сприйняття мовлення, на думку автора, О.Потебня розглядав насамперед в історичному та психолого-літературознавчому аспектах. Дослідник доходить висновку, що розглядання процесу розуміння “служує поясненням того, що мова є засобом або

системою засобів видозміни чи створення думки” [9, с.204]. Автор наголошує на тому, що концепція породження мовлення відповідає багатьом положенням сучасної когнітивної лінгвістики і вважає О.Потебню “одним із попередників сучасної психолінгвістики і теорії мовленнєвої діяльності” [9, с.204].

У підручнику “Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах” [104], призначеному для студентів філологічних факультетів університетів, зазначено, що “організація мовленнєвої практики може виходити... з діяльності спілкування”. Врахована думка О.Потебні про те, що мова є процесом мовної діяльності [104, с.14]. Значна увага приділена формуванню умінь і навичок культури мовлення на основі вчення О.Потебні.

Підручник “Дошкільна лінгводидактика: Теорія і методика навчання дітей рідної мови” [26], призначений для студентів вищих педагогічних навчальних закладів, які навчаються за спеціальністю “Дошкільне виховання”, складається з двох частин: “Теоретико-методологічні засади та зміст розвитку мовлення дітей” і “Методика розвитку мовлення і навчання дітей рідної мови”.

У першій частині розглянуто методологічні засади лінгводидактики, підкреслено, що “сучасна українська лінгводидактика послуговується такими філософськими уявленнями: мова – це суспільне явище; мова як засіб спілкування; суспільний характер походження мови; взаємозв’язок мови і мислення, слова і поняття; роль чуттєвого досвіду в розвитку мовлення; взаємозв’язок мови та історії народу, мови та поезії; практика – критерій істини” [26, с.14]. Розглянуто вчення О.Потебні про слово як засіб апперцепції. Зокрема зазначено, що “поетичне слово є не стільки засобом вираження, скільки засобом створення думки, розвитку мислення й самосвідомості”, а вчення О.Потебні в цій галузі “до цього часу не перевершено” [26, с.25-26].

У другій частині підручника подано методику розвитку мовлення і навчання дітей рідної мови. Окремо виділено методику розвитку виразності

мовлення, розглянуто основні засоби вираження емоційно-експресивних відтінків у мовленні, зокрема тембр, мелодика, наголос, темп. Зазначено, що “образність мовлення як категорія, що належить до її змісту, забезпечується мовними засобами і може розглядатись як мовна, внутрішня, художня виразність чи як художність мовлення” [26, с.442].

Значну увагу приділено культурі мовлення. Зазначено, що “метою опанування рідною мовою в дошкільному віці є засвоєння літературних норм, культури мовлення і культури спілкування рідною мовою” [26, с.3].

Як бачимо, підручник “Дошкільна лінгводидактика” написаний відповідно до програми з дошкільної лінгводидактики для студентів вищих навчальних закладів і враховує основні лінгводидактичні погляди О.Потебні. Крім того, у хрестоматії “Дошкільна лінгводидактика” [53] вміщено фрагменти праці “Думка і мова” – “Поезія. Проза. Згущення думки” [53, с.9-10].

Навчальний посібник “Українське народознавство в дошкільному закладі” [28] призначений для студентів вищих педагогічних навчальних закладів. У першому розділі посібника висвітлені теоретичні засади народознавства та погляди О.Потебні, який “підкреслював тісний зв’язок між культурою і мовою народу, ... вважав, що кожна мова, як і кожний народ неповторні, і люди добровільно не відмовляються від своєї мови” [28, с.9].

Позитивним вважаємо врахування ідей мовознавця щодо єдності мови й культури народу, поглядів лінгвіста на сутність української казки в ознайомленні студентів педагогічних спеціальностей з теоретичними засадами методики українського народознавства в дошкільному закладі.

Проведений аналіз підручників та посібників засвідчив, що не в усіх враховуються погляди та ідеї О.Потебні. У підручниках для студентів філологічних спеціальностей розглядаються переважно питання філологічної спадщини О.Потебні та основні питання методики навчання рідної мови в середній школі. Натомість підручники для студентів спеціальності “Дошкільне виховання” більш повно реалізують лінгводидактичні ідеї

видатного мовознавця щодо єдності мови й мислення, мови й культури народу, образного мовлення, погляди лінгвіста на роль фольклору в розвитку й навчанні мови в дошкільному закладі.

3.3. Упровадження ідей О.Потебні в навчально-виховний процес вищих навчальних закладів освіти

Наступний етап роботи передбачав виявлення рівнів обізнаності студентів із філологічною спадщиною О.Потебні. Задля цього було визначено когнітивно-репродуктивний критерій з показниками:

- обізнаність із напрямками творчості О.Потебні;
- обізнаність із працями О.Потебні;
- вміння використовувати філологічні ідеї О.Потебні в педагогічній практиці.

До кожного показника було дібрано завдання. Опишемо їх.

Показник: обізнаність з напрямками творчості О.Потебні.

Завдання.

Мета: виявити обізнаність студентів з основними напрямками філологічної спадщини О.Потебні.

Процедура виконання: студентам було запропоновано питальник:

1. До якої галузі науки можна віднести наукову спадщину О.Потебні?
2. Які основні напрями наукових досліджень О.Потебні?
3. У чому сутність вчення О.Потебні про слово?
4. Що є основою для розуміння образної сутності слова?
5. Як О.Потебня визначав народність?

Показник: обізнаність студентів із працями О.Потебні.

Завдання 1.

Мета: виявити обізнаність студентів із працями О.Потебні

Процедура виконання: студентам було запропоновано написати всі праці О.Потебні, які вони знають.

Завдання 2.

Мета: виявити обізнаність студентів із працями О.Потебні

Процедура виконання: студентам було запропоновано написати праці О.Потебні, в яких розглядаються такі проблеми:

- вчення про “внутрішню форму” слова;
- слово і поняття;
- естетика мови;
- мова і нація;
- мова і свідомість.

Показник: уміння використовувати філологічні ідеї О.Потебні в педагогічній практиці.

Завдання 1.

Мета: з'ясувати, чи вміють студенти використовувати філологічні ідеї О.Потебні в педагогічній практиці.

Процедура виконання: студентам було запропоновано розробити конспект уроку (заняття) з методики навчання української мови з використанням ідей О.Потебні.

Завдання 2.

Мета: з'ясувати, чи вміють студенти використовувати філологічні ідеї О.Потебні в педагогічній практиці.

Процедура виконання: студентам було запропоновано уривки з праць О.Потебні:

1) “Уявлення є певний зміст нашої думки, але воно має значення не саме по собі, а тільки як форма, в якій чуттєвий образ входить у свідомість; воно тільки вказує на цей образ і поза зв'язком з ним, тобто поза судженням, не має смислу” (Потебня О.О. Естетика і поетика слова / О.О.Потебня; [пер. з рос. / упор., вступ. ст., приміт. І.В.Іваньо, А.І.Колодної]. – К.: Мистецтво, 1985. – С.35).

2) “При утворенні слова, а також і в процесі мовлення й розуміння, що відбувається за одним законом з утворенням, вже одержане враження зазнає

нових змін, нібито повторно сприймається, тобто, одним словом, апперципується...” (Там само, С.221).

3) “Людина така від природи, що тільки за допомогою мови вона добуває собі такі засоби пізнання про свою думку, як письменна і мистецтва; до цього єдиним свідком про рух її думки служило слово. Без слова неможлива була б ніяка легенда, ніякий ступінь людського знання, а інше, окрім людського, нам невідоме”. (Там само, С.200).

4) “Кожне створення нового слова з попереднього створює разом з новим значенням і нове уявлення. Тому можна сказати, що спочатку кожне слово складається з трьох елементів: єдності членоподільних звуків, тобто зовнішнього знака значення; уявлення, тобто внутрішнього знака значення, і самого значення. Іншими словами, в цей час у двоякому відношенні є (в наявності) знак значення: як звук і як уявлення”. (Там само, С.114).

5) “Що могло міститися в думці до мови? Те, що залишиться, коли вирахувати з наявного складу думки все, що не дано чуттєвими сприйманнями. Чуттям не дана ні субстанція, ні якість, ні дія. Ними об’єднані лише такі в’язки вражень, як *зверь, растение, камень*, але й ці в’язки нерозчленовані; потім – маса незв’язаних вражень.

За допомогою слова людина пізнає те, що вже було в її свідомості. Вона одночасно й творить новий світ з хаосу вражень, і збільшує свої сили для розширення меж цього світу”. (Там само, С.116).

Визначити теми уроків (занять), на яких можна використати ці теоретичні положення.

Нами було визначено й охарактеризовано рівні обізнаності студентів із філологічною спадщиною О.Потебні. Опишемо їх.

Достатній рівень: студенти обізнані з творчістю О.Потебні, називають усі напрями творчості вченого, знають 5 і більше праць, уміють розробити конспект уроку (заняття) за ідеями О.Потебні, правильно визначають тематику уроків (занять) за фрагментами творів ученого.

Задовільний рівень: студенти називають 2-3 напрями творчості вченого, 2-3 його праці, у розроблених конспектах уроків (занять) не зовсім точно використовують ідеї О.Потебні; не можуть повно й правильно визначити тематику уроків (занять).

Незадовільний рівень: студенти називають не більше одного напрямку творчості вченого, називають одну або зовсім не знають наукових праць; не можуть розробити конспекти та скласти тематику уроків (занять) за філологічними ідеями О.Потебні.

Результати виконання завдань оцінювалися відповідною кількістю балів: достатній – 9 балів (по 3 за кожний показник), задовільний – 6 балів (по 2 за кожний показник), незадовільний – 3 бали (по 1 за кожний показник).

Проаналізуємо одержані результати за кожним показником. Результати виконання завдання подано в таблиці 3.12.

Таблиця 3.12

Рівні сформованості обізнаності студентів зі спадщиною О.Потебні (%)

Спеціальності	Рівні		
	Достатній	Задовільний	Незадовільний
Українська мова і література	6	42	52
Початкове навчання	-	20,4	79,6
Дошкільне виховання	4	40	56

Як засвідчує таблиця, на достатньому рівні обізнаності студентів із спадщиною О.Потебні було виявлено тільки 6% студентів філологічної спеціальності і 4% – дошкільного виховання; на задовільному рівні перебувало 42% студентів філологічного факультету, 40% – педагогічного (спеціальність “Дошкільне виховання”) і 20,4 % студентів спеціальності “Початкове навчання”. Як бачимо за даними таблиці, більшість студентів усіх спеціальностей перебували на низькому рівні: 52% – філологічний

факультет, 79,6% – спеціальність “Початкове навчання” і 56% – “Дошкільне виховання”.

Отже, найменш обізнаними із спадщиною О.Потебні виявилися студенти спеціальності “Початкове навчання”. Низькі знання студентів цієї спеціальності пояснюються, на нашу думку, тим, що у програмах і навчальних посібниках майже відсутній матеріал, який знайомив би студентів із творчістю О.Потебні. Як бачимо з таблиці, жодного студента спеціальності “Початкове навчання” не було на достатньому рівні, більшість з них перебували на низькому рівні (79,6%).

Нами було розроблено програми і зміст спецкурсів “Використання наукової спадщини О.Потебні в сучасній лінгводидактиці” для студентів філологічних факультетів спеціальності “Українська мова та література” і педагогічних факультетів спеціальностей “Початкове навчання”, “Дошкільне виховання”. Спецкурси читалися протягом одного семестру на 4 курсі.

Спецкурс “Використання наукової спадщини О.Потебні в сучасній лінгводидактиці” мав на меті озброєння майбутніх педагогів теоретичними знаннями з основних питань наукової спадщини О.Потебні, необхідними для ефективної організації процесу розвитку й навчання мови в початковій, середній школі та дошкільному навчальному закладі. Спецкурс покликаний навчити студентів перебудовувати навчально-виховний процес у закладах освіти на засадах етнолінгвістики, етнопедагогіки, викликати бажання у студентів ознайомитись із поглядами та ідеями видатного мовознавця, уміти використовувати їх у своїй практичній діяльності.

У результаті оволодіння студентами теоретичної та практичної частин спецкурсу студенти повинні знати

- найголовніші аспекти наукової спадщини О.Потебні;
- основні праці вченого;
- погляди та ідеї О.Потебні, які можна використати в роботі з розвитку і навчання мови в дошкільних навчальних закладах, початковій та середній школах;

- вміти розробляти конспекти занять і уроків із використанням теоретичних положень О.Потебні.

Спецкурс передбачав два модулі: “О.Потебня – видатний український мислитель-лінгвіст” та “Лінгводидактична спадщина О.Потебні”. У першому блоці розглядалися основні питання наукової спадщини О.Потебні. Другий – був спрямований на виокремлення лінгводидактичних поглядів науковця та формування умінь і навичок використовувати їх у практичній діяльності.

Спецкурс для студентів спеціальностей “Початкове навчання” та “Дошкільне виховання” охоплював 6 тем (54 години), з них 16 годин лекційних, 14 – практичних занять (див. Додаток В). До програми спецкурсу ввійшли теми: “Передумови становлення особистості О.Потебні як ученого”, “Філософський та лінгвістичний аспект діяльності вченого”, “Взаємозв’язок етичного й естетичного в навчанні мови”, “Місце фольклору в процесі навчання мови”, “Вчення О.Потебні про образність мовлення”, “Використання спадщини О.Потебні в навчально-мовленнєвій діяльності дошкільників та молодших школярів”.

У темі “Передумови становлення особистості О.Потебні як ученого” було розглянуто питання: основні етапи життєвого і творчого шляху науковця (роки навчання, участь у фольклорних експедиціях з метою запису пісень та інших творів народної творчості в Полтавській і Харківській губерніях, накопичення етнографічного та фольклорного матеріалу, вражень, задумів, ідей; освітня діяльність на посаді професора Харківського університету), визначено соціально-педагогічні умови становлення О.Потебні як ученого, охарактеризовано періоди творчості мовознавця.

Тема “Філософський та лінгвістичний аспект діяльності вченого” передбачала ознайомлення студентів з основними положеннями філософської та лінгвістичної концепції О.Потебні: вчення про “внутрішню форму” слова; слово і поняття; роль мови у психологічній діяльності; мова і свідомість; мова і нація; думка і мова; теорія внутрішньої форми слова; слово, його значення, структура і граматична форма.

У темі “Взаємозв’язок етичного й естетичного в навчанні мови” розглядалась естетична концепція О.Потебні – погляд на мистецтво як форму пізнання, особливий вид естетично-творчої діяльності людини.

Наступна тема передбачала визначення місця фольклору в процесі навчання мови. Розглядався основний теоретичний принцип педагогічної і лінгводидактичної концепції О.Потебні – принцип народності виховання, визначення О.Потебнею поняття народності, сутності давніх слов’янських міфів та поетичних символів, теорія міфу О.Потебні, думки О.Потебні про фольклор і його поетику. дослідження народно-поетичної творчості.

Тема “Вчення О.Потебні про образність мовлення” передбачала ознайомлення студентів із вченням мовознавця про “внутрішню форму”, взаємодію образного й необразного в мові й поетичній творчості. Розглядалися погляди науковця на переносне значення слова, поетичний образ, тропи і фігури в поетичному мовленні, думки про значення поетичного образу (і мистецтва взагалі) у розвитку людського мислення, у відношенні людини до дійсності. Простежувалось, як розвивається питання образності мовлення в сучасній лінгводидактиці (А.Богущ, Н.Гавриш, Т.Мельник, І.Попова та ін.).

Тема “Використання спадщини О.Потебні в навчально-мовленнєвій діяльності дошкільників та молодших школярів” завершувала вивчення студентами спецкурсу і, крім концепцій і програм з розвитку і навчання мови, передбачала практичне застосування студентами отриманих теоретичних знань.

Спецкурс для студентів філологічних спеціальностей передбачав більш глибоке вивчення лінгвістичної концепції вченого. Так, перший модуль “О.Потебня – видатний український мислитель-лінгвіст” був доповнений лінгвофілософськими поглядами науковця. У лінгвістичному аспекті діяльності вченого, крім розгляду питання про слово, його значення, структуру і граматичну форму, багатозначність слова, розглядалося використання наукової спадщини О.Потебні в прикладній лінгвістиці.

Аналізувались психолінгвістичні погляди мовознавця: мова почуття й мова думки; мовлення й розуміння; мова як діяльність; слово й поняття; слово й уявлення; слово як акт пізнання і мовлення; лінгвокультурологічні погляди: мова і культура; слово й образ; слово і символ.

На практичних заняттях студенти працювали з першоджерелами, складали конспекти занять і уроків з розвитку мовлення та навчання рідної мови дітей дошкільного віку і молодших школярів та учнів середньої школи.

З метою підвищення рівня обізнаності студентів із науковою спадщиною О.Потебні було організовано гурток “Сучасна лінгводидактика у світлі наукових ідей О.Потебні” для студентів філологічних та педагогічних спеціальностей, заняття якого проводилися 2 рази на місяць. На заняттях студенти працювали з першоджерелами, займалися дослідницькою роботою щодо використання поглядів та ідей ученого у своїй практичній роботі. (Додаток Е).

Підвищенню зацікавленості науковими поглядами видатного мовознавця сприяла організація й проведення тематичної наукової студентської конференції з теми: “Наукова спадщина О.Потебні і проблеми сучасної лінгводидактики”. Працювали такі секції: 1) Педагогічна спадщина О.Потебні в розвитку сучасної педагогіки; 2) Розвиток ідей О.Потебні в сучасній лінгводидактиці; 3) Актуальні проблеми сучасної лінгводидактики; 4) Філологічна спадщина О.Потебні в контексті сучасної лінгводидактики. Студенти активно виступали з доповідями, аналізували та обговорювали проблеми сучасної лінгводидактики.

За творчістю О.Потебні студентам була запропонована тематика курсових, дипломних та магістерських робіт (Додаток Д).

Нами були розроблені також спеціальні завдання на педагогічну практику. Студентам педагогічного факультету спеціальності “Дошкільне виховання” пропонувалося розробити заняття для дітей, у яких би реалізовувалися лінгводидактичні положення наукової спадщини О.Потебні. Теми занять для дітей різних вікових груп були такими:

- ознайомлення з малими фольклорними формами;
- читання віршів;
- читання та художній аналіз поезій;
- розповідання українських народних казок;
- “Гостинність”;
- “Народні національні символи”.

Студентам спеціальності “Початкове навчання” пропонувалося скласти конспекти уроків з української мови для учнів 1-3 класів з тем:

- розвиток мовлення. Усвідомлення лексичного значення слова;
- формування зв’язного мовлення;
- формування початкових уявлень про слово. Слово як одиниця мовлення;
- пряме й переносне значення слова;
- етимологія слів.

Студентам філологічного факультету пропонувалося розробити конспекти уроків для учнів середньої та старшої школи з тем:

- загальне уявлення про спілкування і мовлення;
- лексичне значення слова;
- наголос;
- зв’язне мовлення. Створення власних висловлювань;
- культура мовлення.

Результати педагогічної практики з аналізом проведених уроків і занять доповідалися на підсумкових конференціях з педагогічної практики.

По завершенні запланованої експериментальної роботи студентам були знову запропоновані завдання за кожним показником когнітивно-репродуктивного критерію з метою з’ясування сформованості рівнів їхньої обізнаності із спадщиною О.Потебні.

Як засвідчили результати впровадження поглядів та ідей О.Потебні у навчально-виховний процес закладів освіти, студенти філологічних та педагогічних спеціальностей зацікавилися спадщиною О.Потебні, почали

оволодівати вміннями і навичками застосування його філологічної спадщини у своїй практичній діяльності.

Порівняльні дані сформованості рівнів обізнаності студентів з науковою спадщиною О.Потебні після завершення експериментальної роботи подано в таблиці 3.13.

Таблиця 3.13

Порівняльні дані сформованості у студентів рівнів обізнаності з науковою спадщиною О.Потебні (%)

Спеціальності	Рівні					
	Достатній		Задовільний		Незадовільний	
	Початковий етап	Завершальний етап	Початковий етап	Завершальний етап	Початковий етап	Завершальний етап
Українська мова і література	6	38	42	50	52	12
Початкове навчання	-	26	20,4	54	79,6	20
Дошкільне виховання	4	30	40	62	56	8

Як бачимо з таблиці, після викладання спецкурсів, роботи студентів у гуртку, виступів на конференціях і виконання завдань педагогічної практики за матеріалами наукових праць О.Потебні відбулися позитивні зрушення у показниках рівнів сформованості обізнаності студентів усіх спеціальностей із спадщиною О.Потебні. Так, достатнього рівня обізнаності досягли 38% (було 6%) студентів спеціальності “Українська мова і література”; 26% (цей рівень був відсутній) – “Початкове навчання” і 30% (було 4%) – “Дошкільне виховання”. Як з’ясувалося, більшість студентів перебували відтепер на задовільному рівні: 50% (було 42%) – “Українська мова і література”; 54% (було 20,4%) – “Початкове навчання” і 62% (було 40%) – “Дошкільне

виховання”. На низькому рівні залишились 12% (було 52%) студентів спеціальності “Українська мова і література”; 20% (було 79.6%) – “Початкове навчання” і 8% (було 56%) – “Дошкільне виховання”.

Отже, як бачимо, залучення студентів до вивчення наукової спадщини О.Потебні в різних формах навчання (спецкурс, гурток, наукові доповіді, виступи на конференціях, розробка тематичних конспектів занять і уроків) значно підвищило їх рівні обізнаності зі спадщиною ученого.

Одержані результати дослідження дозволили визначити основні напрями актуалізації наукової спадщини О.Потебні в сучасну лінгводидактику:

- широка пропаганда лінгводидактичних ідей О.Потебні в періодичних та фахових виданнях України;
- ознайомлення педагогів з науковою спадщиною О.Потебні в інститутах післядипломної освіти;
- доповнення наявних програм і підручників з лінгводидактики початкової школи науковими положеннями лінгводидактичної спадщини О.Потебні;
- розробка і публікація навчально-методичних посібників як для студентів різних спеціальностей, так і для педагогів шкіл і дошкільних закладів щодо використання лінгводидактичної спадщини О.Потебні;
- запровадження студентських потебніанських читань державного масштабу.

Висновки з третього розділу

У ході пошуково-розвідувального експерименту було виявлено рівні обізнаності з науковою спадщиною О.Потебні. За даними анкетування, вчителі і вихователі-практики виявилися необізнаними з працями О.Потебні, його твори не викликають зацікавленості в педагогів, очевидно, їх не

знайомили з ними і у стінах педагогічних закладів, у яких вони проходили професійну педагогічну підготовку.

Більшість опитуваних студентів філологічних факультетів вищих навчальних закладів мають чіткі уявлення про О.Потебню, могли назвати деякі його праці, але вони недостатньо обізнані з його поглядами та ідеями, не знають, як використовувати його спадщину в роботі з учнями у школі. У студентів спеціальності “Дошкільне виховання” є досить чіткі уявлення про О.Потебню як ученого, але вони майже не були обізнані з його працями.

Найбільш необізнаними зі спадщиною вченого виявилися студенти спеціальності “Початкове навчання”.

За результатами аналізу навчальних програм і підручників з’ясувалося, що найменшу інформацію про творчість О.Потебні містять програмно-методичні матеріали для студентів спеціальності “Початкове навчання”, найбільш повне забезпечення мають студенти спеціальності “Українська мова і література” та “Дошкільне виховання”.

Для з’ясування рівня обізнаності студентів філологічного і педагогічного факультетів було обрано когнітивно-репродуктивний критерій з показниками:

- обізнаність із напрямками творчості О.Потебні;
- обізнаність із працями О.Потебні;
- вміння використовувати філологічні ідеї О.Потебні в педагогічній практиці.

До кожного показника було розроблено відповідні завдання, за результатами виконання яких було визначено достатній, задовільний і незадовільний рівні обізнаності зі спадщиною О.Потебні.

Як з’ясувалося, більшість студентів усіх спеціальностей перебували на низькому рівні: 52% – філологічний факультет, 79,6% – спеціальність “Початкове навчання” і 56% – “Дошкільне виховання”.

Нами було розроблено і прочитано спецкурс “Використання наукової спадщини О.Потебні в сучасній лінгводидактиці” для студентів

філологічного і педагогічного факультетів; організовано гурток “Сучасна лінгводидактика у світлі наукових ідей О.Потебні”, проведені конференції, розроблені завдання на педагогічну практику за творчістю О.Потебні, запропоновано теми курсових, дипломних та магістерських робіт.

Порівняльні дані сформованості рівнів обізнаності студентів з науковою спадщиною О.Потебні виявили значні позитивні зміни у знаннях студентів. Значно збільшилася кількість студентів достатнього і задовільного рівнів і зменшилась їх кількість на незадовільному рівні.

Були визначені напрями актуалізації філологічної спадщини ученого в сучасній лінгводидактиці:

- широка пропаганда лінгводидактичних ідей О.Потебні в періодичних та фахових виданнях України;
- ознайомлення педагогів з науковою спадщиною О.Потебні в інститутах післядипломної освіти;
- доповнення наявних програм і підручників з лінгводидактики початкової школи науковими положеннями лінгводидактичної спадщини О.Потебні;
- розробка і публікація навчально-методичних посібників як для студентів різних спеціальностей, так і для педагогів шкіл і дошкільних закладів щодо використання лінгводидактичної спадщини О.Потебні;
- запровадження студентських потебніанських читань державного масштабу.

Матеріали цього розділу знайшли відображення у таких публікаціях:

1. Кардаш І.М. Виховання культури мовлення студентів як складова готовності майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів / І.М.Кардаш // Науковий вісник Миколаївського державного університету. – Випуск 16 (міжнародний). Педагогічні науки: Зб. наук. пр. / За заг.ред. В.Д.Будака, О.М.Пехоти. – Миколаїв: МДУ, 2007. – С.68-74.

2. Кардаш І.М. Розвиток мовлення дітей дошкільного та молодшого шкільного віку засобами українського фольклору / І.М.Кардаш // Науковий

вісник Миколаївського державного університету: Зб. наук. пр. – Спецвипуск: Педагогічні науки. – У 2-х т. – Т.1: Психолого-педагогічне забезпечення передшкільної освіти / За заг.ред. В.Д.Будака, О.М.Пехоти. – Миколаїв: МДУ, 2008. – С.82-88.

3. Кардаш І.М. Естетика мовлення як складова естетичної культури майбутніх педагогів / І.М.Кардаш // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки. – Луганськ: Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка, 2008. – № 7 (146). – С. 119-125.

4. Кардаш І.М. Використання поглядів О.Потебні в розвитку образного мовлення школярів / І.М.Кардаш // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: Збір. наук. пр. Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / Ред. кол.: Побірченко Н.С. (гол.ред.) [та ін.]. – Умань: РВЦ “Софія”, 2008. – Випуск 25. – С.40-45.

5. Кардаш І.М. Значення спадщини О.О.Потебні у лінгводидактичній підготовці майбутніх учителів //Нові технології навчання: наук.-метод. зб.: Спеціальний випуск: Матеріали всеукр. наук.-практ. конф. [“Модернізація вищої освіти України: історія, досвід, перспективи”], (9-11 листопада 2004 р). – Київ-Миколаїв, 2005. – С.122-126.

6. Кардаш І.М. Формування естетичної культури майбутніх педагогів засобами рідної мови: V всеукр. наук.-практ. читання студентів і молодих науковців, присвячені педагогічній спадщині Костянтина Дмитровича Ушинського (Одеса, 15-16 травня 2007 р.). – Одеса: ПДПУ ім.К.Д.Ушинського, 2007. – С.256-258.

ВИСНОВКИ

У дисертації вперше досліджено, проаналізовано та науково обґрунтовано напрями і форми творчого розвитку філологічної спадщини О.Потебні в сучасній лінгводидактичній практиці закладів освіти.

1. У дисертації доведено, що філологічна спадщина О.Потебні є цінним джерелом для вивчення його лінгводидактичних ідей, визначення внеску вченого в розвиток вітчизняної лінгводидактики. Його основні праці присвячені дослідженню актуальних проблем науки про мову. Він створив глибоко матеріалістичну філологічну концепцію, у якій підійшов до мови і поетичної творчості як до безперервної діяльності, зумів показати їх у русі і водночас побачив її конкретну своєрідність, системно-типологічні принципи в кожній точці руху.

2. Періодизація творчої діяльності мовознавця (перший – з 1860 до 1865 рік – розробка філософсько-психологічної теорії мови на базі критичного осмислення ідей німецьких філософів-романтиків, період накопичення етнографічного та філологічного матеріалу, вражень, ідей, задумів, формування спрямованості світогляду вченого, його позиції гуманіста й демократа; другий – з 1865 до 1891 року – наукова діяльність у сфері граматики і фонетики, діалектології російської, української та інших слов'янських мов і психології словесно-художньої творчості) та визначення етапів творчості О.Потебні дозволила ґрунтовніше розкрити його лінгвістичні, філософсько-психологічні та лінгводидактичні ідеї.

3. Надзвичайно важливим для педагогіки є принцип народності виховання, який дослідник розтлумачує через розуміння мови як компонента культури, духовного життя народу. Для О.Потебні поняття народність визначається мовою, традиція народу міститься “переважно у мові”. Ця думка є могутнім засобом національного виховання, плідна і завжди буде зберігати свою актуальність. Розвиток рідного мовлення та навчання мови слід пов'язувати з ознайомленням дітей із національною культурою.

4. Для наукового обґрунтування найважливіших засад структури художнього мовлення, розуміння образної сутності слова особливо значущим є вчення мовознавця про “внутрішню форму”. Образ, внутрішня форма – це, за О.Потебнею, є спосіб згущення, спосіб збільшення ємкості думки. Наукове осмислення внутрішньої форми слова та обґрунтування цього поняття було виключно важливим для формування та розвитку філологічної концепції мовознавця.

5. З філософських та психологічних поглядів О.Потебні можемо сформулювати важливі методологічні концепти розбудови лінгводидактичної науки: єдність свідомості, мови і мислення; взаємозв’язок діяльності і мови; взаємозв’язок слова, поняття, національних традицій; закономірності становлення звуку в дітей; закономірності оволодіння словом, поняттям у дитячому віці; усвідомлення дитиною мови і мовних значень; мова як засіб розвитку в дітей національної психіки (менталітету) та духовності.

6. Матеріали дисертації свідчать, що ідеї О.Потебні покладені в основу Закону про мову, сучасних мовних концепцій (“Концепція шкільної мовної освіти національних спільнот в Україні”, “Концепція навчання державної мови в школах України”, “Концепція навчання української мови в системі профільної освіти”), навчальних програм для студентів спеціальностей “Українська мова і література”, “Початкове навчання”, “Дошкільне виховання” (“Загальне мовознавство”, “Культура мови”, “Прикладна лінгвістика”, “Методика викладання української мови в початковій школі”, “Дошкільна лінгводидактика. Теорія і методика навчання дітей рідної мови в дошкільному закладі освіти”, “Методика ознайомлення дітей з українським народознавством у дошкільному закладі”).

7. У ході пошуково-розвідувального експерименту було визначено когнітивно-репродуктивний критерій з показниками (обізнаність із напрямками творчості О.Потебні; обізнаність із працями О.Потебні; вміння використовувати філологічні ідеї О.Потебні в педагогічній практиці) і

виявлено рівні обізнаності з науковою спадщиною О.Потебні. Результати експерименту засвідчили, що після впровадження у навчання студентів різних форм актуалізації наукової спадщини О.Потебні в сучасній лінгводидактиці (спецкурси, гурток, конференції, написання дипломних, курсових та магістерських робіт, педагогічна практика) достатнього рівня обізнаності досягли 38% (було 6%) студентів спеціальності “Українська мова і література”; 26% (цей рівень був відсутній) – “Початкове навчання” і 30% (було 4%) – “Дошкільне виховання”. Як з’ясувалося, більшість студентів перебували відтепер на задовільному рівні: 50% (було 42%) – “Українська мова і література”; 54% (було 20,4%) – “Початкове навчання” і 62% (було 40%) – “Дошкільне виховання”. На низькому рівні залишились 12% (було 52%) студентів спеціальності “Українська мова і література”; 20% (було 79.6%) – “Початкове навчання” і 8% (було 56%) – “Дошкільне виховання”.

8. Одержані результати дослідження дозволили визначити основні напрями актуалізації наукової спадщини О.Потебні в сучасну лінгводидактику: широка пропаганда лінгводидактичних ідей О.Потебні в періодичних та фахових виданнях України; ознайомлення педагогів з науковою спадщиною О.Потебні в інститутах післядипломної освіти; доповнення наявних програм і підручників з лінгводидактики початкової школи науковими положеннями лінгводидактичної спадщини О.Потебні; розробка і публікація навчально-методичних посібників як для студентів різних спеціальностей, так і для педагогів шкіл і дошкільних закладів щодо використання лінгводидактичної спадщини О.Потебні; запровадження студентських потебніанських читань державного масштабу.

Водночас проведене дослідження не вичерпує розкриття всіх питань творчого розвитку філологічної спадщини О.Потебні в сучасній лінгводидактиці. Воно відкриває перспективу для більш глибокого вивчення умов, факторів, закономірностей, особливостей підготовки студентів спеціальності “Початкове навчання” до використання філологічної спадщини О.Потебні у педагогічній діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азадовский М.К. История русской фольклористики / М.К.Азадовский. – М.: Учпедгиз, 1963. – Т.2. – 363 с.
2. Айзеншток И. Из истории научного исследования А.А.Потебни / А.Айзеншток // О.О.Потебня і проблеми сучасної філології: зб. наук. праць /АН України, Інститут мовознавства ім.О.О.Потебні / відп. ред. В.Ю.Франчук. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 194-243.
3. Академические школы в русском литературоведении / [авт. текста П.А.Николаев] // Институт мировой литературы им. А.М.Горького АН СССР. – М.: Наука, 1975. – 514 с.
4. Александр Потебня // Сто великих украинцев. – К.: Орфей, 2001. – С.277-281.
5. Аристотель. Об искусстве поэзии. / Аристотель; [пер. с древнегреч. В.Г.Аппельрота. Ред. пер. и коммент. Ф.А.Петровского. Ст. А.С.Ахматова и Ф.А.Петровского]. – М.: Гослитиздат, 1957. – 183 с.
6. Бакаленко І.М. Становлення і розвиток вітчизняної лінгводидактики як самостійної дисципліни / І.М.Бакаленко. – Запоріжжя: ЗДУ, 2001. – 114с.
7. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики. Исслед. разных лет: лит. обзор / М.М.Бахтин. – М.: Худож. лит., 1975. – 504 с.
8. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М.Бахтин. – 2-е изд. – М.: Искусство, 1986. – 444 с.
9. Бацевич Ф.С. Філософія мови: історія лінгвофілософських учень: підручник [для студентів вищих навч. закладів] / Ф.С. Бацевич. – Київ: Академія, 2008. – 240с. – (Альма-матер).
10. Бевзенко С.П. Вступ до мовознавства. Короткий нарис: навчальний посібник для студентів філологічних спеціальностей вищих навчальних закладів / С.П. Бевзенко. – Київ: Вища школа, 2006. – 143с.
11. Бевзенко С.П. Історія українського мовознавства: Історія вивчення

української мови: навч. посібник / С.П. Бевзенко. – Київ: Вища школа, 1991. – 231с.

12. Белодед А.И. Вопросы становления украинского вокализма в лингвистической интерпретации А.А.Потебни: Автореф. дис. на соискание науч. степени канд. филолог. наук / А.И.Белодед. – К., 1964. – 19 с.

13. Белодед А.И. Грамматическая концепция А.А.Потебни: Автореф. дис. на соискание науч. степени доктора филол. наук: 10.02.01 “Русский язык” / А.И.Белодед. – М., 1977. – 50 с.

14.Белянин В.П. Психолингвистика: учебник / В.П.Белянин. – М.: Флинта; Московский психолого-социальный институт, 2003. – 232 с.

15. Березин Ф.М. К вопросу о философских основаниях лингвистической концепции А.А.Потебни / Ф.М.Березин // Методологические проблемы истории языкознания / Институт науч. информации по обществ. наукам АН СРСР. – М., 1974. – С.65-83.

16. Білодід І.К. Вклад О.О.Потебні у вітчизняну мовознавчу науку / до 60-річчя з дня смерті (1891-1951) / І.К.Білодід // Київський держ. університет ім.Т.Г.Шевченка: філолог. зб. – 1951. – №3. – С.85-96.

17. Білодід О.І. Вчення О.О.Потебні про розвиток структури речення / О.І.Білодід // Мовознавство. – 1977. – №2. – С.35-55.

18. Білодід О.І. Граматична концепція О.О.Потебні / О.І.Білодід. – К.: Вища школа, 1977. – 303 с.

19. Білодід О.І. О.О.Потебня і філософська традиція / О.І.Білодід, С.Б.Кримський // Наукова спадщина О.О.Потебні і сучасна філологія: зб. наук. пр. /відп. ред. В.Ю.Франчук. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 4-10.

20. Білодід О.І. Твір О.О.Потебні “Язык и народность” у світлі сучасності // Тези доповідей та повідомлень III республіканської славістичної конференції, присвяченої 125-річчю з дня народження О.О.Потебні [“О.О.Потебня і деякі питання сучасної славістики”]. – Харків, 1960. – С.3-6.

21. Біляєв О. Концепція мовної освіти в Україні / О.Біляєв,

М.Вашуленко, В.Плахотник // Рідна школа. – 1994. – № 9. – С.71-73.

22. Біляєв О. Концепція навчання державної мови в школах України / О.Біляєв, Л.Скуратівський, Л.Симоненкова [та ін.] // Дивослово. – 1996. – №1. – С.16-21.

23. Богачевська І.В. Філософський аналіз мови релігії в контексті вчення О.О.Потебні: Автореф. дис. на здобуття навч. ступеня канд. філософ. наук: 09.00.11 “Філософія релігії” / І.В.Богачевська. – К., 1998. – 19 с.

24. Богуш А.М. Дошкільна лінгводидактика: теорія і практика / А.М.Богуш. – Запоріжжя : Просвіта, 2000. – 228 с.

25. Богуш А.М. Дошкільна лінгводидактика. Теорія і методика навчання дітей рідної мови і дошкільному закладі освіти / Гавриш Н.В., Котик Т.М. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2002. – 48 с.

26. Богуш А.М. Дошкільна лінгводидактика: Теорія і методика навчання дітей рідної мови: підручник [для студ. вищ. навч. закл.] / А.М.Богуш, Н.В.Гавриш / За ред. А.М.Богуш. – К.: Вища школа, 2007. – 542с.

27. Богуш А. Моє довкілля: Програма ознайомлення дітей старшого дошкільного віку з довкіллям / А.М.Богуш. – К.: Шкільний світ, 2006. – 112с.

28. Богуш А.М. Українське народознавство в дошкільному закладі: навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.] / А.М.Богуш, Н.В.Лисенко. – 2-ге вид., пер. і доп. – К.: Вища шк., 2002. – 407с.

29. Бондаренко Н.В. Державна мова у контексті мовної освіти / Н.В.Бондаренко // Дивослово, 1996. – №4. – С.30-33.

30. Бондаренко Н.В. Концепція шкільної мовної освіти національних спільнот в Україні / Н.В.Бондаренко // Педагогіка і психологія. – 1995 – №3. – С.12-22.

31. Борев Ю.Б. Введение в эстетику / Ю.Б.Борев. – М.: Советский художник, 1965. – 327 с.

32. Будагов Р. Из истории языкознания: Материалы к курсам языкознания / Р.Будагов / Под общ. ред. В.А.Звегинцева: Моск. гос. ун-т им. М.В.Ломоносова – М.: Изд-во МГУ, 1954. – 31 с.

33. Булахов М.Г. Основные этапы развития славянского языкознания (до 1917 г.) / М.Г.Булахов // Методологические проблемы истории славистики / Ред. В.А.Дьяков (отв. ред.) [и др.]. – М.: Наука, 1978. – С.56-87.

34. Булаховский Л.А. Александр Афанасьевич Потебня (К 60-летию со дня смерти) / Л.А.Булаховский / КДУ им.Т.Г.Шевченка. – К.: Изд-во КДУ, 1952. – 46 с.

35. Бутырин К.М. Проблема эстетического символа в русском литературоведении (XIX-XX вв.) / К.М.Бутырин // Исследование по поэтике и стилистике / В.Г.Базанов, В.В.Виноградов, Г.М.Фридендер. – Л.: Наука, 1972. – 277 с.

36. Вільчинський Ю.М. Етнокультурні проблеми філософії мови О.Потебні: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософ. наук: 09.00.05 “Історія філософії” / Ю.М.Вільчинський. – К., 1997. – 38с.

37. Вільчинський Ю.М. Олександр Потебня як філософ / Ю.М.Вільчинський. – Львів: ЛДУ, 1995. – 127 с.

38. Виноградов В.В. Из истории изучения русского синтаксиса / В.В.Виноградов. – М.: Изд. МГУ, 1958. – 400 с.

39. Витоки мовленнєвого розвитку дітей дошкільного віку: Програма та методичні рекомендації / Упор. А.М.Богущ. – Одеса: Маяк, 1999. – 84с.

40. Выготский Л.С. Психология искусства / Л.С.Выготский. – Ростов-на-Дону: “Феникс”, 1998. – 480 с.

41. Гавриш Н.В. Формирование образности речи старших дошкольников в процессе обучения родному языку: Дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук: 13.00.02 / Гавриш Наталія Василівна. – М., 1991. – 188с.

42. Гавриш Н. Художнє слово і дитяче мовлення / Н.Гавриш. – К.: Ред. загальнопед. газ., 2005. – 128 с.

43. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования / И.Р.Гальперин. – М.: Наука, 1981. – 139с.

44. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук: В 3-х томах:

научное изд. Т.3 / Г.В.Ф.Гегель. – М.: Мысль, 1977. – 471 с.

45. Гете И.В. Собрание сочинений: В 10-ти томах / И.В.Гете. – Т.10: Об искусстве и литературе / [пер. с нем.] – М.: Худ. лит., 1980. – 510 с. – (в пер.).

46. Гланц М.М.А.А.Потебня о внутренней форме художественного образа: Автореф. дис. на соискание науч. степени канд. философ. наук / М.М.Гланц. – Л., 1974. – 20 с.

47. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию / В.Гумбольдт ; [пер. с нем и под ред. и с предисл. Г.В.Рашишвили]. – М.: Прогресс, 1984. – 397 с.

48. Гутякулова В.А. Проблема художественной образности в теоретическом наследии А.А.Потебни: Автореф. дис. на соискание науч. степени канд. философ. наук. – М., 1971.– 20 с.

49. Дзюбишина-Мельник Н. Мова і духовність / Н.Дзюбишина-Мельник // Дошк. виховання. – 1990. – № 12. – С. 6.

50. Дитина. Програма виховання і навчання дітей від 3 до 7 років – 2-ге вид., доопрац. і доп. – К.: Богдана, 2003. – 328 с.

51. Дмитренко Н.К. Теория народной словесности как направление отечественной филологической науки 60-80 гг. XIX века: фольклористические труды А.А.Потебни: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філолог. наук: 10.01.09 “Фольклористика”– К., 1983. – 24 с.

52. Дмитренко М.К. Українська фольклористика другої половини XIX століття: методологічний дискурс: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філолог. наук: 10.01.07 “Фольклористика”– К., 2006. – 32 с.

53. Дошкільна лінгводидактика. Хрестоматія: навчальний посібник [для студ. вищ. пед. навч. закл.] / Упорядник Богущ А.М. Частина I та II. – К.: Слово, 2005. – 720 с.

54. Дружененко Р.С. Етнопедagogічні засади формування мовленнєвих умінь і навичок учнів основної школи: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.02 “Теорія та методика навчання (українська

мова)” / Р.С.Дружененко. – Херсон, 2005. – 18 с.

55. Дудка О.О. Питання українського наголосу в науковій і видавничій діяльності О.Потебні // Матеріали міжнародних читань, присв. 170-річчю від дня народження фундатора Харківської філол. школи [“Олександр Потебня: сучасний погляд”], (11-12 жовтня 2005р.) / В.С.Калашник (відп.ред.) [та ін.]; Харківський нац. ун-т ім. В.Н.Каразіна [та ін.]. – Х.: Майдан, 2006. – С.82-91.

56. Єрмоленко С., Мацько Л. Навчально-виховна концепція вивчення української (державної) мови / С.Єрмоленко, Л.Мацько //Поч. школа. – №1, 1995. – С.33-37.

57. Жайворонок Н.В. Українська етнолінгвістика: Нариси: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Н.В.Жайворонок. – К.: Довіра, 2007. – 262 с.

58. Жовтобрюх М.А. О.О.Потебня і школа / М.А.Жовтобрюх // Наукова спадщина О.О.Потебні і сучасна філологія: До 150-річчя з дня народження О.Потебні: збір. наук. пр. /відп. редактор В.Ю.Франчук. – К.: Наукова думка, 1985. – С.97-118.

59. Зайченко Н.І. Педагогічні ідеї та науково-просвітницька діяльність О.О.Потебні (1835-1891): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.01 “Загальна педагогіка та історія педагогіки” / Н.І.Зайченко. – К., 2006. – 17 с.

60. Закон про мови в Українській РСР //Укр. мова і літ. в школі. – 1990. – №5. – С.3-10.

61. Записки Императорский Академии наук. – Спб, 1876. – Т.27: Записки русского отделения. – Кн.1. – С.78-121.

62. Зубкова Л.Г. Общая теория развития языка:учебное пособие [для студ. высших учеб. завед., обучающихся по спец. “Филология”] / Л.Г.Зубкова. – М.: Издательство РУДН, 2003. – 472 с.

63. Иваньо И.В., Колодная А.И. Эстетическая концепція А.А.Потебни И.В.Иваньо, А.И.Колодная // Потебня А.А. Естетика и поэтика / А.А.Потебня. – М.: Искусство, 1976. – С.9-31.

64. История эстетики. Памятники мировой эстетической мысли: В 5-ти томах. – М.: Искусство, 1962-1970. – Т. 4: Эстетические идеи народов России. Эстетические идеи народов Восточной Европы XIX – начала XX века (домарксистский период), Ч.2 / Ред.В.В.Ванслов, З.И.Гершкович, Б.С.Мейлах. – М.: Искусство, 1969. – 783 с. – (в пер.)

65. Каргин А. Нравственно-эстетическое формирование личности / А.Каргин // Знание. – 1981. – №7. – С.7

66. Кардаш І.М. Використання поглядів О.Потебні в розвитку образного мовлення школярів / І.М.Кардаш // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: Збір. наук. пр. Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / Ред. кол.: Побірченко Н.С. (гол.ред.) [та ін.]. – Умань: РВЦ “Софія”, 2008. – Випуск 25. – С.40-45.

67. Кардаш І.М. Використання фольклору в навчанні мови (за концепцією О.О.Потебні) / І.М.Кардаш // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського: Зб. наук. пр. – Одеса, 2004. – № 3-4. – С.130-138.

68. Кардаш І.М. Виховання культури мовлення студентів як складова готовності майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів / І.М.Кардаш // Науковий вісник Миколаївського державного університету. – Випуск 16 (міжнародний). Педагогічні науки: Зб. наук. пр. / За заг.ред. В.Д.Будака, О.М.Пехоти. – Миколаїв: МДУ, 2007. – С.68-74.

69. Кардаш І.М. Естетика мовлення як складова естетичної культури майбутніх педагогів / І.М.Кардаш // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки. – Луганськ: Луганський національний педагогічний університет імені Тараса Шевченка, 2008. – № 7 (146). – С. 119-125.

70. Кардаш І.М. Естетичне й етичне в навчанні мови (за концепцією О.О.Потебні) / І.М.Кардаш // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського: Зб. наук. пр. – Одеса, 2004. – № 3-4. – С.122-130.

71. Кардаш І.М. Значення спадщини О.О.Потебні у лінгводидактичній підготовці майбутніх учителів //Нові технології навчання: наук.-метод. зб.: Спеціальний випуск: Матеріали всеукр. наук.-практ. конф. [“Модернізація вищої освіти України: історія, досвід, перспективи”], (9-11 листопада 2004 р). – Київ-Миколаїв, 2005. – С.122-126.

72. Кардаш І.М. Ідея народності у навчанні й вихованні у спадщині К.Д.Ушинського й О.О.Потебні: Всеукр. наук.-практ. читання студентів і молодих науковців, присвячені педагогічній спадщині К.Д.Ушинського (Одеса, 17-18 травня 2005 року). – Одеса, 2005. – С.50-52.

73. Кардаш І.М. Історія мови у філологічній спадщині О.О.Потебні / І.М.Кардаш // Наука і освіта. – Одеса, 2004. – №8-9, листопад-грудень. – С.214-216.

74. Кардаш І.М. Образне мовлення в педагогічній спадщині О.Потебні / І.М.Кардаш //Гуманітарний вісник Державного вищого навчального закладу “Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди”: Науково-теоретичний зб.: Педагогіка, психологія, філософія, філологія. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – Вип. 14.– С.96-100.

75. Кардаш І.М. Питання етнолінгвістики у спадщині О.О.Потебні та К.Д.Ушинського: IV всеукр. наук.-практ. читання студентів і молодих науковців, присвячені педагогічній спадщині К.Д.Ушинського (Одеса, 16-17 травня 2006 року). – Одеса, 2006. – С.22-24.

76. Кардаш І.М. Питання психології мови в науковій спадщині О.О.Потебні / І.М.Кардаш // Науковий вісник Південноукраїнського державного педагогічного університету ім. К.Д.Ушинського: Зб. наук. пр. – Одеса, 2004. – № 10-11. – С.84-89.

77. Кардаш І.М. Розвиток мовлення дітей дошкільного та молодшого шкільного віку засобами українського фольклору / І.М.Кардаш // Науковий вісник Миколаївського державного університету: Зб. наук. пр. – Спецвипуск: Педагогічні науки. – У 2-х т. – Т.1: Психолого-педагогічне забезпечення

передшкільної освіти / За заг.ред. В.Д.Будака, О.М.Пехоти. – Миколаїв: МДУ, 2008. – С.82-88.

78. Кардаш І.М. Соціально-філософська концепція мови О.О.Потебні / І.М.Кардаш // Наука і освіта. – Одеса, 2004. – №8-9, листопад-грудень. – С.216-219.

79. Кардаш І.М. Формування естетичної культури майбутніх педагогів засобами рідної мови: V всеукр. наук.-практ. читання студентів і молодих науковців, присвячені педагогічній спадщині Костянтина Дмитровича Ушинського (Одеса, 15-16 травня 2007 р.). – Одеса: ПДПУ ім.К.Д.Ушинського, 2007. – С.256-258.

80. Кириченко Г.С. Нариси загального мовознавства: навч. посіб. для студ. філол. спец. вищ. навч. закл.: у 2 ч. / Г.С.Кириченко, С.В.Кириченко, А.П.Супрун; за ред. А.П.Супрун. – К.: Видавничий Дім „Ін Юре”, 2008. – Ч.ІІ:Основні етапи розвитку науки про мову. – 2008. – 224 с.

81. Коваль А.П. Практична стилістика української мови / А.П.Коваль. – К.: Вища школа, 1987. – 351 с.

82. Колодна А.І. Філософсько-соціологічні погляди громадянців (О.О.Потебня) / А.І.Колодна // Історія філософії на Україні: Філософська думка на Україні в період занепаду і панування капіталістичних відносин (XIX – поч. XX ст.): В 3 т. / В.І.Шинкарук, Інститут філософії АН Укр. РСР. – К.: Наукова думка, 1987. – Т.2. – С.149-150.

83. Колодная А.И. Мироззрение А.А.Потебни и некоторые философские вопросы его лингвистической концепции: Автореф. дис. на соискание науч. степени канд. философ. наук / А.И.Колодная. – Львов, 1967. – 20 с.

84. Кононенко О. Триумф і трагедія великого мовознавця (до сторіччя від дня смерті Олександра Потебні) / О.Кононенко // Дзвін. – 1992. – №3-4. – С.155-157.

85. Кочерган М.П. Загальне мовознавство: підручник [для студ. філол. спец. внз] / М.П.Кочерган. –2-ге вид., випр. і доп. – К.: Вид. центр

“Академія”, 2006. – 464 с. – (Альма-матер).

86. Кочерган М.П. Основи зіставного мовознавства: підручник / М.П.Кочерган. – К.: Вид. центр “Академія”, 2006. – 424 с. – (Альма-матер).

87. Крутоголова О.В. Естетичне виховання учнів у процесі вивчення української мови в школі (5-7 кл.): Дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.02 “Теорія та методика навчання (українська мова)” / О.В.Крутоголова. – К.,1994. – 195 с.

88. Крымский С. Потебня //Филос. энциклопедия. – М., 1967. – Т.4. – С.327.

89. Кулибчук Л.М. Розвиток образного мовлення учнів 5-7 класів: Дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.02 “Теорія та методика навчання (українська мова)” / Л.М.Кулибчук. – Одеса, 1999. – 260 с.

90. Кучерук О.А. Естетичне виховання на уроках української мови в школі (8-9кл.): Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.02 “Теорія та методика навчання (українська мова)” / О.А.Кучерук. – К., 2000. – 19 с.

91. Лінгводидактика в сучасних закладах освіти / [за заг.ред. А.М.Богуш]. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2001. – 269с.

92. Лиманский В.И. А.А.Потебня. Некролог // Журнал министерства народного просвещения, 1892. – №1.

93. Лопушинський І.П. Лінгводидактичні основи методики роботи над художнім стилем мовлення у 5-7 класах середньої школи: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.02 “Теорія та методика навчання (українська мова)” / І.П.Лопушинський. – К., 1996. – 24 с.

94. Лукінова Т.Б. О.О.Потебня як дослідник слов'янського язичництва. / Т.Б.Лукінова // Наукова спадщина О.О.Потебні і сучасна філологія: зб. наук. пр. / (відп. редактор В.Ю.Франчук). – К.: Наукова думка, 1985. – С.54-65.

95. Львівська потебніана: Матеріали наук. читань, присв. 160-річчю з дня народж. О.О.Потебні 21 вересня 1995 р. / Ю.Вільчинський (відп. ред.) [та

ін.]: Львівський держ. ун-т ім. І.Франка. Філософ. факультет. Філолог. факультет. – Львів: Світ, 1997. – 176 с.

96. Марко В. Основи аналізу літературного твору / В.Марко // Дивослово. – 1998. – №2. – С.37-42.

97. Маслова В.А. Лингвокультурология: уч. пособие для студ. вузов / В.А.Маслова. – М.: Академия, 2001. – 208 с.

98. Мацейків М.А. Питання психології в науковій спадщині О.О.Потебні (до 165-річчя з дня народження) // Педагогіка і психологія. – 2000. – №3. – С.119-127.

99. Мацейків М.А. Психолого-педагогічні погляди О.О.Потебні (до 150-річчя з дня народження) / М.А.Мацейків // Радянська школа. – 1985. – №9. – С.82-84.

100. Мацько Л. Стратегія мовної освіти в Україні / Л.Мацько // Педагогічна газета, 2004. – № 5(118). – С.3.

101. Медведєв Ф.П. О.О.Потебня та його наукова діяльність / Ф.П.Медведєв // Тези доповідей та повідомлень III Республіканської славістичної конференції, присвяченої 125-річчю з дня народження О.О.Потебні [“О.О.Потебня і деякі питання сучасної славістики”], (23-27 грудня 1960р.). – Харків, 1960. – С.6-14.

102. Мельник Т.В. Розвиток образного мовлення учнів 5-9 класів шкіл з російською мовою викладання: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: 13.00.02 “Теорія та методика навчання (українська мова)” / Т.В.Мельник. – Херсон, 2004. – 20 с.

103. Мельничук О.С. Світогляд О.О.Потебні / О.С.Мельничук // Потебнянські читання / Відп. ред. В.Ю.Франчук. – К.: Наукова думка, 1981. – С.5-14.

104. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах: підручник [для студ. філолог. спец. ун-тів] / За редакцією М.І.Пентиліук. – К.: Ленвіт, 2005. – 400 с.

105. Методика організації художньо-мовленнєвої діяльності дітей у

дошкільних закладах освіти: програма [для студ. вищих пед. навч. закл.] / Упор. А.М.Богущ, Н.В. Гавриш, Котик Т.М. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2002. – 30 с.

106. Мечковская Н.Б. Язык и религия: лекции по филологии и истории религий: учеб. пособие [для студентов гуманитарных вузов] / Н.Б.Мечковская. – М.: Агентство “Фаир”, 1998. – 352 с.

107. Миропольская Н.Е. Вслушиваясь в слово: пособие [для уч.] / Н.Е.Миропольская. – К.: Рад. шк., 1989. – 195 с.

108. Миропольська Н.Є. Мистецтво слова в структурі художньої культури учня: теорія і практика / Н.Є.Миропольська. – К.: Парламент.вид-во, 2002. – 204с.

109. Мовленнєвий компонент дошкільної освіти: навч.-метод. посібник / Укл. А.М.Богущ. – Одеса: Ярослав, 2004. – 176с.

110. Мойсієнко В. Проблема народності в науковій спадщині О.Потебні / В.Мойсієнко, Г.Фареній // Спадщина О.О.Потебні і розвиток сучасної філологічної науки /Укр. мова і літ., 1998. – № 3. – С.

111. Муратов А.Б. Теоретическая поэтика А.А.Потебни. / А.Б.Муратов // Потебня А.А. Теоретическая поэтика / А.А.Потебня / Сост. А.Б.Муратов. – М.: Высшая школа, 1990. – С.7-21.

112. Наукова спадщина О.О.Потебні в контексті сучасності: Тези доповідей IV Міжнародного конгресу українців 26-29 серпня 1999р. / В.Акуленко, В.Франчук (відп.ред.); Міжнародна асоціація українців [та ін.]. – К.: Вид. Дім Дмитра Будаго, 2002. – 85 с.

113. Наукова спадщина О.О.Потебні в контексті сучасності: [Тексти доп., включених до прогр. V Міжнародного конгресу українців 26-29 серпня 2002] / В.Франчук (відп. ред.); міжнар. асоціація українців [та ін.]. – К.: Вид. Дім Дмитра Будаго, 2005. – 84 с.

114. Наукова спадщина О.О.Потебні і сучасна філологія: До 150-річчя з дня народження О.Потебні: [збір. наук. пр. / відп. редактор В.Ю.Франчук]. – К.: Наукова думка, 1985. – 248 с.

115. Невідома автобіографія О.О.Потебні / Вступ і підгот. текстів В.Франчук // Слово і час. – 1992. – №12. – С.51-55.
116. Нестерук В. А.А.Потебня: жизнь – научный подвиг / В.Нестерук // Частный бизнес, 1995. – №10-11. – С.28.
117. Новиков Л.А. Искусство слова / Л.А.Новиков. – 2-е изд., доп. – М.: Педагогика, 1991. – 144 с. – (Б-чка детской энциклопедии “Ученые – школьнику”).
118. Овсяннико-Куликовский Д.Н. А.А.Потебня как языковед-мыслитель // Киевская старина. – 1893. – Т.2. – июль. – С.30-46; август. – С.269-289; сентябрь. – С.342-360.
119. Олександр Опанасович Потебня: Ювілейний збірник до 125-річчя з дня народження / АНУРСР, Інститут мовознавства ім.О.О.Потебні / Редкол.: Цілуйко К.К. [та ін.]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 112 с.
120. Олександр Потебня. Мова, національність, денационалізація. (Статті і фрагменти) / Упорядкування і вступна стаття Ю.Шевельова. – Українська Вільна Академія Наук у США. – Нью-Йорк, 1992. – 155 с.
121. Олександр Потебня: сучасний погляд: [матеріали міжнародних читань, присв. 170-річчю від дня народження фундатора Харківської філол. школи], (Харків, 11-12 жовтня 2005р.) / В.С.Калашник (відп.ред.) [та ін.]; Харківський нац.ун-т ім. В.Н.Каразіна [та ін.]. – Х.: Майдан, 2006. – 224 с.
122. О.О.Потебня й актуальні питання мови та культури: [зб. наук. праць / В.Ю.Франчук (відп.ред.)] / Інститут мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України. – К.: Вид. Дім Дмитра Будаго, 2004. – 368 с.
123. О.О.Потебня і проблеми сучасної філології: [зб. наук. праць / АН України, Інститут мовознавства ім.О.О.Потебні / Відп. ред В.Ю.Франчук]. – К.: Наукова думка, 1991. – 248 с.
124. Пабат В.В. Формування естетичних почуттів дітей дошкільного віку засобами народної казки: Автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. пед. наук: 13.00.02 “Теорія та методика навчання (українська мова)” / В.В.Пабат. – К., 1997. – С.14. – 24 с.

125. Палиевский П.В. Литература и теория / П.В.Палиевский. – [2-е изд., доп.]. – М.: Современник, 1978. – 283 с.
126. Памяти А.А.Потебни (29 ноября 1891 г.). – Харьков, 1892. – 90 с.
127. Пасічник Є.А. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах: навчальний посібник [для студентів вищих навчальних закладів освіти] / Є.А.Пасічник. – К.: Ленвіт, 2000. – 384 с.
128. Пентиліук М. Концепція навчання української мови в системі профільної освіти (проект) / М.Пентиліук, О.Горошкіна, А. Нікітіна // Укр. мова й літ в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах. – 2006. – № 9-10. – С.76-84.
129. Пентиліук М.І. Теоретичні основи навчання стилістики в середній школі: Дис. у формі наук. доповіді на здобуття наук.ступеня докт. пед. наук: 13.00.02 / Пентиліук Марія Іванівна.– К., 1996. – 56 с.
130. Побірченко Н.С. Потебня Олександр Опанасович / Н.С.Побірченко // Педагогіка і психологія. – 2004. – №2. – С.120-129.
131. Попов П.М. До характеристики наукової діяльності О.О.Потебні П.М.Попов // Рад. літературознавство. – 1946. – С.63-82
132. Попова І.І. Розвиток образного мовлення дітей старшого дошкільного віку засобами поетичного гумору: Автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. пед. наук: 13.00.02 “Теорія та методика навчання (українська мова)” / І.І.Попова. – Одеса, 2006. – 20 с.
133. Потебня А.А. Автобиографическое письмо // Слово и миф: из истории отечественной философской мысли / А.А.Потебня, А.Л.Топорков, А.К.Байбурин. – М.: Правда, 1989. – С. 3-14.
134. Потебня А.А. Из записок по теории словесности / А.А.Потебня. – Харьков: Изд. М.В.Потебни, 1905. – 489 с.
135. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А.Потебня. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т.1-2. –536 с.
136. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А.Потебня. – М.: Просвещение, 1968. – Т.3. – 551 с.

137. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: к изучению дисциплины. Т.4. Вып. 1. Существительное. Прилагательное. Числительное. Местоимение. Член. Союз. Предлог / А.А.Потебня. – М.: Просвещение, 1985. – 319 с.
138. Потебня А.А. Из записок по теории словесности (Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое) / А.А.Потебня. – Харьков: Изд. М.В.Потебни, 1905. – 649 с.
139. А.А.Потебня. Из записок по теории словесности / А.А.Потебня. – Харьков: Изд. М.В.Потебни, 1914. – 645с.
140. Потебня А.А. Из лекций по теории словесности: Басня. Пословица. Поговорка / А.А.Потебня / Под ред.. В.Харцьева, со вступ. ст.Багалея [и др.]. – [3-е изд.]. – Харьков: Госиздат Украины, 1930. – 130 с.
141. Потебня А.А. Из записок по теории словесности: Фрагменты // Слово и миф: из истории отечественной философской мысли / А.А.Потебня, А.Л.Топорков, А.К.Байбурин. – М., 1989. – С.
142. Потебня А.А. Мысль и язык / А.А.Потебня. – [3-е изд., доп. ст. “Язык и народность” и “О национализме”]. – Харьков: Изд. М.В.Потебни, 1913. – 225 с.
143. Потебня А.А. Полное собр. соч. / А.А.Потебня. – [5-е изд., пересм. и испр.] / Ввод. ст. В.И.Харцьева. – Х.: Госиздат Украины, 1926. – Том I: Мысль и язык. – 1926. – XXX, 205 с.
144. Потебня А.А. Мысль и язык. // Слово и миф: из истории отечественной философской мысли / А.А.Потебня, А.Л.Топорков, А.К.Байбурин. – М.: Правда, 1989. – С.
145. Потебня А.А. Мысль и язык / А.А.Потебня. – К.: СИНТО, 1993. – 191 с.
146. Потебня А.А. О мифическом значении некоторых обрядов и поверий / А.А.Потебня. – М., 1865. – 238 с.
147. Потебня А.А. О национализме / А.А.Потебня // Мысль и язык. – [3-е изд.]. – Харьков: Изд. М.В.Потебни, 1913. – С.378-398.

148. Потебня А.А. Психология поэтического и прозаического мышления. // Слово и миф: из истории отечественной философской мысли / А.А.Потебня, А.Л.Топорков, А.К.Байбурин. – М.: Правда, 1989. – С.127-132.

149. Потебня А.А. Слово и миф: из истории отечественной философской мысли / А.А.Потебня, А.Л.Топорков, А.К.Байбурин. – М.: Правда, 1989. – 622 с.

150. Потебня А.А. Слово о полку Игореве. – / [Сост., подгот. текста и примеч. М.В.Потебни, изд. 2-е]. – Харьков: Изд. М.В.Потебни, 1914. – 243 с.

151. Потебня А.А. Теоретическая поэтика / А.А.Потебня; [Сост., авт. вступ. ст. и коммент. А.Б.Муратов]. – М.: Высшая школа. – 1990. – 344 с. (Классика литературной науки).

152. Потебня А.А. Ударение / А.А.Потебня. [Подгот. к изд. и авт. вступ. ст. В.Ю.Франчук]. – К.: Наукова думка, 1973. – 172 с.

153. Потебня А.А. Эстетика и поэтика / А.А.Потебня. – М.: Искусство, 1976. – 613 с.

154. Потебня А.А. Язык и народность // Эстетика и поэтика / А.А.Потебня. – М.: Искусство, 1976. – С.253-285.

155. Потебня О.О. Эстетика і поетика слова / О.О.Потебня; [зб.; пер. з рос. / упоряд, вступ. ст., приміт. І.В.Іваньо, А.І.Колодної]. – К.: Мистецтво, 1985. – 302 с. (Пам'ятки естетичної думки).

156. Потебнянські читання / Інститут мовознавства ім.О.О.Потебні / [Г.П.Іжакевич]. – К.: Наукова думка, 1981. – 184 с.

157. Пресняков О.П. А.А.Потебня и русское литературоведение конца XIX-начала XX века / [науч. редактор А.В.Чичерин]. – Саратов: Изд-во Саратовського ун-та, 1978. – 229 с.

158. Пресняков О.П. А.А.Потебня об особенностях художественной речи. // Потебнянські читання / Інститут мовознавства ім.О.О.Потебні / [Г.П.Іжакевич]. – К.: Наукова думка, 1981. – С.82-102.

159. Пресняков О.П. Поэтика познания и творчества: Теория словесности А.А.Потебни / О.П.Пресняков. – М.: Худ. лит. – 1980. – 218 с.

160. Пресняков О.П. Слово, думка, образ (Про філологічну спадщину О.О.Потебні) / О.П.Пресняков. – К.: Наук.думка, 1974. – 48 с.
161. Пресняков О.П. Филологическая концепция А.А.Потебни и его теория словесности: Автореф. дис. на соискание науч. степени докт. филол. наук.– К., 1979. – 45с.
162. Програми для загальноосвітніх навчальних закладів. Українська мова. 5-12 кл. / За ред. Л.Скуратівського . – К.: Ірпінь, 2005. – 176 с.
163. Програми для середньої загальноосвітньої школи. 1-4 класи. – К.: Початкова школа, 2006. – 432 с.
164. Програма з курсу “Методика викладання української мови в початковій школі”. Спеціальність: учитель початкових класів / Уклад. М.С.Вашуленко, А.П.Каніщенко. – К.: Рута, 2000. – 80 с.
165. Програма курсу “Загальне мовознавство” для студентів філологічних спеціальностей /Укл. О.Р.Полонська, Т.І.Соколова. – К.: ІСДО, 1996. – 32 с. (Рос.мовою).
166. Програма з курсу “Культура мови” для філологічних факультетів вищих навчальних закладів України / Уклад. Л.В.Струганець. – Тернопіль: Терноп. держ. пед. ун-т, 1997. – 20 с.
167. Програми педагогічних інститутів. Методика ознайомлення дітей з українським народознавством у дошкільному закладі / Укл. А.М.Богущ, Н.В.Лисенко. – К.: ІСДО, 1993. – 32 с.
168. Програми та навчальний план спеціальності “Прикладна лінгвістика”. – Вип. 1-й. – Одеса: Астропринт, 2002. – 130 с.
169. Психолінгвістика // Програми та навчальний план спеціальності “Прикладна лінгвістика”. – Вип. 1-й. – Одеса: Астропринт, 2002. – С.88-102.
170. Райнов Т. А.А.Потебня / Т.Райнов. – Петроград: Колос, 1924. – 110 с.
171. Рідна мова: Програми експериментальні для середньої загальноосвітньої школи (5-11 кл.) / Уклад. І.П.Ющук. – К.: Перун, 1996. – 39 с.

172. Рожавин М. Вклад А.А.Потебни в развитие теории литературы с точки зрения западных ученых // Наукова спадщина О.О.Потебні в контексті сучасності: [Тексти доп., включених до прогр. V Міжнародного конгресу українців 26-29 серпня 2002] / В.Франчук (відп.ред.); між нар.асоціація українців [та ін.] – К.: Вид. Дім Дмитра Будаго, 2005. – С.23-36.

173. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян / Б.А.Рыбаков. – М.: Наука, 1981. – 607 с.

174. Садова Т.А. Становлення і розвиток вітчизняної дошкільної лінгводидактики (II пол.ХІХ ст. – I пол.ХХ ст). – Дис. на здобуття наук.ступеня канд. пед. наук: 13.00.02 / Садова Т.А. – Одеса, 1997. – 214 с.

175. Скорик М.М. Теорія мови О.Потебні: Автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. філос. наук: 09.00.04 “Філософська антропологія і філософія культури”. – К., 1996. – 20 с.

176. Словник української мови: В 11-ти томах. Т.2. Г-Ж. – К.: Наукова думка, 1971. – 550 с.

177. Срезневский И.И. Запорожская старовина / И.И.Срезневский. – Ч.1 – Вып.1. – Харьков: В ун-ской тип-ии, 1833. – 108 с.

178. Срезневский И.И. Мысли об истории русского языка / И.И.Срезневский. – М., 1959. – 135 с.

179. Стельмахович М.Г. Українська народна педагогіка: навч. посібник / М.Г.Стельмахович. – К.: МО України, 1996. – 288 с.

180. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания: учеб. пособие / Ю.С.Степанов. – [2-е изд., перераб.]. – М.: Просвещение, 1975. – 271с.

181. Сумцов М.Ф. Велетень думки й слова (О.Потебня) / М.Ф.Сумцов. – Харків, 1922. – 68 с.

182. Сумцов Н.Ф. Современная малорусская этнография. (посвящается памяти А.Потебни). / М.Ф.Сумцов // “Киевская старина”, 1892. – 240 с.

183. Сухих С.И. Теоретическая поэтика А.А.Потебни / С.И.Сухих. – Нижний Новгород: Китиздат, 2001. – 287 с.

184. Творча спадщина О.О.Потебні й сучасні філологічні науки (До 150-річчя з дня народження О.О.Потебні): [Тези Республіканської наукової конференції]. – Харків, 1985. – 313 с.

185. Теняню Ю.П. Эстетическая концепция А.А.Потебни: Автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. философ. наук: 09.00.03 “История философии” / Ю.П.Теняню. – К., 1976. – 18 с.

186. Трифонова О.С. Методика виховання звукової культури мовлення дітей середнього дошкільного віку засобами фольклору.: Автореф. дис. на здобуття наук.ступеня канд. пед. наук: 13.00.02 “Теорія та методика навчання (українська мова)” / О.С.Трифонова.– Одеса, 1998. – 20 с.

187. Тынянов Ю.Н. Проблема стихотворного языка / Ю.Н.Тынянов. – М.: Сов. писатель, 1965. – 301 с.

188. Українська Радянська Енциклопедія. – Т.9. Поплужне – Салуїн. – [2-ге вид.]. – К.: Українська радянська енциклопедія, 1983. – 558 с.

189. Усатенко Т.П. Лексична семантика і розвиток мовлення учнів: [посібник для вчителів] / Т.П.Усатенко. – К.: Рад. шк., 1984. –128 с.

190. Ушакова Т.Н. Речь человека в обучении / Т.Н.Ушакова. – М.: Наука, 1989. – 192 с.

191. Ушакова Т.Н. Текст как объект психолингвистического анализа / Т.Н.Ушакова // Психологический журнал. – М.: Наука, 1989. – №1. – С.107-115.

192. Ушакова О.С. Речевое воспитание в дошкольном детстве. Развитие связной речи: Дис. на соискание науч.степени докт. пед. наук: 13.00.06 / О.С. Ушакова– М., 1996. – 364 с.

193. Ушинский К.Д. Избр. пед. произведения К.Д.Ушинский. – М.: Просвещение, 1968. – 557 с.

194. Федоров А.И. Образная речь / [Отв. ред. К.А.Тимофеев]. – Новосибирск: Наука, 1985. – 119 с.

195. Фесенко Л.І. Українська народна казка як засіб розвитку зв'язного монологічного мовлення у дітей дошкільного віку.: Автореф. дис.

на здобуття наук.ступеня канд. пед.наук: 13.00.02 “Теорія та методика навчання (українська мова)” / Л.І.Фесенко. – Одеса, 1994. – 20 с.

196. Философская энциклопедия. – М.:Советская энциклопедия, 1967. – 647 с.

197. Фізер І. Психолінгвістична теорія літератури О.Потебні: Метакритичне дослідження / І.Фізер. – К.: Вид. дім КМ Асamedia, 1993. – 112с.

198. Формування мовної особистості на різних вікових етапах: монографія / [А.М.Богущ, О.С.Трифоновна, О.І.Кисельова та ін.]. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2008. – 272 с.

199. Франко З.Т. Образність в українському усному мовленні / З.Т.Франко // Українське усне мовлення (За ред. І.К.Білодіда, М.А.Жовтобрюха [та ін.] – К.: Наук.думка, 1967. – С.68-76.

200. Франчук В. Александр Афанасьевич Потебня: [кн. для учащихся] / В.Франчук. – М.: Просвещение, 1986. – 143 с.

201. Франчук В.Ю. Олександр Опанасович Потебня / В.Ю.Франчук. – К.: Наукова думка, 1985. – 167 с.

202. Халанский М. Материалы для биографии А.А.Потебни / М.Халанский // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Харьков, 1908. – Т.17. – 20 с.

203. Харциев В.И. Элементарные формы поэзии / В.И.Харциев // Вопросы теории и психологии творчества.– Харьков, 1907. – Т.1. – С.166-167.

204. Храпченко М.Б. Природа эстетического знака. / М.Б.Храпченко // Вопросы философии: научно-теоретический ж-л. – М: Наука, 1976. – № 2. – С.150-151.

205. Хрестоматия по истории языкознания XIX-XX вв. / Сост. В.А.Звегинцев. – М., 1956. – 231 с.

206. Чехович К. Олександр Потебня – український мислитель-лінгвіст (з автобіографічного нариса) / К.Чехович // Україна: філософський спадок століть. Український культурологічний альманах. – К., 2000. – Том 1.

– вип.37-38. – С. 442-461.

207. Чехович К. Філософія мови у Олександра Потебні / К.Чехович // Науковий збірник Українського Університету в Празі. – Прага, 1930. –Т.2.– С.37-56.

208. Чичерин А. Скрытые силы слова / А.Чичерин // Вопросы литературы, 1963. – №1. – С.79-88.

209. Чобітько М. Психолого-педагогічні погляди Потебні. / М.Чобітько // Укр. мова і літ. – 1998. – № 3. – С. 3-8.

210. Шаров І. Потебня Олександр Опанасович (1835-1891) – філолог. // 100 видатних імен України. – К., 1999. – С.328-331.

211. Шепелевич Л.Ю. Потебня А.А. Некролог. / Л.Ю.Шепелевич // Сб. [Памяти А.А.Потебни]. – Харьков, 1892. – С.38-45.

212. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: підручник / К.Ф.Шульжук. – К.: Вид. центр “Академія”, 2004. – 408 с.

213. Энциклопедический словарь: в 3-х томах. Т.1. А-Й / Ред. Б.А.Введенской. – М.: Большая Советская энциклопедия, 1953. – 719 с.

Додаток А

**Анкета для учителів початкових класів,
учителів української мови та літератури середньої школи
та вихователів**

1. Хто такий Олександр Опанасович Потебня?

2. Чи відомі Вам праці О.Потебні? Які?

3. Які праці О.О.Потебні є у Вашій шкільній бібліотеці (бібліотеці дошкільного закладу)?

4. Які праці О.Потебні є у Вашій власній бібліотеці?

5. Чи використовуєте Ви твори вченого у Вашій педагогічній діяльності?

6. Які з матеріалів (поглядів) О.О.Потебні доцільно, на Ваш погляд, використати у педагогічній діяльності (включити до програми)?

7. Чи вважаєте ви доцільним ознайомлення зі спадщиною О.Потебні для власного педагогічного досвіду?

Додаток А.2

Анкета для студентів спеціальностей “Українська мова та література”, “Початкове навчання”, “Дошкільне виховання”

1. Хто такий Олександр Опанасович Потебня?

2. Під час вивчення яких дисциплін Ви дізнались про нього?

3. З якими поглядами науковця Ви знайомі?

4. Які праці О.Потебні Вам відомі?

5. Які праці О.О.Потебні є у бібліотеці Вашого навчального закладу?

6. Чи використовували Ви твори вченого під час педагогічної практики?

7. Які з матеріалів (поглядів) О.О.Потебні доцільно, на Ваш погляд, використати у педагогічній діяльності (включити до програми)?

8. Чи вважаєте ви доцільним ознайомлення зі спадщиною О.Потебні для власного педагогічного досвіду?

Додаток Б

Список творів О.Потебні та праць про нього, наявних у шкільних бібліотеках м.Миколаєва та м.Одеси

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / М.М.Бахтин. – 2-е изд. – М.: Искусство, 1986. – 444 с.
2. Колодна А.І. Філософсько-соціологічні погляди громадивців (О.О.Потебня) / А.І.Колодна // Історія філософії на Україні: Філософська думка на Україні в період занепаду і панування капіталістичних відносин (XIX – поч. XX ст.): В 3 т. / В.І.Шинкарук, Інститут філософії АН Укр. РСР. – К.: Наукова думка, 1987. – Т.2. – С.149-150.
3. Мацейків М.А. Питання психології в науковій спадщині О.О.Потебні (до 165-річчя з дня народження) // Педагогіка і психологія. – 2000. – №3. – С.119-127.
4. Невідома автобіографія О.О.Потебні / Вступ і підгот. текстів В.Франчук // Слово і час. – 1992. – №12. – С.51-55.
5. Побірченко Н.С. Потебня Олександр Опанасович / Н.С.Побірченко // Педагогіка і психологія. – 2004. – №2. – С.120-129.
6. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А.Потебня. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т.1-2. – 536 с.
7. Потебня А.А. Эстетика и поэтика / А.А.Потебня. – М.: Искусство, 1976. – 613 с.
8. Чичерин А. Скрытые силы слова / А.Чичерин // Вопросы литературы, 1963. – №1. – С.79-88.
9. Шаров І. Потебня Олександр Опанасович (1835-1891) – філолог. // 100 видатних імен України. – К., 1999. – С.328-331.

**Список творів О.Потебні та праць про нього, наявних у
бібліотеці Миколаївського державного університету імені
В.О.Сухомлинського**

1. Білодід О.І. Граматична концепція О.О.Потебні / О.І.Білодід. – К.: Вища школа, 1977. – 303 с.
2. Булаховский Л.А. Александр Афанасьевич Потебня (К 60-летию со дня смерти) / Л.А.Булаховский / КДУ им.Т.Г.Шевченка. – К.: Изд-во КДУ, 1952. – 46 с.
3. Наукова спадщина О.О.Потебні і сучасна філологія: До 150-річчя з дня народження О.Потебні: [збір. наук. пр. / відп. редактор В.Ю.Франчук]. – К.: Наукова думка, 1985. – 248 с.
4. Олександр Опанасович Потебня: Ювілейний збірник до 125-річчя з дня народження / АНУРСР, Інститут мовознавства ім.О.О.Потебні / Редкол.: Цілуйко К.К. [та ін.]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 112 с.
5. О.О.Потебня і проблеми сучасної філології: [зб. наук. праць / АН України, Інститут мовознавства ім.О.О.Потебні / Відп. ред В.Ю.Франчук]. – К.: Наукова думка, 1991. – 248 с.
6. О.О.Потебня й актуальні питання мови та культури: [зб. наук. праць / В.Ю.Франчук (відп.ред.)] / Інститут мовознавства ім.О.О.Потебні НАН України. – К.: Вид. Дім Дмитра Будаго, 2004. – 368 с.
7. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А.Потебня. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т.1-2. – 536 с.
8. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А.Потебня. – М.: Просвещение, 1968. – Т.3. – 551 с.
9. Потебня А.А. Теоретическая поэтика / А.А.Потебня; Сост. А.Б.Муратов. – М.: Высшая школа. – 1990. – 344с.
- 10.Потебня А.А. Эстетика и поэтика / А.А.Потебня. – М.: Искусство,

1976. – 613 с.

- 11.Потебнянські читання / Інститут мовознавства ім.О.О.Потебні / [Г.П.Іжакевич]. – К.: Наукова думка, 1981. – 184 с.
- 12.Пресняков О.П. Поэтика познания и творчества: Теория словесности А.А.Потебни / О.П.Пресняков. – М.: Худ. лит. – 1980. – 218 с.
- 13.Пресняков О.П. Слово, думка, образ (Про філологічну спадщину О.О.Потебні) / О.П.Пресняков. – К.: Наук.думка, 1974. – 48 с.
- 14.Франчук В.Ю. Олександр Опанасович Потебня / В.Ю.Франчук. – К.: Наукова думка, 1985. – 167 с.

**Список творів О.Потебні та праць про нього, наявних у
бібліотеці Південноукраїнського державного педагогічного
університету імені К.Д.Ушинського**

1. Білодід О.І. Граматична концепція О.О.Потебні / О.І.Білодід. – К.: Вища школа, 1977. – 303 с.
2. Булаховский Л.А. Александр Афанасьевич Потебня (К 60-летию со дня смерти) / Л.А.Булаховский / КДУ им.Т.Г.Шевченка. – К.: Изд-во КДУ, 1952. – 46 с.
3. Наукова спадщина О.О.Потебні і сучасна філологія: До 150-річчя з дня народження О.Потебні: [збір. наук. пр. / відп. редактор В.Ю.Франчук]. – К.: Наукова думка, 1985. – 248 с.
4. Олександр Опанасович Потебня: Ювілейний збірник до 125-річчя з дня народження / АНУРСР, Інститут мовознавства ім.О.О.Потебні / Редкол.: Цілуйко К.К. [та ін.]. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 112 с.
5. Олександр Потебня. Мова, національність, денационалізація. (Статті і фрагменти) / Упорядкування і вступна стаття Ю.Шевельова. – Українська Вільна Академія Наук у США. – Нью-Йорк, 1992. – 155 с.
6. О.О.Потебня і проблеми сучасної філології: [зб. наук. праць / АН України, Інститут мовознавства ім.О.О.Потебні / Відп. ред В.Ю.Франчук]. – К.: Наукова думка, 1991. – 248 с.
7. Потебнянські читання / Інститут мовознавства ім.О.О.Потебні / [Г.П.Іжакевич]. – К.: Наукова думка, 1981. – 184 с.
8. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А.Потебня. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т.1-2. – 536 с.
9. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А.Потебня. – М.: Просвещение, 1968. – Т.3. – 551 с.
- 10.Потебня А.А. Слово и миф: из истории отечественной философской

- мысли / А.А.Потебня, А.Л.Топорков, А.К.Байбурин. – М.: Правда, 1989. – 622 с.
- 11.Потебня А.А. Теоретическая поэтика / А.А.Потебня; Сост. А.Б.Муратов. – М.: Высшая школа. – 1990. – 344с.
- 12.Потебня А.А. Эстетика и поэтика / А.А.Потебня. – М.: Искусство, 1976. – 613 с.
- 13.Пресняков О.П. Поэтика познания и творчества: Теория словесности А.А.Потебни / О.П.Пресняков. – М.: Худ. лит. – 1980. – 218 с.
- 14.Пресняков О.П. Слово, думка, образ (Про філологічну спадщину О.О.потебні) / О.П.Пресняков. – К.: Наук.думка, 1974. – 48 с.
- 15.Франчук В. Александр Афанасьевич Потебня: [кн. для учащихся] / В.Франчук. – М.: Просвещение, 1986. – 143 с.
- 16.Франчук В.Ю. Олександр Опанасович Потебня / В.Ю.Франчук. – К.: Наукова думка, 1985. – 167 с.

Додаток Б.4

**Список творів О.Потебні та праць про нього, наявних у
Державній обласній універсальній бібліотеці ім.О.Гмирьова
м.Миколаєва**

1. Білодід О.І. Граматична концепція О.О.Потебні / О.І.Білодід. – К.: Вища школа, 1977. – 303 с.
2. Білодід І. Наш великий мовознавець: До 130-річчя з дня народження // Літ.Укр. – 1965. – 21 вересня.
3. Булаховский Л.А. Александр Афанасьевич Потебня (К 60-летию со дня смерти) / Л.А.Булаховский / КДУ им.Т.Г.Шевченка. – К.: Изд-во КДУ, 1952. – 46 с.
4. Дмитренко М. О.Потебня – дослідник фольклорної символіки / М.Дмитренко // Жива вода. – 1993. – №10. – С.3,6.
5. Іщук-Пазуняк Н. О.Потебня. Мова, національність, денаціоналізація (статті і фрагм.) / Н.Іщук-Пазуняк // Розбудова держави. – 1994. – № 1. – С54-61.
6. Кулиняк Д. Для існування людини – потрібні люди / Д.Кулиняк // Молодь України. – 2005. – 22 вересня. – С 3.
7. Мацейків М.А. Питання психології в науковій спадщині О.О.Потебні (до 165-річчя з дня народження) //Педагогіка і психологія. – 2000. – №3. – С.119-127.
8. Невідома автобіографія О.О.Потебні / Вступ і підгот. текстів В.Франчук // Слово і час. – 1992. – №12. – С.51-55.
9. Нестерук В. А.А.Потебня: життя – науковий подвиг / В.Нестерук // Частный бизнес, 1995. – №10-11. – С.28.
- 10.Нетрійчук О. Окраса слов'янської науки / О.Нетрійчук // Демократична Україна. – 2005. – 22 вересня. – С 10.
- 11.Олександр Потебня. Мова, національність, денаціоналізація. (Статті і фрагменти) / Упорядкування і вступна стаття Ю.Шевельова. – Українська Вільна Академія Наук у США. – Нью-Йорк, 1992. – 155 с.

- 12.Потебня А.А. Мысль и язык. Полное собр. соч. / А.А.Потебня. – Госиздат Украины, 1926. – Том I. – 487с.
- 13.Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А.Потебня. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т.1-2. –536 с.
- 14.Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А.Потебня. – М.: Просвещение, 1968. – Т.3. – 551 с.
- 15.Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: к изучению дисциплины. Т.4. Вып. 1. Существительное. Прилагательное. Числительное. Местоимение. Член. Союз. Предлог / А.А.Потебня. – М.: Просвещение, 1985. – 319 с.
- 16.Потебня А.А. Из записок по теории словесности (Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое) / А.А.Потебня. – Харьков: Изд. М.В.Потебни, 1905. – 649с.
- 17.Потебня А.А. Теоретическая поэтика / А.А.Потебня; Сост. А.Б.Муратов. – М.: Высшая школа. – 1990. – 344с.
- 18.Потебня А.А. Ударение: к изучению дисциплины / А.А.Потебня. – К.: Наукова думка, 1973. – 172 с.
- 19.Потебня О.О. Эстетика і поетика слова / О.О.Потебня; [зб.; пер.з рос. / упоряд, вступ. ст., приміт. І.В.Іваньо, А.І.Колодної]. – К.: Мистецтво, 1985. – 302 с.
- 20.Потебня О.О. (1835-1891) – вилатний український і російський філолог // Нові книги УРСР. – 1966. – № 33.
- 21.Пресняков О.П. Поэтика познания и творчества: Теория словесности А.А.Потебни / О.П.Пресняков. – М.: Худ. лит. – 1980. – 218 с.
- 22.Пресняков О.П. Слово, думка, образ (Про філологічну спадщину О.О.потебні) / О.П.Пресняков. – К.: Наук.думка, 1974. – 48 с.
- 23.Снитко Е.С. Психолінгвістическа концепція А.Потебни и современная наука / Е.С.Снитко // Рус. яз и лит. – 1996. – № 2. – С. 3.
- 24.Стрийський О. Без ран, без сумнівів, без фраз / О.Стрийський // Пам'ять століть. – 2001. – № 4. – С106-115.

- 25.Теняню Ю. Мистецтво і релігія в поглядах О.Потебні / Ю.Теняню // Людина і світ. – 1975. – №5. – С.51-53.
- 26.Теняню Ю.П. Познавательная функция и структура художественного образа в эстетической концепции А.А.Потебни: К 150-летию со дня рождения А.А.Потебни / Ю.П.Теняню // Вопр.философии. – 1985. – №8. – С.100-111.
- 27.Теняню Ю. Проблеми літературно-художньої критики і сучасність / Ю.Теняню // Прапор. – 1974. – №2. – С.82-87.
- 28.Филин Ф.П. А.А.Потебня (1835-1891) / Ф.П.Филин //Рус.речь. – 1971. – № 5. – С. 40-48.
- 29.Франчук В. Александр Афанасьевич Потебня: [кн. для учащихся] / В.Франчук. – М.: Просвещение, 1986. – 143 с.
- 30.Чобітько М. Спадщина О.Потебні і розвиток сучасної філологічної науки / М.Чобітько // Укр. мова і література. – 1998. – № 3. – С.10-11.
- 31.Шумілова А. О.Потебня / А.Шумілова // Вісник Книжкової палати. – 2005. – №8.
- 32.150 років з дня народження О.Потебні / Календар знам.і пам.дат на III кв.1985 р. – С.41-43.

Додаток Б.5

**Список творів О.Потебні та праць про нього, наявних у
Державній науковій обласній бібліотеці ім.М.Горького м.Одеси**

1. Білодід О.І. Граматична концепція О.О.Потебні / О.І.Білодід. – К.: Вища школа, 1977. – 303 с.
2. Білодід І. Наш великий мовознавець: До 130-річчя з дня народження // Літ.Укр. – 1965. – 21 вересня.
3. Булаховский Л.А. Александр Афанасьевич Потебня (К 60-летию со дня смерти) / Л.А.Булаховский / КДУ им.Т.Г.Шевченка. – К.: Изд-во КДУ, 1952. – 46 с.
4. Дмитренко М. О.Потебня – дослідник фольклорної символіки / М.Дмитренко // Жива вода. – 1993. – №10. – С.3,6.
5. Іщук-Пазуняк Н. О.Потебня. Мова, національність, денационалізація (статті і фрагм.) / Н.Іщук-Пазуняк // Розбудова держави. – 1994. – № 1. – С54-61.
6. Кулиняк Д. Для існування людини – потрібні люди / Д.Кулиняк // Молодь України. – 2005. – 22 вересня. – С 3.
7. Невідома автобіографія О.О.Потебні / Вступ і підгот. текстів В.Франчук // Слово і час. – 1992. – №12. – С.51-55.
8. Мацейків М.А. Питання психології в науковій спадщині О.О.Потебні (до 165-річчя з дня народження) //Педагогіка і психологія. – 2000. – №3. – С.119-127.
9. Нестерук В. А.А.Потебня: жизнь – научный подвиг / В.Нестерук // Частный бизнес, 1995. – №10-11. – С.28.
10. Нетрійчук О. Окраса слов'янської науки / О.Нетрійчук // Демократична Україна. – 2005. – 22 вересня. – С 10.
11. Олександр Потебня. Мова, національність, денационалізація. (Статті і фрагменти) / Упорядкування і вступна стаття Ю.Шевельова. – Українська Вільна Академія Наук у США. – Нью-Йорк, 1992. – 155 с.
12. Потебня А.А. Мысль и язык. Полное собр. соч. / А.А.Потебня. –

- Госиздат України, 1926. – Том I. – 487с.
- 13.Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А.Потебня. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т.1-2. –536 с.
 - 14.Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / А.А.Потебня. – М.: Просвещение, 1968. – Т.3. – 551 с.
 - 15.Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: к изучению дисциплины. Т.4. Вып. 1. Существительное. Прилагательное. Числительное. Местоимение. Член. Союз. Предлог / А.А.Потебня. – М.: Просвещение, 1985. – 319 с.
 - 16.Потебня А.А. Из записок по теории словесности (Поэзия и проза. Тропы и фигуры. Мышление поэтическое и мифическое) / А.А.Потебня. – Харьков: Изд. М.В.Потебни, 1905. – 649с.
 - 17.Потебня А.А. Теоретическая поэтика / А.А.Потебня; Сост. А.Б.Муратов. – М.: Высшая школа. – 1990. – 344с.
 - 18.Потебня А.А. Ударение: к изучению дисциплины / А.А.Потебня. – К.: Наукова думка, 1973. – 172 с.
 - 19.Потебня О.О. Эстетика і поетика слова / О.О.Потебня; [зб.; пер.з рос. / упоряд, вступ. ст., приміт. І.В.Іваньо, А.І.Колодної]. – К.: Мистецтво, 1985. – 302 с.
 - 20.Потебня О.О. (1835-1891) – вилатний український і російський філолог // Нові книги УРСР. – 1966. – № 33.
 - 21.Пресняков О.П. Поэтика познания и творчества: Теория словесности А.А.Потебни / О.П.Пресняков. – М.: Худ. лит. – 1980. – 218 с.
 - 22.Пресняков О.П. Слово, думка, образ (Про філологічну спадщину О.О.потебні) / О.П.Пресняков. – К.: Наук.думка, 1974. – 48 с.
 - 23.Снитко Е.С. Психолінгвістическа концепція А.Потебни и современная наука / Е.С.Снитко // Рус. яз и лит. – 1996. – № 2. – С. 3.
 - 24.Стрийський О. Без ран, без сумнівів, без фраз / О.Стрийський // Пам'ять століть. – 2001. – № 4. – С106-115.
 - 25.Теняню Ю. Мистецтво і релігія в поглядах О.Потебні / Ю.Теняню //

- Людина і світ. – 1975. – №5. – С.51-53.
- 26.Теняню Ю.П. Познавательная функция и структура художественного образа в эстетической концепции А.А.Потебни: К 150-летию со дня рождения А.А.Потебни / Ю.П.Теняню // Вопр.философии. – 1985. – №8. – С.100-111.
- 27.Теняню Ю. Проблему літературно-художньої критики і сучасність / Ю.Теняню // Прапор. – 1974. – №2. – С.82-87.
- 28.Филин Ф.П. А.А.Потебня (1835-1891) / Ф.П.Филин //Рус.речь. – 1971. – № 5. – С. 40-48.
- 29.Франчук В. Александр Афанасьевич Потебня: [кн. для учащихся] / В.Франчук. – М.: Просвещение, 1986. – 143 с.
- 30.Чобітько М. Спадщина О.Потебни і розвиток сучасної філологічної науки / М.Чобітько // Укр. мова і література. – 1998. – № 3. – С.10-11.
- 31.Шумілова А. О.Потебня / А.Шумілова // Вісник Книжкової палати. – 2005. – №8.

Додаток В

Програма спецкурсу “Використання наукової спадщини О.Потебні в сучасній лінгводидактиці”

для студентів спеціальностей “Початкове навчання”, “Дошкільне виховання”

Пояснювальна записка

Завдання, які ставить сучасна концепція національної школи, вимагають докорінної перебудови навчально-виховного процесу, який ефективно забезпечував би підготовку підростаючого покоління до активного життя та праці як громадян вільної суверенної країни. Це, в свою чергу, потребує подальшого поліпшення навчання та виховання педагогічних кадрів.

У зв'язку з цим зауважимо, що педагогічна наука як результат багатовікового досвіду навчання і виховання багатьох поколінь залучає до свого активу все те краще, прогресивне та доцільне, що не суперечить і відповідає потребам сучасного суспільства. Такою є спадщина О.Потебні.

Вивчення спадщини видатного мовознавця допоможе майбутнім педагогам поглибити свої знання з педагогіки, методики розвитку та навчання мови, дасть можливість більш глибоко оволодіти ефективними формами, прийомами навчання дітей рідної мови.

Отже, основна **мета** спецкурсу – ознайомити студентів із науковою спадщиною О.Потебні, сформувані в них цілісну систему знань про вчення мовознавця.

Головними завданнями спецкурсу є:

- озброїти майбутніх педагогів теоретичними знаннями з основних питань наукової спадщини О.Потебні, необхідними для ефективної організації процесу розвитку й навчання мови в початковій школі та дошкільному навчальному закладі;
- навчити студентів перебудовувати навчально-виховний процес у закладах освіти на засадах етнопедагогіки;

– викликати бажання у студентів ознайомитись із поглядами та ідеями видатного мовознавця, уміти використовувати їх у своїй практичній діяльності;

– формування у студентів розуміння сучасних підходів до розвитку і навчання дітей рідної мови.

Спецкурс складається з теоретичної частини, практичних занять та самостійної роботи. У лекціях викладаються основні відомості з життя і творчості О.Потебні, розкриваються питання методичної та лінгводидактичної спадщини О.Потебні. Практичні заняття спрямовані на формування у студентів умінь і навичок використовувати теоретичний матеріал у процесі розвитку і навчання мови дошкільників та молодших школярів. Самостійна робота покликана розширити знання студентів з тем, що вивчаються. Увесь спецкурс розрахований на 1 національний кредит – 54 год., з них 16 год. лекцій, 14 год. практичних і 24 години самостійної роботи.

Тематичний план спецкурсу

№	Теми	Кількість годин		
		лекції	практичні	сам. робота
Модуль 1. О.Потебня – видатний український мислитель-лінгвіст				
1.	Передумови становлення особистості О.О.Потебні як ученого	2	2	2
2.	Філософський та лінгвістичний аспект діяльності вченого	4	2	4
Модуль 2. Лінгводидактична спадщина О.Потебні				
1.	Взаємозв'язок етичного й естетичного в навчанні мови	2	2	4
2.	Місце фольклору в процесі навчання рідної мови	4	2	4

Продовження додатку В

3.	Вчення О.О.Потебні про розвиток образності мовлення	2	2	4
4.	Використання спадщини О.Потебні в навчально-мовленнєвій діяльності дошкільників та молодших школярів	2	4	6
	Разом:	16	14	24

ЗМІСТ КУРСУ**Модуль 1. О.Потебня – видатний український мислитель-лінгвіст****Тема 1. Передумови становлення особистості О.О.Потебні як ученого****Лекція 1**

Соціальне середовище, з якого вийшов майбутній учений. Роки навчання (151-1856). Магістерська дисертація “Про деякі символи у слов’янській народній поезії” (1860) – перший друкований твір.

Праця “Думка і мова” (1862). Роздуми над шляхами розвитку народної освіти.

Участь у фольклорних експедиціях з метою запису пісень та інших творів народної творчості в Полтавській і Харківській губерніях, накопичення етнографічного та фольклорного матеріалу, вражень, задумів, ідей.

Освітня діяльність на посаді професора Харківського університету. Центральний науковий твір – дисертація “Із записок з російської граматики” (1874, Харківській університет).

Соціально-педагогічні умови становлення О.Потебні як науковця. Характеристика періодів наукової творчості О.О.Потебні.

Практичне заняття

Скласти хронологічну таблицю життя і творчості О.Потебні.

Визначити періоди наукової діяльності О.Потебні.

Завдання для самостійної роботи

Підготувати повідомлення про педагогічну діяльність О.Потебні.

Тема 2. Філософський та лінгвістичний аспект діяльності вченого

Лекція 1

О.Потебня – представник філософського напрямку. Різноманітність наукових інтересів О.Потебні.

Філософські погляди О.О.Потебні: обґрунтування вчення про “внутрішню форму” слова; слово і поняття; роль мови у психологічній діяльності; мова і свідомість; мова і нація. Праця “Думка і мова” (1862).

Проблема ідейних контактів О.Потебні із Г.Сковородою. Суперечності у визначенні сутності філософської концепції О.Потебні.

Дослідження філософської спадщини О.Потебні сучасними науковцями (Ю.Вільчинський, М.Скорик, О.Пресняков та ін.).

Лекція 2

О.Потебня – засновник наукового вивчення історії української мови.

Лінгвістичні погляди О.Потебні. Вплив ідей західних мовознавців (В.Гумбольдта, Г.Штейнталя та ін.). Центральна проблема для вченого – “думка і мова”. Теорія внутрішньої форми слова О.Потебні. Питання про слово, його значення, структуру і граматичну форму у науковій спадщині вченого. Праця “Із записок з російської граматики” (1874).

Розвиток ідей О.Потебні у працях філологів ХХ століття (Л.Щерба, О.Пешковський, Г.Винокуров, В.Виноградов та ін.).

Практичне заняття

Зробити таблицю “Наукові погляди та ідеї О.Потебні”.

Філософські погляди та ідеї	Філологічні погляди та ідеї	Психологічні погляди та ідеї

Завдання для самостійної роботи

Підготувати реферат з теми: “Філософія мови О.Потебні”.

Модуль 2. Лінгводидактична спадщина О.Потебні

Тема 1. Взаємозв’язок етичного й естетичного в навчанні мови.

Лекція

Етика й естетика як філософські поняття. Дослідження проблеми естетичного в мові (Ш.Баллі, В.Виноградов, Н.Миропольська, О.Новиков та ін.).

Естетична концепція О.Потебні. Вихідне положення естетики вченого – погляд на мистецтво як форму пізнання, особливий вид естетично-творчої діяльності людини. Праця “Естетика і поетика”.

Теорія естетичного знаку. Знакова природа мистецтва. Процес “згущення думки” – головна закономірність розвитку мистецтва. Поезія і наука.

Дослідження науковцями естетичної концепції О.Потебні (В.Тенянко, Ю.Тенянко та ін.).

Практичне заняття

Обґрунтувати тезу О.Потебні: “Мова в усьому своєму обсязі і кожне окреме слово відповідає мистецтву, причому не тільки за своїми стихіями, але й за способом їх з’єднання” (Потебня А.А. Эстетика и поэтика / А.А.Потебня. – М.: Искусство, 1976. – С. 179).

Завдання для самостійної роботи

Законспектувати основні положення праці О.Потебні “Естетика і поетика”.

Тема 2. Місце фольклору в процесі навчання рідної мови

Лекція 1

Основний теоретичний принцип педагогічної і лінгводидактичної концепції О.Потебні – принцип народності виховання. Визначення О.Потебнею поняття “народність”. Мова – компонент культури, духовного

життя народу. Праці Погляд О.Потебні на проблему “одна мова – багатомовність”.

Зв’язок процесів розвитку мовлення з процесами формування народної самосвідомості у працях учених-філологів (Ф.Буслаєв, І.Срезневський, М.Сумцов та ін.) та педагогів (К.Ушинський, О.Духнович та ін.).

Лекція 2

Методологічний підхід О.Потебні до вивчення мови і народної творчості. Діалектичність наукової методології ученого.

Визначення О.Потебнею сутності давніх слов’янських міфів та поетичних символів. Теорія міфу О.Потебні. Праці “Із записок з теорії словесності”, “Слово і міф”, “Про участь мови в утворенні міфів”, “Релігійний міф”.

Думки О.Потебні про фольклор і його поетику. Дослідження народно-поетичної творчості. “Про зв’язок деяких зображень у мові” (1864р.), “Про повноголосся” (1864р.), “Про міфічне значення деяких обрядів і вірувань” (1865р.), “Про купайлові вогні” (1867р.) та ін.

Розвиток питання використання фольклору у навчанні мови у дослідженнях сучасних науковців (А.Богущ, Н.Лисенко, В.Пабат, М.Стельмахович, О.Трифонов, Л.Фесенко та ін.).

Практичне заняття

Як визначає О.Потебня такі жанри фольклору, як байка, приказка, прислів’я, казка?

Завдання для самостійної роботи

Законспектувати основні положення праць “Із записок з теорії словесності”, “Про націоналізм”, “Мова і народність”.

Тема 3. Вчення О.О.Потебні про розвиток образності мовлення

Лекція

Історія дослідження образності (Аристотель, І.Гете, К.Горанов, М.Храпченко, П.Палієвський, Л.Булаховський та ін.).

Вчення О.О.Потебні “внутрішню форму” – основа для розуміння

образної сутності слова. “Образні” і “необразні” слова. Взаємодія образного й необразного в мові й поетичній творчості. Переносне значення слова.

Поетичний образ. Тропи і фігури в поетичному мовленні. Думки О.Потебні про значення поетичного образу (і мистецтва взагалі) у розвитку людського мислення, у відношенні людини до дійсності.

Розвиток питання образності мовлення в сучасній лінгводидактиці (А.Богущ, Н.Гавриш, Т.Мельник, І.Попова та ін.).

Практичне заняття

Виписати з праць О.Потебні “Думка і мова”, “Естетика і поетика” визначення образності мовлення.

У чому сутність учення О.Потебні про “внутрішню форму”?

Завдання для самостійної роботи

Підготувати реферат з теми: “Образне мовлення в науковій спадщині О.Потебні”.

Тема 4. Використання спадщини О.Потебні в сучасній педагогічній практиці

Лекція

Реалізація поглядів О.Потебні у концепціях вивчення української мови (“Концепція мовної освіти в Україні”, “Навчально-виховна концепція вивчення української (державної) мови”, “Концепція шкільної мовної освіти національних спільнот в Україні”, “Концепція навчання державної мови в школах України”, “Концепція навчання української мови в системі профільної освіти”).

Дослідження наукової спадщини О.Потебні (О.Білодід, Ю.Вільчинський, О.Пресняков, М.Скорик, Ю.Тенянюк, Н.Зайченко).

Використання поглядів та ідей О.Потебні в сучасній педагогічній практиці та в навчально-мовленнєвій діяльності закладів освіти (А.Богущ, Л.Кулибчук, Т.Мельник, І.Попова, Т.Садова та ін.).

Практичне заняття 1

Скласти таблицю “Лінгводидактичні погляди та ідеї О.Потебні”.

Наукові праці О.Потебні	Лінгводидактичні погляди та ідеї О.Потебні

Практичне заняття 2

Скласти конспекти занять (уроків) з розвитку мовлення та навчання української мови для дітей дошкільного та молодшого шкільного віку з використанням поглядів та ідей О.Потебні.

Завдання для самостійної роботи

Проаналізувати “Концепцію мовної освіти в Україні”, “Навчально-виховну концепцію вивчення української (державної) мови”, “Концепцію навчання державної мови в школах України” щодо реалізації поглядів та ідей О.Потебні.

Проаналізувати програму “Мовленнєвий компонент дошкільної освіти” та програми для початкових класів з метою виявлення положень наукової спадщини О.Потебні.

Підготувати реферат з теми: “Значення наукової спадщини О.Потебні”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булаховский Л.А. Александр Афанасьевич Потебня (К 60-летию со дня смерти) / Л.А.Булаховский / КДУ им.Т.Г.Шевченка. – К .: Изд-во КДУ, 1952. – 46 с.
2. Дмитренко М. О.Потебня – дослідник фольклорної символіки / М.Дмитраенко // Жива вода. – 1993. – №10. – С.3,6.
3. Богущ А.М. Дошкільна лінгводидактика: Теорія і методика навчання дітей рідної мови: підручник [для студ. вищ. навч. закл.] / А.М.Богущ, Н.В.Гавриш / За ред. А.М.Богущ. – К.: Вища школа, 2007. – 542с.
4. Дошкільна лінгводидактика. Хрестоматія: навчальний посібник [для студ. вищ. пед. навч. закл.] / Упорядник Богущ А.М. Частина I та II. – К.: Слово, 2005. – 720с.

5. Іщук-Пазуняк Н. О.Потебня. Мова, національність, денаціоналізація (статті і фрагм.) / Н.Іщук-Пазуняк // Розбудова держави. – 1994. – № 1. – С.54-61.
6. Мацейків М.А. Психолого-педагогічні погляди О.О.Потебні (до 150-річчя з дня народження) / М.А.Мацейків // Радянська школа. – 1985. – № 9. – С.82-84.
7. Методика організації художньо-мовленнєвої діяльності дітей у дошкільних закладах освіти: програма [для студ. вищих пед. навч. закл.] / Упор. А.М.Богуш, Н.В. Гавриш, Котик Т.М. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2002. – 30 с.
8. Мовленнєвий компонент дошкільної освіти: навч.-метод. посібник / Укл. А.М.Богуш. – Одеса: Ярослав, 2004. – 176с.
9. Невідома автобіографія О.О.Потебні / Вступ і підгот. текстів В.Франчук // Слово і час. – 1992. – №12. – С.51-55.
- 10.Потебня А.А. Теоретическая поэтика / А.А.Потебня; Сост. А.Б.Муратов. – М.: Высшая школа. – 1990. – 344с.
- 11.Потебня О.О. Эстетика і поетика слова / О.О.Потебня; [зб.; пер.з рос. / упоряд, вступ. ст., приміт. І.В.Іваньо, А.І.Колодної]. – К.: Мистецтво, 1985. – 302 с.
- 12.Олександр Потебня. Мова, національність, денаціоналізація. (Статті і фрагменти) / Упорядкування і вступна стаття Ю.Шевельова. – Українська Вільна Академія Наук у США. – Нью-Йорк, 1992. – 155с.
- 13.Пресняков О.П. Поэтика познания и творчества: Теория словесности А.А.Потебни / О.П.Пресняков. – М.: Худ. лит. – 1980. – 218 с.
- 14.Програми для середньої загальноосвітньої школи. 1-4 класи. – К.: Початкова школа, 2006. – 432с.
- 15.Тенянюк Ю. Мистецтво і релігія в поглядах О.Потебні / Ю.Тенянюк // Людина і світ. – 1975. – №5. – С.51-53.
- 16.Чобітько М. Спадщина О.Потебні і розвиток сучасної філологічної науки / М.Чобітько // Укр. мова і література. – 1998. – № 3. – С.10-11.

Додаток В.2

Програма спецкурсу “Використання наукової спадщини О.Потебні в сучасній лінгводидактиці”

для студентів спеціальності “Українська мова та література”.

Пояснювальна записка

Завдання, які ставить сучасна концепція національної школи, вимагають докорінної перебудови навчально-виховного процесу, який ефективно забезпечував би підготовку підростаючого покоління до активного життя та праці як громадян вільної суверенної країни. Це, в свою чергу, потребує подальшого поліпшення навчання та виховання педагогічних кадрів.

У зв'язку з цим зауважимо, що педагогічна наука як результат багатовікового досвіду навчання і виховання багатьох поколінь залучає до свого активу все те краще, прогресивне та доцільне, що не суперечить і відповідає потребам сучасного суспільства. Такою є спадщина О.Потебні.

Вивчення спадщини видатного мовознавця допоможе майбутнім вчителям-словесникам поглибити свої знання з педагогіки, методики розвитку та навчання мови, дасть можливість більш глибоко оволодіти ефективними формами, прийомами навчання дітей рідної мови.

Отже, основна **мета** спецкурсу – ознайомити студентів із науковою спадщиною О.Потебні, сформувані в них цілісну систему знань про вчення мовознавця.

Головними завданнями спецкурсу є:

- озброїти майбутніх учителів теоретичними знаннями з основних питань наукової спадщини О.Потебні, необхідними для ефективної організації процесу розвитку й навчання мови в середній школі;
- навчити студентів перебудовувати навчально-виховний процес у закладах освіти на засадах етнолінгвістики;

– викликати бажання у студентів ознайомитись із поглядами та ідеями видатного мовознавця, уміти використовувати їх у своїй практичній діяльності;

– формування у студентів розуміння сучасних підходів до розвитку і навчання дітей рідної мови.

Спецкурс складається з теоретичної частини, практичних занять та самостійної роботи. У лекціях викладаються основні відомості з життя і творчості О.Потебні, розкриваються питання філологічної та лінгводидактичної спадщини О.Потебні. Практичні заняття спрямовані на формування у студентів умінь і навичок використовувати теоретичний матеріал у процесі розвитку і навчання мови школярів. Самостійна робота покликана розширити знання студентів з тем, що вивчаються. Увесь спецкурс розрахований на 1 національний кредит – 54 год., з них 16 год. лекцій, 14 год. практичних і 24 години самостійної роботи.

Тематичний план спецкурсу

№	Теми	Кількість годин		
		лекції	практичні	сам. робота
Модуль 1. О.Потебня – видатний український мислитель-лінгвіст				
1.	Передумови становлення особистості О.О.Потебні як ученого	2	2	2
2.	Лінгвофілософський аспект діяльності вченого	2	2	2
3.	Лінгвістичний аспект діяльності вченого	4	2	4
Модуль 2. Лінгводидактична спадщина О.Потебні				
1.	Взаємозв'язок етичного й естетичного в навчанні мови	2	2	4

Продовження додатку В.2

2.	Місце фольклору в процесі навчання рідної мови	2	2	4
3.	Вчення О.О.Потебні про розвиток образності мовлення	2	2	4
4.	Використання спадщини О.Потебні в сучасній педагогічній практиці	2	4	4
	Разом:	16	14	24

ЗМІСТ КУРСУ**Модуль 1. О.Потебня – видатний український мислитель-лінгвіст****Тема 1. Передумови становлення особистості О.О.Потебні як ученого****Лекція 1**

Соціальне середовище, з якого вийшов майбутній учений. Роки навчання (151-1856). Магістерська дисертація “Про деякі символи у слов’янській народній поезії” (1860) – перший друкований твір.

Праця “Думка і мова” (1862). Роздуми над шляхами розвитку народної освіти. Думка про навчання дітей на рідній мові.

Участь у фольклорних експедиціях з метою запису пісень та інших творів народної творчості в Полтавській і Харківській губерніях, накопичення етнографічного та фольклорного матеріалу, вражень, задумів, ідей.

Освітня діяльність на посаді професора Харківського університету. Центральний науковий твір – дисертація “Із записок з російської граматики” (1874, Харківській університет).

Соціально-педагогічні умови становлення О.Потебні як науковця. Характеристика періодів наукової творчості О.О.Потебні.

Практичне заняття

Скласти хронологічну таблицю життя і творчості О.Потебні.

Визначити періоди наукової діяльності О.Потебні.

Завдання для самостійної роботи

Підготувати повідомлення про педагогічну діяльність О.Потебні.

Тема 2. Лінгвофілософський аспект діяльності вченого

Лекція 1

О.Потебня – представник філософського напрямку. Різноманітність наукових інтересів О.Потебні. Місце мовознавця в історії світової філософської думки.

Лінгвофілософські погляди О.О.Потебні: обґрунтування вчення про “внутрішню форму” слова; слово і поняття; роль мови у психологічній діяльності; мова і свідомість; мова і нація. Праця “Думка і мова” (1862).

Проблема ідейних контактів О.Потебні із Г.Сковородою. Суперечності у визначенні сутності філософської концепції О.Потебні.

Дослідження філософської спадщини О.Потебні сучасними науковцями (Ю.Вільчинський, М.Скорик, О.Пресняков та ін.).

Тема 3. Лінгвістичний аспект діяльності вченого

Лекція 1

О.Потебня – засновник наукового вивчення історії української мови. Етимологічні розвідки О.Потебні.

Лінгвістичні погляди О.Потебні. Вплив ідей західних мовознавців (В.Гумбольдта, Г.Штейнталя та ін.). Центральна проблема для вченого – “думка і мова”. Теорія “внутрішньої форми” слова О.Потебні.

Питання про слово, його значення, структуру і граматичну форму у науковій спадщині вченого. Погляди О.Потебні на багатозначність слова.

О.Потебня – засновник порівняльно-історичного методу вивчення мов. Праця “Із записок з російської граматики” (1874).

Розвиток ідей О.Потебні у працях філологів ХХ століття (Л.Щерба, О.Пешковський, Г.Винокуров, В.Виноградов та ін.).

Лекція 2

Використання наукової спадщини О.Потебні в прикладній лінгвістиці. Психолінгвістичні погляди мовознавця: мова почуття й мова думки; мовлення й розуміння; мова як діяльність; слово й поняття; слово й уявлення; слово як акт пізнання і мовлення. Праці “Думка і мова”, “Із записок з теорії словесності”.

Лінгвокультурологічні погляди О.Потебні: мова і культура; словий образ; слово і символ. Праці “Символ і міф у народній культурі”, “Естетика і поетика”.

Практичне заняття

Зробити таблицю “Наукові погляди та ідеї О.Потебні”.

Філософські погляди та ідеї	Філологічні погляди та ідеї	Психологічні погляди та ідеї

Завдання для самостійної роботи

Теми рефератів:

1. Філософія мови О.Потебні.
2. Когнітивна поетика О.Потебні.
3. Історія мови у філологічній концепції О.Потебні.

Модуль 2. Лінгводидактична спадщина О.Потебні**Тема 1. Взаємозв’язок етичного й естетичного в навчанні мови.**

Лекція

Етика й естетика як філософські поняття. Дослідження проблеми естетичного в мові (Ш.Баллі, В.Виноградов, Н.Миропольська, О.Новиков та ін.).

Естетична концепція О.Потебні. Вихідне положення естетики вченого – погляд на мистецтво як форму пізнання, особливий вид естетично-творчої діяльності людини. Праця “Естетика і поетика”.

Теорія естетичного знаку. Знакова природа мистецтва. Процес “згущення думки” – головна закономірність розвитку мистецтва. Поезія і наука.

Дослідження науковцями естетичної концепції О.Потебні (В.Тенянко, Ю.Тенянко та ін.).

Практичне заняття

Обґрунтувати тезу О.Потебні: “Мова в усьому своєму обсязі і кожне окреме слово відповідає мистецтву, причому не тільки за своїми стихіями, але й за способом їх з’єднання” (Потебня А.А. Эстетика и поэтика / А.А.Потебня.– М.: Искусство, 1976. – С. 179).

Завдання для самостійної роботи

Законспектувати основні положення праці О.Потебні “Естетика і поетика”.

Тема 2. Місце фольклору в процесі навчання рідної мови

Лекція

Основний теоретичний принцип педагогічної і лінгводидактичної концепції О.Потебні – принцип народності виховання. Визначення О.Потебнею поняття “народність”. Мова – компонент культури, духовного життя народу. Погляд О.Потебні на проблему “одна мова – багатомовність”.

Етнолінгвістичні погляди О.Потебні. Праці “Про націоналізм”, “Мова і народність”.

Методологічний підхід О.Потебні до вивчення мови і народної творчості. Діалектичність наукової методології ученого. Теорія міфу О.Потебні. Праці “Із записок з теорії словесності”, “Слово і міф”, “Про участь мови в утворенні міфів”, “Релігійний міф”.

Думки О.Потебні про фольклор і його поетику. Дослідження народно-поетичної творчості. “Про зв’язок деяких зображень у мові” (1864р.), “Про повноголосся” (1864р.), “Про міфічне значення деяких обрядів і вірувань” (1865р.), “Про купайлові вогні” (1867р.) та ін.

Розвиток питання використання фольклору у навчанні мови у дослідженнях сучасних науковців (В.Пабат, М.Стельмахович та ін.).

Практичне заняття

Як визначає О.Потебня такі жанри фольклору, як байка, приказка, прислів'я, казка?

Завдання для самостійної роботи

Законспектувати основні положення праць “Із записок з теорії словесності”, “Про націоналізм”, “Мова і народність”.

Тема 3. Вчення О.О.Потебні про розвиток образності мовлення

Лекція

Історія дослідження образності (Аристотель, І.Гете, К.Горанов, М.Храпченко, П.Палієвський, Л.Булаховський та ін.).

Вчення О.О.Потебні “внутрішню форму” – основа для розуміння образної сутності слова. “Образні” і “необразні” слова. Взаємодія образного й необразного в мові й поетичній творчості. Переносне значення слова.

Поетичний образ. Тропи і фігури в поетичному мовленні. Думки О.Потебні про значення поетичного образу (і мистецтва взагалі) у розвитку людського мислення, у відношенні людини до дійсності.

Розвиток питання образності мовлення в сучасній лінгводидактиці (Н.Бабич, О.Біляєв, Т.Мельник, М.Пентилюк та ін.).

Практичне заняття

Виписати з праць О.Потебні “Думка і мова”, “Естетика і поетика” визначення образності мовлення.

У чому сутність учення О.Потебні про “внутрішню форму”?

Завдання для самостійної роботи

Підготувати реферат з теми: “Образне мовлення в науковій спадщині О.Потебні”.

Тема 4. Використання спадщини О.Потебні в сучасній педагогічній практиці

Лекція

Реалізація поглядів О.Потебні у концепціях вивчення української мови (“Концепція мовної освіти в Україні”, “Навчально-виховна концепція вивчення української (державної) мови”, “Концепція шкільної мовної освіти національних спільнот в Україні”, “Концепція навчання державної мови в школах України”, “Концепція навчання української мови в системі профільної освіти”).

Дослідження наукової спадщини О.Потебні (О.Білодід, Ю.Вільчинський, О.Пресняков, М.Скорик, Ю.Теняно, Н.Зайченко).

Використання поглядів та ідей О.Потебні в сучасній педагогічній практиці та в навчально-мовленнєвій діяльності закладів освіти (Л.Кулибчук, О.Кучерук, Т.Мельник та ін.).

Практичне заняття 1

Скласти таблицю “Лінгводидактичні погляди та ідеї О.Потебні”.

Наукові праці О.Потебні	Лінгводидактичні погляди та ідеї О.Потебні

Практичне заняття 2

Скласти конспекти уроків з української мови для учнів середньої школи з використанням поглядів та ідей О.Потебні.

Завдання для самостійної роботи

Проаналізувати “Концепцію мовної освіти в Україні”, “Навчально-виховну концепцію вивчення української (державної) мови”, “Концепцію навчання державної мови в школах України” щодо реалізації поглядів та ідей О.Потебні.

Проаналізувати програму “Мовленнєвий компонент дошкільної освіти” та програми для початкових класів з метою виявлення положень наукової спадщини О.Потебні.

Підготувати реферат з теми: “Значення наукової спадщини О.Потебні”.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булаховский Л.А. Александр Афанасьевич Потебня (К 60-летию со дня смерти) / Л.А.Булаховский / КДУ им.Т.Г.Шевченка. – К.: Изд-во КДУ, 1952. – 46 с.
2. Дмитренко М. О.Потебня – дослідник фольклорної символіки / М.Дмитраенко // Жива вода. – 1993. – №10. – С.3,6.
3. Богуш А.М. Дошкільна лінгводидактика: Теорія і методика навчання дітей рідної мови: підручник [для студ. вищ. навч. закл.] / А.М.Богуш, Н.В.Гавриш / За ред. А.М.Богуш. – К.: Вища школа, 2007. – 542с.
4. Дошкільна лінгводидактика. Хрестоматія: навчальний посібник [для студ. вищ. пед. навч. закл.] / Упорядник Богуш А.М. Частина I та II. – К.: Слово, 2005. – 720с.
5. Іщук-Пазуняк Н. О.Потебня. Мова, національність, денационалізація (статті і фрагм.) / Н.Іщук-Пазуняк // Розбудова держави. – 1994. – № 1. – С54-61.
6. Мацейків М.А. Психолого-педагогічні погляди О.О.Потебні (до 150-річчя з дня народження) / М.А.Мацейків // Радянська школа. – 1985. – № 9. – С.82-84.
7. Методика організації художньо-мовленнєвої діяльності дітей у дошкільних закладах освіти: програма [для студ. вищих пед. навч. закл.] / Упор. А.М.Богуш, Н.В. Гавриш, Котик Т.М. – Одеса: ПНЦ АПН України, 2002. – 30 с.
8. Мовленнєвий компонент дошкільної освіти: навч.-метод. посібник / Укл. А.М.Богуш. – Одеса: Ярослав, 2004. – 176с.
9. Невідома автобіографія О.О.Потебні / Вступ і підгот. текстів В.Франчук // Слово і час. – 1992. – №12. – С.51-55.
- 10.Потебня А.А. Теоретическая поэтика / А.А.Потебня; Сост. А.Б.Муратов. – М.: Высшая школа. – 1990. – 344с.
- 11.Потебня О.О. Эстетика і поетика слова / О.О.Потебня; [зб.; пер.з рос. /

- упоряд, вступ. ст., приміт. І.В.Іваньо, А.І.Колодної]. – К.: Мистецтво, 1985. – 302 с.
- 12.Олександр Потебня. Мова, національність, денаціоналізація. (Статті і фрагменти) / Упорядкування і вступна стаття Ю.Шевельова. – Українська Вільна Академія Наук у США. – Нью-Йорк, 1992. – 155с.
- 13.Пресняков О.П. Поэтика познания и творчества: Теория словесности А.А.Потебни / О.П.Пресняков. – М.: Худ. лит. – 1980. – 218 с.
- 14.Програми для середньої загальноосвітньої школи. 1-4 класи. – К.: Початкова школа, 2006. – 432с.
- 15.Тенянюк Ю. Мистецтво і релігія в поглядах О.Потебні / Ю.Тенянюк // Людина і світ. – 1975. – №5. – С.51-53.
- 16.Чобітько М. Спадщина О.Потебні і розвиток сучасної філологічної науки / М.Чобітько // Укр. мова і література. – 1998. – № 3. – С.10-11.
- 17.Снитко Е.С. Психолінгвістическая концепція А.Потебни и современная наука //Рус. яз и лит. – 1996. – № 2. – С3.
- 18.Франчук В.Ю. Олександр Афанасьевич Потебня: [кн. для учащихся]. – М.: Просвещение, 1985.

Додаток Д

Тематика курсових робіт за творчістю О.Потебні

1. Образне мовлення в контексті наукової спадщини О.Потебні.
2. Філософські питання філологічної концепції О.Потебні.
3. Олександр Потебня – дослідник народної поетичної творчості.
4. Проблеми етики й естетики в науковій спадщині О.Потебні.
5. Психолого-педагогічні погляди О.Потебні.

Додаток Д.2

Тематика дипломних та магістерських робіт за творчістю О.Потебні

1. Спадщина О.Потебні і дошкільна лінгводидактика.
2. Психолого-педагогічна спадщина О.Потебні в контексті сучасної лінгводидактики.
3. Творчий розвиток філологічної спадщини О.Потебні у прикладній лінгвістиці.

Додаток Е

План роботи гуртка

“Сучасна лінгводидактика у світлі наукових ідей О.Потебні”

Пояснювальна записка

Важливу роль у формуванні особистості відіграє рідна мова, що є засобом розвитку особистості.

У сучасних умовах розвитку українського суспільства необхідним є глибоке вивчення, критичне осмислення і творче використання національного духовного здобутку минулого для розуміння новітніх феноменів і процесів у соціокультурній сфері. Сучасна педагогічна наука, розширюючись і поглиблюючись у своєму розвитку, залучає нові факти, які раніше не були об'єктом вивчення, тому значна частина творчих поглядів педагогічних персоналій уперше стає об'єктом педагогічних досліджень. Це стосується постаті Олександра Опанасовича Потебні, наукова спадщина якого є джерелом для виявлення його лінгводидактичних ідей та обґрунтування внеску в розвиток лінгводидактики.

Метою навчання студентів у гуртку є ознайомлення їх із постаттю О.Потебні, його філософською, психологічною, філологічною й педагогічною спадщиною; надбання ними спеціальних умінь і навичок із використання ідей та поглядів видатного мовознавця у практичній діяльності дошкільних закладів освіти, в початковій та середній школі.

Практичні заняття поєднуються з теоретичними. Програма передбачає моделювання занять для дошкільників та уроків для школярів за кожною темою занять гуртка.

Завдання програми:

- сформувати в студентів цілісну систему знань про О.Потебню;
- розвивати творчі здібності, вміння самостійно складати конспекти уроків і занять;
- удосконалювати вміння студентів працювати з першоджерелами.

План роботи гуртка

№	Теми занять	К-ть годин
1.	Вступне заняття. О.Потебня – видатний український мислитель-лінгвіст. Мета і завдання гуртка. Організація роботи	2
2.	Лінгвістичні погляди О.Потебні (“Із записок з російської граматики”).	2
3.	Трактування О.Потебнею понять “мова і мислення”, “слово і думка” (“Думка і мова”).	2
4.	Питання про слово, його значення, структуру і граматичну форму в лінгвістичній спадщині О.Потебні (“Думка і мова”).	2
5.	О.Потебня як засновник наукового вивчення історії української мови. Етимологічні розвідки О.Потебні (“Із лекцій з теорії словесності”).	2
6.	Учення О.Потебні про “внутрішню форму слова” – основа для розуміння образної сутності слова (“Думка і мова”).	2
7.	Принципи народності виховання у філософській спадщині О.Потебні (“Мова і народність”, “Про націоналізм”).	2
8.	Дослідження О.Потебнею народно-поетичної творчості (“Слово і міф”, “Із записок з теорії словесності”, “Про участь мови в утворенні міфів”).	2
9.	Основні положення естетичної концепції О.Потебні: мистецтво – форма пізнання, особливий вид діяльності; теорія естетичного знаку; “згущення думки”; вчення про художню образність (“Думка і мова”, “Естетика і поетика”).	2
10.	Підсумкове заняття. Підведення підсумків. Рекомендації для подальшої роботи з використання філологічної спадщини О.Потебні в сучасній освітянській практиці.	2
	ВСЬОГО:	20

